

พระราชพิธีสิบสองเดือน

เล่ม ๑

พระราชนิพนธ์

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

390.22
จ657พ

พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๑

พระราชนิพนธ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หอสมุดแห่งชาติ
วัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี
31 ส.ค. 2530

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง ๓,๐๐๐ ฉบับ

พ.ศ. ๒๕๐๖

องค์การค้าของคุรุสภา

ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์

ถนนราชดำเนินกลาง

พิมพ์ที่โรงพิมพ์จำหน่าย

320

ไลบรารี่ กค.

เลขหมู่ 390.22
ก 657พ

เลขทะเบียน ๑๑๑๐๐๒๕๖๕๙

คำนำ

หนังสือเรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเขียนคำอธิบายไว้เมื่อคราวพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

"พระยาทสมเด็จพระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ ด้วยยังทรงรับพระราชภาระหอพระสมุดวชิรญาณ แทนสมเด็จพระยรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศซึ่งสมาชิกได้เลือกเป็นสภานายกประจำปี แต่ยังทรงพระเยาว์อยู่มพระราชประสงค์จะทรงบำรุงหนังสือวชิรญาณซึ่งเป็นของพิมพ์แจกสมาชิกทุกสัปดาห์ให้น่าอ่านขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงโปรดให้ข้อแรงสมาชิกบรรดามีความสามารถในการแต่งหนังสือ ช่วยกันแต่งเรื่องต่าง ๆ ส่งมาลงพิมพ์ ส่วนพระองค์ก็ทรงรับจะแต่งพระราชทานเหมือนกับผู้อื่น แล้วแต่สมาชิกจะพอใจให้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องอย่างไร ครั้งนั้นสมาชิกซึ่งเป็นกรรมการหอพระสมุด ฯ ปรึกษากันกราบบังคมทูล ฯ อาราธนาขอให้ทรงพระราชนิพนธ์อธิบายเรื่องพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งทำประจำพระนครอยู่เป็นนิตย์ ด้วยเห็นว่าเป็นการที่สมาชิกทั้งหลายได้พบเห็นอยู่เสมอก็จริง แต่หามีผู้ใดที่จะ

เข้าใจเรื่องราวเหตุผลของการพระราชพิธีทั้งปวงนั้นถ่องแท้ไม่ควรไต่ถามผู้อื่นก็ไม่มีใครสามารถจะอธิบายได้ จึงเห็นพร้อมกันว่าถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงพระราชนิพนธ์พระราชทานพระบรมราชาธิบายในเรื่องพระราชพิธีประจำพระนครทั้ง ๑๒ เดือน จะเป็นประโยชน์ในทางความรู้ของสมาชิกทั้งปวง โดยเฉพาะผู้ที่มีหน้าที่ในการพระราชพิธีนั้น ๆ เช่นมหาดเล็กเป็นต้น ตลอดจนคนทั้งหลายที่จะได้ความรู้ต่อไปภายหน้าอีกเป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับอาราธนาทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือนด้วยเหตุดังกล่าวมาน

การที่ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระราชทานให้ทันพิมพ์ทุก ๆ สัปดาห์ลำยากพระราชธิบายถมิใช่น้อย ด้วยพระราชกิจต่าง ๆ มีมากอยู่เป็นนิตย์ ทรายว่าโดยปรกติมักทรงพระราชนิพนธ์ในเวลาค่ำ เมื่อเสร็จทรงหนังสือราชการประจำวันแล้ว ก็ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ต่อไปจนพอครามหนึ่ง ถ้าติดพระราชธุระถึงพระราชนิพนธ์คั่งค้างจนเร่งเรียกฉบับ บางทีก็ถึงต้องทรงละเว้นการสำราญพระราชอิริยาบถ ดังเช่นงดเสด็จประพาส

เอาเวลามาทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้เมื่อ ๆ ตั้งแต่เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ (เพราะหอพระสมุดเปลี่ยนกรรมการใหม่เมื่อกลางเดือน ๑๑ ทุกปี) ทรงพระราชนิพนธ์มาจนถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๒ ค่ำ แล้วก็ทรงพระราชอุปรากเสีย (ดูเหมือนเพราะต้องเสด็จไปหัวเมือง) พระราชนิพนธ์ค้างอยู่เรื่องพระราชพิธีเดือน ๑๑ อยู่เดือนหนึ่ง หามีเวลาที่จะทรงจนจบไม่ ถึงกระนั้นที่ทรงแล้วเพียงใดก็บริบูรณ์ดีทุกตอน จึงนับได้ว่าเป็นหนังสือสำเร็จเรื่องหนึ่ง

ผู้ใดอ่านหนังสือเรื่องนี้ จะสังเกตเห็นได้ว่า ลักษณะที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้น มีพระราชประสงค์จะชี้แจงให้ผู้อ่านเข้าใจให้แจ่มแจ้งเป็นข้อสำคัญ เมื่อจะว่าด้วยพระราชพิธีอย่างใด ทรงเริ่มต้นชี้แจงตำราเดิมของการพระราชพิธีนั้นก่อน แล้วทรงชี้แจงเหตุการณ์ที่ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับ จนถึงได้เลิกหรือคงทำพระราชพิธีนั้นอยู่อย่างไร ทรงสอบสวนตำรับตำราบรรดามีและรับสั่งถามผู้ทำการพิธี มีพระมหาราชครูพราหมณ์เป็นต้น ประกอบกับความที่ได้ทรงทราบพระบรมราชาธิบาย ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และความคุ้นเคยในส่วนพระองค์เอง เอาความรู้ในที่ทั้งปวงนี้ทรงวินิจฉัย แล้วเรียบเรียงลงเป็น

พระบรมราชาธิบาย เพราะฉะนั้นถ้าว่าโดยทางความรู้ที่จะได้จาก
หนังสือเรื่องนี้ ก็ว่าเป็นอย่างยิ่งแท้ถึงที่สุดที่จะพึงเป็นได้นั่น
ประการ ๑ หรือถ้าว่าโดยทางภาษาส่วนวรรณคดี ผู้อ่านจะ
สังเกตเห็นได้ว่ากระบวนโวหารซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ ผิดกับโวหารของผู้อื่นที่
แม่มแข้งอ่านจับใจเหมือนกับฟังรับสั่งเล่าเองไม่มีผิด ด้วยเหตุนี้
พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่
เฉพาะแต่เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือนนี้เรื่องเดียว ถึงเรื่องใดๆ
บรรดาที่ทรงเป็นความเรียงในทางบรรยายแล้ว เป็นที่นับถือของ
นักเรียนว่าล้ำเลิศ ควรเป็นตำราของการแต่งหนังสือได้ทุกเรื่อง

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติวรรณคดีสโมสร และทรง
ตั้งกรรมการสำหรับพิจารณาหนังสือไทยที่แต่งดี ควรยกย่อง
ตามพระราชบัญญัตินั้น เมื่อกรรมการปรึกษากันเลือกเรื่อง
ซึ่งจะยกขึ้นไว้เป็นตัวอย่าง ว่าเป็นยอดของหนังสือที่แต่งดีใน
ประเภทนั้น ๆ ได้ตัดสินโดยความเห็นชอบพร้อมกันดังนี้ว่า

ลิลิต พระลอ เป็นยอดของกลอนลิลิต
ฉันท์ สมุทรโฆษ เป็นยอดของกลอนฉันท์
กาพย์ มหาชาติคำหลวง เป็นยอดของกลอนกาพย์

กลอน เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นยอดของกลอนสุภาพ

บทละคร เรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ เป็นยอดของกลอนบทละครร้อง

บทละคร เรื่องหัวใจนักรบ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๖ เป็นยอดของบทละครพูด

นิทาน เรื่องสามก๊ก ความเจ้าพระยาพระคลังหน เป็นยอดของความเรียงเรื่องนิทาน

อธิบาย เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ เป็นยอดของความเรียงอธิบาย

ด้วยเหตุดังกล่าวมาฉะนี้ พระราชนิพนธ์ทั้งหมดในสมุดเล่มนี้ วรรณคดีสโมสรได้ยกย่องแล้ว ว่าเป็นยอดหนังสือไทยในประเภทอันหนึ่ง จึงประทับพระราชลัญจกรรูปพระคเณศร์สำหรับวรรณคดีสโมสรไว้ข้างหน้าสมุดเป็นสำคัญ

หนังสือพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน นี้ กรรมการหอพระสมุด ฯ ได้รวบรวมพิมพ์ครั้งแรก เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕ แต่การที่พิมพ์ครั้งนั้นต้องเร่งรีบทำด้วยมีเวลาน้อยจึงไม่ใคร่จะเรียบร้อย หนังสือฉบับนั้นก็จำหน่ายหมดหายากแล้ว จึงเห็นว่าควรจะพิมพ์ใหม่อีกครั้งหนึ่ง และฉบับที่

พิมพ์ใหม่นี้ ได้มีเวลาตรวจตรามากกว่าแต่ก่อน จึงได้ทำสารบาญใหม่ และได้ทำคำอธิบายเพิ่มเติมขึ้นอีก ๒ อย่าง คืออธิบายศัพท์แผลง ซึ่งในพระราชนิพนธ์ทรงใช้ตามคำพูดกันในสมัยนั้น รวมพิมพ์ไว้ข้างท้ายอย่างหนึ่ง ได้ทำอธิบายไว้ข้างใต้เนื้อความบางแห่ง มีรายไปตามหน้ากระดาษด้วยอีกอย่างหนึ่ง แต่โคลงพระราชพิเดอน ๑๑ ซึ่งคัดพระนิพนธ์สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยำรายปรียักษ์มาพิมพ์ไว้ข้างท้าย พระราชนิพนธ์ฉบับพิมพ์ครั้งแรกนั้น ได้ยกเสียไม่พิมพ์ในฉบับนี้ เพราะเห็นว่าต่างเรื่องกัน และได้รวมพิมพ์เป็นเรื่องหนึ่งต่างหากไปแล้ว”

สารบาญ

หน้า

พระบรมราชาธิบายด้วยเหตุแห่งพระราชพิธีสำหรับพระนคร ๑
พระราชพิธี ๑๒ เดือนที่มีมาในกฎมนเทียรบาลครั้งกรุงเก่า ๕
พระราชพิธี ๑๒ เดือนที่คงทำในกรุงรัตนโกสินทร์ ๖
พระราชปรารภที่จะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน ๗
พระบรมราชาธิบายพระราชพิธีเดือน ๑๒ ตามแบบโบราณ ๙
พระราชพิธีจองเปรียง ๙
พระราชพิธีจองเปรียง ทรงแก้ไขในรัชกาลที่ ๔ ๑๐
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงานในการพระราชพิธีจองเปรียง ๑๖
พระราชพิธีกะติเกยา ๑๘
การพระราชกุศลฉลองไตรปี ๒๑
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงานในการฉลองไตรปี ๒๔
พระราชพิธีลอยพระประทีป ๒๖

หน้า

ลักษณะลอยพระประทีปแต่โบราณ ๒๖
ลักษณะลอยพระประทีปในกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๘
ลักษณะการล้อมวงเสด็จลงลอยพระประทีป ๒๙
ลักษณะกระทงต่าง ๆ ๓๔
เรื่องขุนนางเฝ้าเสด็จลงลอยพระประทีป ๓๙
ลักษณะเสด็จลงลอยพระประทีป ๔๑
ลักษณะผ้าย่ำของหลวง ๔๒
พระราชกุศลกาลานุกาล ๔๖
เกณฑ์นิมนต์พระสดับปกรณ์กาลานุกาลในท้องพระโรง ๔๗
พระพุทธรูปตั้งในกาลานุกาล ๕๐
ทรงพระบรมอิฐี ๕๑
เกณฑ์นิมนต์พระสดับปกรณ์กาลานุกาลวังหน้า ๕๒
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน ๕๓
การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด ๕๕
พระราชปรารภในรัชกาลที่ ๔ ในเรื่องพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด ๕๕
ประกาศพระราชทานเบี้ยหวัดพระราชวงศ์ที่ทรงผนวช ๕๗

หน้า

พระกระแสทรงค้านความบางข้อในประกาศ ๕๗
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน ๕๙
พระราชพิธีฉัตรมงคล ๖๑
มูลเหตุแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล ๖๑
พระราชพิธีฉัตรมงคลในรัชกาลที่ ๔ ๖๒
พระราชพิธีฉัตรมงคลในรัชกาลที่ ๕ ๖๓
พระราชพิธีพระราชทานตราพุ่มจอมเกล้า และ
ถวายยังคมพระขรรค์ ๖๖
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน ๖๗
พระราชพิธีเดือนอ้าย ๖๙
พระราชพิธีเดือนอ้ายตามกฎมนเทียรบาล ๖๙
ว่าด้วยคติของพิธีของเปรียงและพิธีไล่เรือ
พระราชพิธีไล่เรือ ๗๐
ลักษณะพิธีไล่เรือครั้งกรุงเก่า ๗๐
พระราชพิธีไล่เรือที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ ๗๑
ว่าด้วยลักษณะพระพุทธรูปห้ามสมุทร ๗๓
พิธีเฉลิมพระโคกินเลี้ยงครั้งกรุงเก่า ๗๕
การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง ๗๗

หน้า

การพระราชกุศลเทศนามหาชาติ ๗๘
ว่าด้วยเทศนาสำหรับแผ่นดินยังละ ๓๓ กัณฑ์ ๗๘
วันเทศนามหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ๗๘
เรื่องฉลองพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ ๗๙
วันเทศน์มหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๔ ๗๙
วันเทศน์มหาชาติครั้งรัชกาลที่ ๕ ๘๐
ที่เทศน์มหาชาติหลวง ๘๐
การตกแต่งเวลามีเทศน์มหาชาติหลวง ๘๑
เทศน์มหาชาติหลวง ที่จัดการเป็นพิเศษ ๘๓
พระกระแสรับสั่งเตือนเจ้าพนักงาน ๘๓
พระราชพิธีเดือนยี่ ๘๔
พระราชพิธีปุษยาภิเษก ๘๔
พระราชพิธีตรียัมปวาย ตรีปวาย ๘๕
ว่าด้วยตระกูลพราหมณ์ในเมืองไทย ๘๖
ว่าด้วยคติของพราหมณ์ ๘๗
ว่าด้วยหนังสือสอนศาสนาแต่โบราณ ๘๙
ว่าด้วยคติของพระเข้าเจ้าตามที่พราหมณ์นำมาสอน ๙๑
ว่าด้วยคติของพิธีตรียัมปวาย ๙๔

หน้า

ลักษณะพระราชพิธีตรียัมพวายที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ ๙๗
ว่าด้วยพิธีสงฆ์ในพระราชพิธีตรียัมพวาย ๙๙
ว่าด้วยพระยายืนชิงช้า ๙๙
ว่าด้วยแห่พระยายืนชิงช้า ๑๐๐
ลักษณะพิธียืนชิงช้า ๑๐๓
ว่าด้วยเจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตรโล้ชิงช้าอย่างแต่ก่อน ๑๐๕
ลักษณะพิธีพราหมณ์ทำตรียัมพวาย ๑๐๖
แห่พระนเรศวร์ ๑๑๑
ตำนานรูปพระมหาวิฆเนศวรในพระแท่นมณฑล ๑๑๓
พิธีชำเท้าหงส์ ๑๑๔
แบบเสด็จส่งพระเยือนเข้าอย่างแต่ก่อน ๑๑๖
พราหมณ์ถวายของพิธี ๑๑๗
พิธีตรีปวาย ๑๑๙
เรื่องโกนจุกเด็กกับโหรพราหมณ์ ๑๒๐
พระราชกุศลถวายผ้าจำนำพรรษา ๑๒๒
พระราชปรารภแรกทรงบำเพ็ญเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ๑๒๒

หน้า

ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจำนำพรรษาในรัชกาลที่ ๔ ๑๒๓

ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจำนำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ ๑๒๕

ลักษณะการพระราชกุศลถวายผ้าจำนำพรรษาวัดราชบพิธ ๑๒๗

พระกระแสรับสั่งเตือนเจ้าพนักงาน ๑๓๑

พระราชพิธีเดือน ๓ ๑๓๓

พิธีอานยเทาะห์ เผาข้าวครั้งกรุงเก่า ๑๓๓

ว่าด้วยเสี่ยงทายในการพิธี ๑๓๓

ทรงอธิบายเหตุที่เรียกสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ๑๓๔

พิธีอานยเทาะห์ คู่กับพิธีรดพระนังคัล ๑๓๗

พิธีศิวาราตรี ๑๓๘

ลักษณะพิธีศิวาราตรี ๑๓๘

พิธีพราหมณ์ล้างบาปที่เมืองพาราณสี ๑๓๙

การพระราชกุศลมาฆบูชา ๑๔๓

การพระราชกุศลเลี้ยงพระภูษา ๑๔๕

หน้า

ลักษณะเลี้ยงพระตรุษจีน ในรัชกาลที่ ๓ ๑๔๕
ลักษณะเลี้ยงพระตรุษจีน ในรัชกาลที่ ๔ ๑๔๖
พระกระแสรับสั่งเตือนเจ้าพนักงาน ๑๔๙
พระราชพิธีเดือน ๔ ๑๕๐
พระราชพิธีเดือน ๔ ครั้งกรุงเก่า ๑๕๐
ว่าด้วยพิธีรดเทวดา ๑๕๒
ว่าด้วยมูลเหตุของพิธีตรุษ ๑๕๕
ว่าด้วยต้นไม้ทองเงินบรรณาการเมือง
นครศรีธรรมราช ๑๕๙
ว่าด้วยความเข้าใจในเรื่องขับผี ๑๖๐
ว่าด้วยเรื่องสวมมงคล ๑๖๑
ว่าด้วยอาฏานาฏิยสูตร ๑๖๖
ว่าด้วยการขับผีในพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ๑๗๑
ว่าด้วยข้าวผอกกระบอกน้ำ ๑๗๒
ว่าด้วยพิธีอาพาธพินาศ ๑๗๔
พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ในกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๘๔
ว่าด้วยพิธีพราหมณ์โหมกูณฑ์ ๑๘๔
พระราชพิธีตรุษ ๑๘๙

หน้า

ลักษณะจัดพระแท่นมณฑล ๑๘๙
โรงพิธีนอกพระราชวัง ๑๙๖
ว่าด้วยโสกันต์เจ้านายในพิธีตรุษ ๒๐๐
ว่าด้วยพิธีสงฆ์ ๒๐๑
ว่าด้วยประกาศเทวดาเวลาเช้า ๒๐๔
ว่าด้วยประกาศเทวดาเวลาค่ำ ๒๑๑
ว่าด้วยยิงปืนอาฏานา ๒๑๘
ตำนานปืนพระสุบินบันดาล ๒๒๐
ว่าด้วยเวลาสวมมงคล ๒๒๗
พระปะระน้ำมนต์โปรยทราย ๒๓๑
ทรงขาตรตรุษ และสรงน้ำพระมหาโพธิ ๒๓๓
ตั้งศาลาฉทาน ๒๓๔
พระราชกุศลกาลานุกาลพิธีตรุษ ๒๓๗
พระกระแสทรงตักเตือนเจ้าพนักงาน ๒๓๘
พระราชพิธีเดือน ๕ ๒๔๑
พระราชพิธีเดือน ๔ ที่ทำเกี่ยวมาในเดือน ๕ ๒๔๑
พระราชพิธีเดือน ๕ ในตำราเก่า ๒๔๑
พระราชพิธีเดือน ๕ ในกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๔๕

หน้า

สังเวยเทวดา สมโภชเครื่อง เลี้ยงขึ้นใหม่ ๒๔๖
พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล ๒๕๑
อธิบายมูลเหตุที่ถือน้ำ ๒๕๑
ว่าด้วยประเพณีกษัตริย์ ๒๕๑
การถือน้ำ ๕ อย่างในกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๕๖
กำหนดถือน้ำประจำปี ๒๕๗
กำหนดทหารถือน้ำ ๒๕๙
เหตุที่ถือน้ำต่างกันสารพัดกัน ๒๖๐
ถือน้ำครั้งกรุงเก่า ๒๖๑
ถือน้ำในกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๖๒
เรื่องพระพุทธรูปอันเนื่องในพิธีถือน้ำ ๒๖๓
พระแก้วมรกต ๒๖๔
พระพุทธรูปพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๒๖๔
เรื่องพระพุทธรูปต่าง ๆ ๒๖๗
พระพุทธรูปประจำพระชันษา ๒๖๗
พระพุทธรูปต่าง ๆ ทรงอุทิศถวายโบราณกษัตริย์ ๒๗๐

หน้า

สมโภชพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษา ๒๗๘
จัดทำพิธีวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๒๘๑
พิธีวันสวดมนต์เย็น ๒๘๒
พิธีถือน้ำ ๒๘๓
ว่าด้วยโองการแช่งน้ำ ๒๘๓
ตำนานพระแสงศรสามองค์ ๒๘๔
ชุบพระแสงในพิธีถือน้ำ ๒๘๖
ข้าราชการกระทำสัตย์สาบาน ๒๘๘
ลักษณะการถือน้ำ ๒๘๘
ว่าด้วยการแต่งตัวในพิธีถือน้ำ ๒๙๓
ประเทศราชถือน้ำในกรุง ๒๙๕
ลักษณะคนต่างศาสนาถือน้ำ ๒๙๕
ลักษณะชุนหมนถือน้ำ ๒๙๕
ลักษณะการถือน้ำคราวไม่เสด็จออก ๒๙๕
ถวายบังคมพระบรมอัฐิในพิธีถือน้ำ ๒๙๖
ถือน้ำฝ่ายใน ๒๙๘
ที่ข้างในนั่งในพิธีถือน้ำ ๒๙๘
ข้างในถวายบังคมพระบรมอัฐิ ๓๐๐

หน้า

ทโวลนจาถือน้ำ ๓๐๐

พิธีถือน้ำตามหัวเมือง ๓๐๐

ลักษณะการถือน้ำของผู้ที่เข้ามาไม่ได้ ๓๐๒

พระกระแสรับสั่งเตือนเจ้าพนักงาน ๓๐๓

ลักษณะพิธีหารถือน้ำ ๓๐๕

พระราชพิธีเสนทรัศวสนาน ๓๐๗

ว่าด้วยมูลเหตุของพิธีสนาน ๓๐๗

พิธีสนานใหญ่อย่างโบราณ ๓๐๘

พิธีสนานในกรุงเก่าชั้นหลัง ๓๑๒

ว่าด้วยการเข้าใจผิดในการพิธีต่าง ๆ ๓๑๗

พิธีทอดเชือก ตามเชือก อันเป็นต้นของพิธีสนาน ๓๒๐

แห่สระสนานใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ ๓๒๗

กระบวนแห่สระสนานใหญ่ในครั้งรัชกาลที่ ๓ ๓๒๗

แห่เสนทรัศวสนาน ๓๓๖

มูลเหตุของแห่เสนทรัศวสนาน ๓๓๖

พระกระแสรับสั่งเตือนเจ้าพนักงาน ๓๕๕

พิธีสงกรานต์ ๓๕๖

ว่าด้วยวิธีนับปีใหม่ของไทย ๓๕๖

หน้า

ว่าด้วยศักราชต่าง ๆ ๓๕๗

ว่าด้วยนับเดือนปีตามสุริยคติ ๓๖๙

ว่าด้วยนิทานเรื่องสงกรานต์ ๓๗๐

พระราชนิพนธ์

คำนำ

เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน

พระราชพิธีซึ่งมีสำหรับพระนคร ที่ได้เคยประพฤติมาแต่ก่อนจนถึงบัดนี้ อาศัยทำเนียม ๒ อย่าง อย่างหนึ่งมาตามตำราไสยศาสตร์ที่นับถือพระเป็นเจ้า อิศวร นารายณ์ อย่างหนึ่งมาตามพระพุทธศาสนา แต่พิธีมาจากต้นเหตุทั้งสองอย่างนี้มาคละระคนกันเป็นพิธีอีกอย่างหนึ่งขึ้นก็มี ด้วยอาศัยเหตุที่แต่เดิมพระเจ้าแผ่นดินและชาวพระนครถือศาสนาพราหมณ์การใดๆ ซึ่งนับว่าเป็นศิริสวัสดิมงคลแก่พระนคร ตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก็ประพฤติเป็นราชประเพณีสำหรับพระนครตามแบบอย่างนั้น ครั้นเมื่อภายหลังพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรนับถือพระพุทธศาสนา ถึงว่าพระพุทธศาสนาที่เป็นต้นเดิมแท้ไม่มีฤกษ์ภาพิธีรีตองอันใด ด้วยพระพุทธเจ้าย่อมตรัสว่า ฤกษ์ยามดี ครูดี ขณะดี การบูชาเซ่นสรวงดี ทั้งปวงย่อมอาศัยความสุจริตในใจตัวเรา ถึงแม้ว่าการซึ่งจะเป็นมงคลและเป็นอวมงคลก็ดี ก็อาศัยที่ชนทั้งปวงประพฤติการสุจริตทุจริตเป็น

ทั้ง เพราะฉะนั้นการพระราชพิธีใดๆ ซึ่งเกี่ยวข้องเจือปนอยู่ในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีคำอ้างมาว่าตามทางพุทธศาสนานับเอาเป็นคู่กับไสยศาสตร์นั้น จะอ้างว่าพระพุทธเจ้าบัญญัติหรือแนะนำไว้ให้ทำนั้นไม่ได้ มีอย่างเดียวแต่การพระราชพิธีบางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสสรรเสริญ บางอย่างต้องกับคำที่พระพุทธเจ้าตรัสติเตียน เมื่อว่าโดยย่อแล้ว การอันใดที่เป็นสุจริตในไตรทวาร พระพุทธเจ้าก็ตรัสสรรเสริญการสิ่งนั้นว่าเป็นดี การสิ่งใดที่เป็นทุจริตก็ย่อมทรงติเตียนว่าการสิ่งนั้นเป็นการชั่ว เพราะฉะนั้นการพระราชพิธีที่อ้างว่าตามพุทธศาสน์นั้น ควรจะต้องเข้าใจว่า เป็นแต่ตัวอย่างความประพฤติของผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาได้ประพฤติมาแต่ก่อน การที่ประพฤตินั้นไม่เป็นการมิโทษที่พระพุทธเจ้าจะพึงติเตียน การพระราชพิธีเช่นนั้นจึงว่าเป็นการมาตามทางพุทธศาสน์

แต่ส่วนพระราชพิธีซึ่งคละปะปนกันทั้งพุทธศาสน์และไสยศาสตร์นั้น ก็เกิดขึ้นด้วยเดิมทีพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรนับถือศาสนาพราหมณ์ดังว่ามาแล้ว ครั้นเมื่อได้รับพระพุทธศาสนามาถือ พระพุทธศาสนาไม่สู้เป็นปฏิปักษ์คัดค้านกันกับศาสนาอื่นๆ เหมือนศาสนาพระเยซูหรือศาสนามะหะหมัด

พระพุทธเจ้ามีพุทธประสงค์อย่างเดียวแต่ทรงแสดงเหตุที่เป็นจริงอยู่อย่างไร และทางที่ทรงระงับดับทุกข์ได้ด้วยอย่างไร ตามซึ่งพระองค์ตรัสรู้ด้วยพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระองค์ไม่พยากรณ์กล่าวแก้ในถ้อยคำความเห็นของชนทั้งปวงที่กล่าวแก่งแย่งกันอยู่ต่าง ๆ ด้วยเห็นไม่เป็นประโยชน์อันใด เมื่อว่าโดยอย่างที่สุดแล้ว ผู้ที่ถือพระพุทธศาสนาแท้ก็ไม่มีเหตุอันใดซึ่งสมควรจะนับถือลัทธิทางไสยศาสตร์ แต่ผู้ซึ่งนับถือพระ-พุทธศาสนาในชั้นหลังซึ่งยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ย่อมมีความหวาดหวั่นสะดุ้งสะเทือนด้วยภัยอันตรายต่าง ๆ และมีความปรารถนาต่อความเจริญรุ่งเรืองแรงกล้า เมื่อได้เคยประพฤตินับถือกลัวเกรงพระเป็นเจ้าและเทพยดา ซึ่งว่ามีฤทธิอำนาจอาจจะลงโทษแก่ตน และผู้อื่นได้ในเหตุซึ่งมิใช่เป็นความยุติธรรมแท้ คือขันดาลให้เกิดไข้เจ็บต่าง ๆ โดยความโกรธความเกลียดว่าไม่เคารพนบนอบบูชาตน หรืออยู่ดี ๆ สยไรร้ายขึ้นมาก็ทำพิษสงให้คนทั้งปวงลำยากด้วยความเจ็บไข้กันดารด้วยเสบียงอาหารเป็นต้น จึงได้คิดทำการบูชาเซ่นสรวงให้เป็นเครื่องป้องกันความผิด อันผู้มีอำนาจมิใช่เซ่นนั้นจะถือว่าเป็นการหมิ่นประมาทไม่เคารพนบนอบ หรือประชบประแจงไว้จะได้สบาย ๆ ใจไม่มีใจร้ายขึ้นมา ความเชื่อถือมั่นหมายในการอย่างนี้ฝังอยู่ในใจ

คนทั้งปวงสัตว์ลูกหลานมาหลายสิ่งชั่วคน และอาศัยเหตุผลซึ่งเป็นการเผื่อญเย็นไปเฉพาะถูกคราวเข้ามีอยู่เนืองๆ เป็นเครื่องประกอบให้คิดเห็นว่าเป็นเพราะผีสางเจ้านายกรวโกรธเช่นกล่าวมาแล้ว จึงทำให้ความหวาดหวั่นกลัวเกรงนั้นไม่ขาดสูญไปได้ เมื่อมีความกลัวอันตรายอยู่ดังนี้แล้ว ส่วนความปรารถนาจะอยากได้อยากสบายนั้นแรงกล้า ก็ชักพาให้หันเข้าหาความอ้อนวอนขอร้องเช่นสรวงบูชาให้ช่วยแรงเข้าอีก ตามความปรารถนาอันแรงกล้า ด้วยเหตุดังนี้แล ถึงแม้ว่าคนไทยถือพระพุทธศาสนาก็ยังหาอาจที่จะละทิ้งการบูชาเช่นสรวงไปได้ไม่ การพระราชพิธีตามไสยศาสตร์จึงยังไม่ได้เลิกถอน เป็นแต่ความนับถือนั้นอ่อนไป ตกอยู่ในทำไว้ดีกว่าไม่ทำ ไม่เสียหายอันใดนัก

แต่การพิธีทั้งปวงนั้นก็ย่อมเลือกฟันแต่การสุจริตในไตรทวาร ไม่รับลัทธิซึ่งเป็นการทุจริตของพวกพราหมณ์อันดูยางพวกซึ่งมีลัทธิร้ายกาจ เช่นฆ่าสัตว์บูชายัญเป็นต้น มาถือเป็นธรรมเนียมบ้านเมือง ให้เป็นการขัดขวางต่อพระพุทธศาสนา และการพระราชพิธีอันใดซึ่งมีแต่พิธีพราหมณ์อย่างเดียว ก็ย่อมเพิ่มเติมการพระราชกุศลซึ่งเป็นส่วนทานมัย ศีลมัย ภาวนามัย เจือปนเข้าในพระราชพิธีนั้นยกเป็นต้นเหตุ การบูชา

เช่นสรวงเทพยดาพระอิศวรพระนารายณ์เป็นต้น เปลี่ยนลงไปเป็นปลายเหตุ ทำไปตามเคยตกอยู่ในเคยทำมาแล้วก็ทำดีกว่าไม่ทำ และการที่ทำนั้นก็ไม่เป็นการมิโทษอันใด และไม่เปลืองเบียหอยเงินทองอันใดมากนัก ซึ่งกล่าวมาทั้งปวงนั้นเพื่อจะแสดงให้ทราบชัดในเบื้องต้นว่าพระราชพิธีทั้งปวงนั้นทำสำหรับประโยชน์อันใด และเพื่อว่าผู้มีความสงสัยว่าพระเจ้าแผ่นดินและราษฎรก็ถือพระพุทธศาสนา เหตุใดจึงทำพิธีตามลัทธิไสยศาสตร์อยู่ ความดำริของท่านผู้ที่ปกครองแผ่นดินมาแต่ก่อนคิดเห็นการดังเช่นกล่าวมานั้นแล จึงยังได้ทำการพระราชพิธีทั้งปวงซึ่งเป็นการสำหรับพระนครสืบมา

ก็แหละพระราชพิธีที่มีมาในพระราชกำหนดกฎมนเทียรบาลซึ่งได้ตั้งขึ้นแต่แรกสร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโยธยาณ แสดงพระราชพิธีประจำเดือน ๑๒ เดือนไว้ ว่าเป็นการซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำ ว่าเป็นการเป็นมงคลสำหรับพระนครทุกยุคได้ข้อความนั้น คือ

เดือนห้า การพระราชพิธีเผด็จศึก ลดแจกรออกสนาม
เดือนหกพิธีไพศาขย์ ขรดพระราชนังคัล
เดือนเจ็ดทูลน้ำล้างพระบาท

เดือนแปดเข้าพรรษา
เดือนเก้าตุลาภาร
เดือนสิบภัทรบทพิธีสารท
เดือนสิบเอ็ดอาศยุชยแข่งเรือ
เดือนสิบสองพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคม
เดือนอ้ายไล่เรือ เฉลิมพิธีตรียัมพวาย
เดือนยี่การพิธีษยาภิเษก เฉวียนพระโคกินเลียง
เดือนสามการพิธีอานยเพาะห์
เดือนสี่การพิธีสัมพัจฉรฉินท์

การพระราชพิธีกล่าวมา ๑๒ อย่างนี้ คงได้ทำอยู่ทั้งกรุงเทพฯ นี้แต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสองเดือนสี่ แต่พิธีเดือนอ้ายเปลี่ยนมาเป็นเดือนยี่ ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เปลี่ยนมาแต่กรุงเก่าแล้ว ด้วยเหตุว่าเดือนอ้ายพ้นเป็นเวลาน้ำลด ถนนหนทางเป็นน้ำเป็นโคลนทั่วไป ย้ายมาเดือนยี่พอให้ถนนแห้ง แต่พระราชพิธีเดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนสิบเอ็ด เดือนยี่ ที่เปลี่ยนขึ้นไปเป็นเดือนอ้าย และพิธีเดือนสามนั้นตำราสูญเสีย ไม่ได้ทำที่กรุงเทพฯ ถึงที่กรุงเก่าก็ทำบ้างเว้นบ้าง ไม่เป็นการเสมอทุกปีตลอดไป แต่พิธีเดือนแปดนั้นเป็นส่วนการพระราชกุศลใน

พระพุทธศาสนา เห็นจะเป็นส่วนเกิดขึ้นใหม่เมื่อถือพระพุทธ-ศาสนาแต่พิธีพราหมณ์เดิมนั้นสายสูญไม่ได้เค้าเงื่อนเลย ถึงพิธีว่าสูญเสีย ไม่ได้ทำในกรุงเทพฯ นี้ก็ได้เค้าเงื่อนทุก ๆ พิธี เว้นแต่เดือนแปด หรือชะรอยจะเป็นพิธีซึ่งไม่เป็นการสุจริตในไตรทวารอย่างหนึ่งอย่างใด ไม่สมควรแก่ผู้ซึ่งนับถือพระพุทธ-ศาสนาจะทำ จึงได้ยกเลิกเสียตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธศาสนามา เปลี่ยนเป็นพิธีตามพุทธศาสน์จึงได้สูญไปทีเดียวนั้นเป็นแต่การคาดคะเน ส่วนการพระราชพิธีกรุงเทพฯ นี้คงตามอย่างเก่าแต่เดือนห้า เดือนหก เดือนสิบ เดือนสิบสอง เดือนยี่ เดือนสี่ เท่านี้ก็ยังมีพระราชพิธีเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นใหม่ จนเกือบจะครบสิบสองเดือนเหมือนของเก่า ซึ่งคิดจะกล่าวต่อไปในเบื้องหน้านั้น

การซึ่งคิดจะเรียบเรียงพระราชพิธีสิบสองเดือนลงในหนังสือวชิรญาณครั้งนี้ ด้วยเห็นว่าคำโคลงพระราชพิธีทวาทศมาส ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยามหามาลากรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ทรงแต่งขึ้นไว้ กรรมสัมปาทิกยักลายนั้น ได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเกือบจะตลอดอยู่แล้ว แต่คำโคลงนั้นท่านก็ทรงไม่ทันจบครบสิบสองเดือน และในสำเนาความนั้นว่าความละเอียดทั่วไปจนการนักขัตฤกษ์ ซึ่ง

เป็นส่วนของราษฎร ข้อความที่ว่าพิสดารมากกว่าตัวโคลงที่จะทำ จึงต้องประจักษ์ลงให้แน่น บางทีผู้ซึ่งไม่สู้สันทัดในการกาพย์โคลงก็อ่านไม่เข้าใจ และในครั้งนี้ได้คิดที่จะช่วยกันแต่งเรียบเรียงข้อความในความประพฤติของราษฎรประชาชนในกรุงสยาม ซึ่งได้เล่นการนักขัตฤกษ์ตามฤดูเดือน เพื่อจะให้เป็นประโยชน์ที่ให้คนภายหลังทราบการงาน ซึ่งเราได้ประพฤติเป็นประเพณีบ้านเมืองอยู่ในบัดนี้ หรือในชั้นพวกเราทุกวันนี้ยังไม่ได้ทราบได้เห็นการประพฤติทั่วไปของชนทั้งปวงก็จะได้ทราบ เหมือนอย่างช่วยกันสืบสวนมาเล่าสู่กันฟัง ส่วนในการพระราชพิธีประพฤติเป็นไปอยู่ในราชการนี้เป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาประชุมพระยุรมวงศานุวงศ์และข้าราชการพร้อมกันคราวหนึ่ง ควรจะรวบรวมลงเป็นเรื่องเดียวกันกับการนักขัตฤกษ์ของราษฎร ก็จะเป็นความยืดยาวปะปนพันเผือกันไป จึงได้คิดแยกออกไว้เสียต่างหาก คิดกำหนดแบ่งข้อความเป็น ๑๒ ส่วน ๆ ละเดือน กำหนดจะให้ได้ออกในวันสิ้นเดือนครั้งหนึ่งไปจนตลอดปี แต่เดือนหนึ่งจะมากบ้างน้อยบ้างตามการที่มีมากและน้อย หวังใจว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ผู้ซึ่งจะใคร่ทราบเวลาประชุมราชการได้ ตามสมควรแก่เรื่องราวซึ่งนับว่าเป็นแต่พระราชพิธีดังนี้ ฯ

เดือน ๑๒
พระราชพิธีจองเปรียง

◎ การพระราชพิธีในเดือน ๑๒ ซึ่งมีมาในกฎมนเทียรบาลว่าพิธีจองเปรียง ลดชุดลอยโคม ตรวจดูในความพิสดารในกฎหมายนั้นเองก็ไม่มีข้อความใดกล่าวถึงเสาโคมและการจุดโคมอย่างหนึ่งอย่างใดชัดเจน หรือจะเป็นด้วยเป็นการจุด ผู้ที่แต่งถือว่าใคร ๆ ก็เห็นตัวอย่างอยู่แล้วไม่ต้องกล่าว มีความแปลกออกไปนิดเดียว แต่ที่ว่าการพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคมและเติม "ลงน้ำ" เข้าอีกคำหนึ่ง คำที่ว่า "ลงน้ำ" นี่จะแปลว่ากระไรก็สันนิษฐานยาก จะเข้าใจว่าเอาโคมที่เป็นโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าที่ชักอยู่บนเสามาแต่ต้นเดือนลดลง แล้วไปทิ้งลงในน้ำ ก็ดูเคอะไม่ได้การเลย หรืออีกอย่างหนึ่งจะเป็นวิธีว่าเมื่อลดโคมแล้ว ลอยกระทงสมมติว่าเอาโคมนั้นลอยไปตามลัทธิพราหมณ์ ที่พอใจลอยอะไร ๆ ก็ลอยอยู่เช่นกับลอยขาปล้างขาป จะถือว่าเป็นลอยเคราะห์ลอยโศกอย่างใดไปได้ดอกกระมัง การก็ทรงกันกับลอยกระทง ลางทีจะสมมติว่าลอยโคม ข้อความตามกฎมนเทียรบาลมีอยู่แต่เท่านี้

ส่วนการพระราชพิธี ซึ่งได้ประพฤติอยู่ในปัจจุบันนี้นั้นว่าเป็นพระราชพิธีพราหมณ์ มิได้เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธศาสนาสืบมา กำหนดยกโคมนั้นตามประเพณีโบราณว่า ถ้าปีใดมีอธิกมาสให้ยกโคมตั้งแต่วันขึ้นค่ำหนึ่งไป จนวันแรมสองค่ำเป็นวันลดโคม ถ้าปีใดไม่มีอธิกมาสให้ยกโคมขึ้นสิบสี่ค่ำ เดือนอ้ายขึ้นค่ำหนึ่งเป็นวันลดโคม อีกนัยหนึ่งว่ากำหนดตามโหราศาสตร์ว่าพระอาทิตย์ถึงราศีพิจิก พระจันทร์อยู่ราศีพฤษภเมื่อใด เมื่อนั้นเป็นกำหนดที่จะยกโคม อีกนัยหนึ่งกำหนดด้วยดวงดาวกฤติกาคือดาวลูกไก่ถ้าเห็นดาวลูกไก่นั้นตั้งแต่ค่ำจนรุ่งเมื่อใด เป็นเวลายกโคม การที่ยกโคมขึ้นนั้นตามคำโบราณกล่าวว่ายกขึ้นเพื่อบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสาม คือพระอิศวรพระนารายณ์ พระพรหม การซึ่งว่าบูชาพระเป็นเจ้าทั้งสามนั้นเป็นต้นตำราแท้ ในเวลาถือไสยศาสตร์แต่ครั้นเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือพระพุทธศาสนา ก็กลายว่าบูชาพระธรรมสารีริกธาตุพระจุฬามณีในดาวดึงส์พิภพ และบูชาพระพุทธบาท ซึ่งปรากฏอยู่ ณ หาดทรายเรียกว่านะมะทานที เป็นที่ฝูงนาคทั้งปวงสักการบูชาอยู่ แต่ถึงว่าโคมชัยนั้นอ้างว่าบูชาพระธรรมสารีริกธาตุพระพุทธบาทดังนี้แล้ว ก็ยังเป็นพิธีของพราหมณ์พวกเดียว คือ

ตั้งแต่เริ่มพระราชพิธี พราหมณ์เข้าพิธีที่โรงพิธีในพระบรมมหาราชวัง และเวลาเช้าถวายน้ำพระมหาสังข์ตลอดจนวันลดโคม เทียนซึ่งจะจุดในโคมนั้นก็ทาเปรียง คือไขข้อพระโคซึ่งพราหมณ์นำมาถวายทรงทา การทำยาก็ด้วยน้ำมันไขข้อโค นกเขาก็ใช้พราหมณ์แท้ เป็นธรรมเนียมสืบมาจนแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าการพระราชพิธีทั้งปวงควรจะให้เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาทุก ๆ พระราชพิธี จึงโปรดให้มีการสวดมนต์เย็นฉันเช้าก่อนเวลาที่จะยกเสาโคม พระสงฆ์ที่สวดมนต์นั้นพระราชาคณะไทย ๑ พระครูปริตรไทย ๔ พระราชาคณะรามัญ ๑ พระครูปริตรรามัญ ๔ รวมเป็น ๑๐ รูป เวลาทรงศีลแล้วก่อนสวดมนต์ มีอาลักษณ์อ่านคำประกาศแสดงเรื่องพระราชพิธี และพระราชดำรัสซึ่งทรงจัดเพิ่มเติม และพระราชทานแผ่พระราชกุศลแก่เทพยดาทั้งปวง แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ต่อไป เวลาเช้าพระฤกษ์ทรงรดน้ำสังข์และเจิมเสาโคมชัยแล้วจึงได้ยก พระสงฆ์สวดชยันโตในเวลายกเสานั้นด้วย ครั้นพระสงฆ์ฉันแล้วถวายไทยทานขวดน้ำมัน, ไส้ตะเกียง, โคม ให้ต้องเรื่องกันกับพระราชพิธี การสวดมนต์เลยงพระยกโคมนั้น พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกไม่ใคร่จะขาด เสาโคมชัยประเทียบนั้นตั้งอยู่

หน้าพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์แต่เดิมมา มีโคมชัยสามต้น โคมประเทียบสามต้น เสาใช้ไม้แก่นยาว ๑๑ วา เสาโคมชัยที่ยอดเสามีฉัตรผ้าขาวโครงไม้ไผ่ ๙ ชั้น โคมประเทียบ ๗ ชั้น เสาและตะเกียบทาปูนขาวตลอด มีหงส์ลูกพรวนติดชักขึ้นไปให้มีเสียงดัง ตัวโคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว โคมบริวารเสาไม้ไผ่ ๑๐๐ ต้น ฉัตรยอด ๓ ชั้นทำด้วยกระดาษ ปลายฉัตรเป็นธง ตัวโคมโครงไม้ไผ่ปิดกระดาษ โคมชัยโคมประเทียบเป็นพนักงานตำรวจ โคมบริวารเป็นพนักงานตำรวจนอกตำรวจสนม รอบพระราชวังมีโคมเสาไม้ไผ่ ตัวโคมข้างในสานเป็นชะลอม ปิดกระดาษเป็นรูปกระบอกตรง ๆ เป็นของกรมล้อม พระราชวัง ทำยักตามใบเสมากำแพงมีจำนวนโคม ๒๐๐ ครั้นเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีเติมชุนทหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม(๑) โคมชัย ๒ ต้น โคมบริวาร ๑๐ ต้น แต่ใช้โคมแก้วกระจกสีเขียว, สีแดง, สีน้ำเงิน, สีเหลือง, สีขาว อย่างละคู่ การพระราชพิธียกเสาโคมชัยขึ้น เมื่อเวลาเสด็จประทับอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

(๑) พระที่นั่งอนันตสมาคมใน พระราชนิพนธ์ หมายว่า องค์แรกสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว

ก็ทำที่พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เมื่อเวลาเสด็จไปประทับอยู่ในพระที่นั่งผ่ายบูรพทิศ ก็ทำที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์บ้าง ด้วยมีเสาโคมชัยขึ้นในที่นั้น และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสตามหัวเมือง มีพระราชวังแห่งใด ก็โปรดให้ยกเสาโคมชัยสำหรับพระราชวังนั้น คือที่วังจันทรเกษม วังนารายณ์ราชนิเวศน์ และพระนครคีรี และที่วังปฐมเจดียทุกแห่ง เทียนซึ่งสำหรับจุดโคมชัยคืนละ ๒๔ เล่ม (หรือมีเสาโคมชัยทางพระที่นั่งอนันตสมาคมก็เป็น ๓๒ เล่ม) พันที่ห้องนมัสการเล่มยาว ๆ พอจุดได้ตลอด ๓ ชั่วโมงยังเหลือเศษ ในเวลาสวดมนต์ยกโคมชัยเข้าพนักงานนำเทียนนั้นไปเข้าพิธีด้วย แล้วจึงเก็บไว้ถวายวันละ ๒๔ เล่มหรือครบสำรับหนึ่ง เวลาพลบเสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่เสาโคมชัย มหาดเล็กนำพานเทียน ๒๔ เล่ม กับเทียนชนวนซึ่งเสียบอยู่กับเชิงเล่ม ๑ วางมาในพานเล่ม ๑ ขึ้นถวาย พระมหาราชครูพิธีจุดเทียนชนวนเปรียงขึ้นถวาย ป่ายพระพักตร์สู่ทิศตะวันนั้น แล้วทรงเจิมเทียนทั้งมัดนั้นด้วยเปรียง เป็นรูปอุณาโลมด้วยคาถา "อรหำ สัมมาสัมพุทโธ" แล้วจึงทรงทาเปรียงทั่วทุกเล่มเทียน ชักเทียนออกจากมัด ๖ เล่ม พระมหาราชครูจุดเทียนชนวน

ซึ่งมีมาแต่โรงพิธี จากโคมซึ่งตามเพลงพิธีมานั้นถวาย ทรงเทียนชนวนซึ่งเสียบมากับเชิงจุดเพลิงจากเทียนชนวน พราหมณ์แล้วทรงบริกรรมคาถา "ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ" จนถึง "มังคลัญจ ปสีทิยา" แล้วจึงทรงจุดเทียน ๖ เล่มนั้น เมื่อดับทั่วกันแล้วทรงอธิษฐานด้วยคาถา "อรหำ สัมมาสัมพุทโธ" จนตลอดแล้วจึงได้พระราชทานเทียนเล่ม ๑ ให้กรมพระตำรวจรับไปปักในโคมชัยต้นหนึ่ง ๆ เหลือนั้นอีก ๕ เล่ม พระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดในโคมชัยโคมประเทียบ ในเวลาเมื่อทรงชักสายโคมชัย เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์จนสิ้นเวลาทยอยโคม มีแต่ยามแรกยามเดียว เมื่อยอยโคมเสร็จแล้วจึงพระราชทานเทียนสำหรับโคมชัย โคมประเทียบ ที่ยังเหลืออยู่อีก ๑๘ เล่ม สำหรับไว้เปลี่ยนอีก ๓ ยาม และเทียนชนวนที่เสียบอยู่บนเชิง ให้กรมพระตำรวจรับไปจุดโคมบริวารเทียนชนวนซึ่งเหลืออยู่อีกเล่มหนึ่งนั้น พระราชทานพระมหาราชครูพิธีสำหรับจะได้นำมาเป็นชนวนจุดเพลิงถวายในคืนหลัง ๆ ต่อไป

การจุดโคมชัยนี้ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทรงจุดเองไม่ใคร่จะขาด แต่ครั้นเมื่อมีเสาโคมทางหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมขึ้น ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินมา

ทรงยกโคมทางพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ขึ้น โปรดให้พระเจ้าลูกเธอเสด็จมาทรงยกโคมที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมเอง ตลอดจนโคมบริวารทั้ง ๑๒ ต้นโดยมาก แต่การซึ่งยกโคมนี้ได้ความว่า เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลายกโคมยามแรกเป็นเวลาเข้าที่พระบรรทม ไม่ได้เสด็จออกทรงยกโคมเลย ต่อคราวที่ ๒ เวลาเสด็จออกทรงธรรม มหาดเล็กจึงได้นำเทียนถวายทรงจุดพระราชทานให้กรมพระตำรวจออกเปลี่ยน แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จออกข้างไม่ออกข้าง ถ้าไม่เสด็จออกพราหมณ์ต้องส่งเปรียงและเพลิงเข้าไปข้างในทรงจุดพระราชทานพระเจ้าลูกเธอออกมายกโคม เหมือนอย่างในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ในเวลาที่ไม่ได้เสด็จออกนั้น และมีเสาโคมในพระบรมมหาราชวังปักประจำทุกตำหนักเจ้านาย ถ้าเป็นตำหนักเจ้าฟ้าใช้เสาไม้แก่นทาขาว ฉัตรผ้าขาว ๕ ชั้น โคมโครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวอย่างเดียวกันกับโคมประเทียบมีครบทุกพระองค์ ถ้าเป็นตำหนักพระองค์เจ้าหรือเรือนข้างในใช้เสาไม้ไผ่ โคมโครงไม้ไผ่ปิดกระดาษอย่างโคมบริวารมีทั่วทุกตำหนัก แต่โคมทั้งปวงนี้ใช้ตามตะเกียงด้วยถ้วยแก้วหรือชามทั้งสิ้น เหมือนโคมบริวารข้างนอก ตามวัง

เจ้านายซึ่งอยู่นอกพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่พระราชวังบวร ฯ เป็นต้นลงไปก็มีเสาโคม แต่ในพระราชวังบวร ฯ เท่านั้น มีโคมชัย, โคมประเทียบ, โคมบริวาร คล้ายในพระบรมมหาราชวัง วังเจ้าฟ้ามีเสาโคมเหมือนโคมชัยแต่ใช้ฉัตร ๕ ชั้น เจ้านายนอกนั้นตามแต่เจ้าของจะทำ

ในการพระราชพิธีของเปรียงนี้ มีหน้าที่ของกรมมหาดเล็กซึ่งมักจะลืมหรือไม่รู้สึกบ่อย คือเวลาเย็นพลขนักงานนำเทียนออกมาส่ง ลางทีก็ไม่มีใครรับ เวลาจะทรงก็ต้องเรียกกันเวียวายอย่างหนึ่ง หรือถ้ารับเทียนมาแล้ว เวลาจะนำเข้าไปถวายมักจะจุดเทียนชนวนเข้าไปถวาย การที่มหาดเล็กทำดังนี้เป็นการไม่ระวังในหน้าที่ของตัวและไม่รู้จักจำ อีกอย่างหนึ่งเมื่อเสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอ หรือไม่ได้เสด็จออกพระราชทานเทียนให้พระเจ้าลูกเธอออกไป ก็เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กจะเชิญเสด็จพระเจ้าลูกเธอไปทรงจุดโคมทุก ๆ เสา และช่วยชักสายในเวลาที่ทรงชักโคมนั้นด้วย

ส่วนพนักงานของกรมพระตำรวจนั้น เป็นหน้าที่เจ้ากรมปลัดกรมจ่าเจ้าของเวร ต้องมาคอยรับเทียนไปติดในโคมชัยใบแรกที่จะทรงชัก เมื่อเวลาทรงชักต้องคอยโรยหางเชือก

หรือถ้าเวลาฝนตกลงมาเชือกเปียกชนชักผิด ก็ต้องเข้ามาช่วย สาวเชือกชักโคมนั้นด้วยอีกคนหนึ่ง แล้วรับเทียนสำหรับเปลี่ยนโคมและเทียนชนวนไปจุดโคมบริวาร ในการพระราชพิธีของเปรียงมีการที่สำหรับจะไม่เรียบร้อยพร้อมเพรียงอยู่เพียงเท่านี้ ฯ

พิธีกะติเกยา

การพระราชพิธีกะติเกยา ตามคำพระมหาราชครูพิธี(๑) ได้กล่าวว่า การพระราชพิธีนี้แต่ก่อนได้เคยทำในเดือนอ้าย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื่อนมาทำในเดือนสิบสอง การซึ่งจะกำหนดทำพระราชพิธีเมื่อใดนั้น เป็นพนักงานของโหรท้องเขียนฎีกาถวาย ในฎีกานั้นว่าโหรมีชอได้คำนวณพระฤกษ์ พิธีกะติเกยากำหนดวันนั้น ๆ พระมหาราชครูพิธีจะได้ทำพระราชพิธีเช่นนั้น ๆ ลงท้ายท้าว่าจะมีคำทำนาย แต่ไม่ปรากฏว่าได้นำคำทำนายขึ้นมากราบเพ็ดกราบทูลอันใดต่อไปอีก ชะรอยจะเป็นด้วยทำนายดีทุกปีจนทรงจำได้ แล้วรับสั่งห้ามเสีย ไม่ให้ต้องกราบทูลแต่ครั้งใดมาไม่ทรายเลย การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลื่อนพิธีมาทำในเดือนสิบสองนั้น คือกำหนดเมื่อพระจันทร์เสวยฤกษ์กฤติกาเต็มบริบูรณ์เวลาไร เวลานั้นเป็นกำหนดพระราชพิธี การซึ่งทรงกำหนดเช่นนี้จะแปลมาจากชอพิธีนั้นเอง การที่พระมหาราชครูพิธีว่าเมื่อก่อนทำเดือนอ้ายนั้นเป็นการเลื่อนลงมาเสียดอก แต่เดิมมาก็ทำเดือนสิบสอง

(๑) พระมหาราชครูคนนี้ ชื่ออาจ

ครั้นเมื่อพิธีรัชมพวายเสร็จไปทำเดือนยี่แล้ว การพิธีจอง เสร็จตามลงไปเดือนอ้าย เพราะพิธีเข็นพิธีตามเพลงคอยรับ พระเข็นเจ้าจะเสด็จลงมา ครูเข็นพิธีนำหน้าพิธีตรัยมพวาย ที่ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กลับขึ้นไปทำ เดือนสิบสองนั้น ก็เพราะจะให้ถูกกับที่ซึ่งพิธีดังว่ามาแล้ว พระราชพิธีคงตกอยู่ในระหว่างกลางเดือนสิบสอง เคลื่อนไป ข้างหน้าข้างข้างหลังบ้างเล็กน้อย คงจะเกี่ยวกับพระราชพิธี ของเปรียงอยู่เสมอ การที่ทำนั้น คือปลูกเกยขึ้นที่หน้าเทวสถาน สามเกย สถานพระอิศวรเกย ๑ สถานมหาวิฆเนศวรเกย ๑ สถานพระนารายณ์เกย ๑ เกยสูง ๔ ศอกเท่ากัน ที่ข้างเกย เอามูลโคกับดินผสมกันก่อเป็นเขาสูงศอกหนึ่งทั้ง ๔ ทิศ เรียก ว่าขัพโท แล้วเอาหม้อใหม่ ๓ ใบ ถักเชือกรอบนอกเรียกว่า บาตรแก้ว มีหลอดเหล็กวิลาศร้อยไส้ด้ายดิบเก้าเส้น แล้วมีถุง ข้าวเปลือกถั่วงาทิ้งลงไว้ในหม้อนั้นทั้ง ๓ หม้อ แล้วเอาไม้ ยาว ๔ ศอก เรียกว่าไม้เทพทัณฑ์ปิดลายพันผ้าสำหรับชุบน้ำมัน จุดไฟ ครั้นเวลาค่ำพระมหาราชครูพิธีปูชาไม้เทพทัณฑ์และ บาตรแก้ว แล้วอ่านตำรับจุดไฟในบาตรแก้ว แล้วรดน้ำสังข์ ที่ไม้นั้น ครั้นขบพิธีแล้วจึงได้นำบาตรแก้วและไม้เทพ-ทัณฑ์ออกไปที่หน้าเทวสถาน เอาบาตรแก้วตั้งบนหลักริมเกย

เอาปลายไม้เทพทัณฑ์ทั้งหุ้มผ้าชุบน้ำมันจุดไฟพุ่งไปที่ทิศทั้ง ๔ ทิศ เป็นการเสี่ยงทาย ทิศบูรพาสมมติว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ทิศทักษิณสมมติว่าเป็นสมณพราหมณ์ ทิศประจิมว่าเป็นอำมาตย์มนตรี ทิศอุดรว่าเป็นราษฎร พุ่งเกยที่หนึ่งแล้วเกยที่สองที่สามต่อไป จนครบทั้งสามเกยเป็นไม้ลิ่มสองอันแล้วตามเพลิงในยาตรแก้วไว้อีกสามคืน สมมติว่าตามเพลิงคอยรับพระเป็นเจ้าจะเสด็จลงมาเยี่ยมโลก เมื่อพุ่งไม้แล้วกลับเข้าไปสวดบูชาข้าวตอก บูชายาตรแก้วที่จุดไฟไว้หน้าเทวสถานทั้ง ๓ สถาน ต่อนั้นไปอีกสองวันก็ไม่มีพิธีอันใด วันที่สามนำยาตรแก้วเข้าไปในเทวสถาน รดน้ำสังข์คับเพลิง เป็นเสร็จการพระราชพิธี

การพระราชพิธีนี้เกียน เป็นพิธีพราหมณ์แท้ และเหตุผลก็เลอนลอยมาก จนพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่รู้จะทรงเติมการพิธีสงฆ์หรือแก้ไขเพิ่มเติมอันใดได้แต่เปลี่ยนกำหนดให้ถูกชื่ออย่างเดียว คงอยู่ด้วยเป็นพิธีราคาถูกเพียง ๖ บาทเท่านั้น ฯ

การพระราชกุศลฉลองไตรบี่

◎ การฉลองไตรนี้ ไม่ปรากฏว่าเป็นธรรมเนียมมีมา แต่ครั้งกรุงเก่าหรือประการใด แต่เป็นธรรมเนียมมีมาในกรุงรัตนโกสินทรนแต่เดิม ไม่นับว่าเป็นพระราชพิธี เป็นการพระราชกุศลประจำปีซึ่งนำมากล่าวในที่นี้ด้วย เพราะเหตุว่าการฉลองไตรนี้เนื่องอยู่ในพระราชพิธีของเปรียง และลอยพระประทีป ความประสงค์ของการฉลองไตรนั้น คือว่าพระสงฆ์ซึ่งได้รับยศเป็นราชาคณะฐานานุกรมเปรียญพิธีธรรมยางองค์ หรือคิลานภัตร พระทรงธรรม พระช่างสามเณรเปรียญ และพระยุรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชเป็นภิกษุก็ดี สามเณรก็ดี เกินกว่าพรรษาหนึ่งขึ้นไป ท่านทั้งปวงนี้ได้พระราชทานไตรจีวรสำรับหนึ่ง ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินทุกปี มิใช่เกี่ยวในการกฐิน พระสงฆ์และสามเณรทั้งปวงเหล่านี้มีจำนวนทั้งในกรุงและหัวเมืองขึ้นหนึ่งอยู่ใน ๕๐๐ เศษขึ้นไปถึง ๖๐๐ รูป ทั้งที่ได้รับกฐินหลวงด้วย เมื่อผ้าไตรที่ได้พระราชทานไปแก่พระสงฆ์เป็นอันมากดังนี้ ก็ควรจะเป็นที่ชื่นชมยินดีในการพระราชกุศลที่ได้ทรงบริจาคไปเป็นอันมากนั้น จึงได้มีการพระราชกุศลขึ้นในกลางเดือนนั้น กำหนดวันขึ้น

๑๓ ค่ำให้นิมนต์พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญทั้งปวง บรรดาซึ่งได้รับพระราชทานไตรมาประชุมพร้อมกันในพระบรมมหาราชวัง ทั้งในกรุงหัวเมืองยกเสียแต่หัวเมืองไกล ถ้าการสวดมนต์ฉลองไตรนั้นทำที่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระสงฆ์ไทยสวดมนต์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทั้งสิ้น พระสงฆ์รามัญสวดมนต์ที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ถ้าทำข้างพระที่นั่งฝ่ายบูรพทิศ พระสงฆ์ไทยคณะมหานิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม คณะธรรมยุติกนิกายสวดมนต์ที่พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ ซึ่งเป็นที่ตั้งพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทในปัจจุบันนี้ แต่ครั้นเมื่อภายหลังรื้อพระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ทำใหม่ ก็ยกมาสวดมนต์รวมกันในพระที่นั่งอนันตสมาคมทั้ง ๒ คณะ แต่คณะรามัญนั้นคงสวดอยู่ที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ การสวดมนต์มีแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำวันเดียว ต่อนั้นไปแบ่งพระสงฆ์ออกเป็นสามส่วน มาฉันในท้องพระโรงวันละส่วน เข้าบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวังวันละ ๒ ส่วน เปลี่ยนกันไปตลอดทั้ง ๓ วัน คือในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ วันแรมค่ำ ๑ การทรงบาตรในพระบรมมหาราชวังจัดอย่างนักขัตฤกษ์ คือมีผ้าลาดตามทางที่พระสงฆ์เดิน และมีเครื่องนมัสการพานทองน้อยเครื่องห้าตั้งที่ทรงบาตรมีของปากบาตร

ทวขึ้นกว่าแต่ก่อน เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมข้างในแต่งตัวอย่างยาตรฉลองไตรน์ ห่มผ้าห่มนอนตาดและเยียรบับแพรเชียนทองหรือแต่งตัวต่าง ๆ ไปอีกก็มีเป็นคราว ๆ แต่ไม่เป็นการเสมอตลอดไป ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ แรมค่ำ ๑ เวลากลางคืนมีทรงธรรม พระราชาคณะผู้ใหญ่ถวายเทศนากัณฑ์ ๑ จบทาน อนุโมทนาการพระราชกุศลที่ได้เสด็จไปพระราชทานพระกฐินกัณฑ์ ๑ จบทาน อนุโมทนาพระราชกุศลที่ได้พระราชทานไตรยี่แก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งปวงกัณฑ์ ๑ ปฏิสังขรณทาน อนุโมทนาที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามทั้งปวงกัณฑ์ ๑ เครื่องกัณฑ์เทศน์ทั้ง ๓ กัณฑ์ นับในจำนวนเทศนา ๓๐ กัณฑ์ ซึ่งเป็นจำนวนการพระราชกุศลประจำปี คือมีเครื่องกัณฑ์ต่าง ๆ บริขารพระกฐิน คือมีตะบะยาเป็นต้น มีเงินตดเทียน ๑๐ ตำลึงและขนมต่าง ๆ ที่เกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นเจ้าของกัณฑ์

การฉลองไตรน์ ในรัชกาลก่อน ๆ ก็สวดมนต์เลี้ยงพระและเทศนาทพระนั่งอมรินทรวินิจฉัยตลอดมา ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ย้ายสวดมนต์เลี้ยงพระไปพระที่นั่งฝ่ายบุรพทิศ แต่ยังคงมาทรงธรรมที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพราะเป็นทางที่จะได้เสด็จลงทรงลอย

พระประทีปในเวลาเมื่อทรงธรรมแล้ว ในบัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นที่กว้างขวาง ใหญ่กว่าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย จึงโปรดให้การฉลองไตรทั้งปวงคงอยู่เหมือนเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำที่กล่าวในการฉลองไตรนี้ เมื่อวันขึ้น ๑๓ ค่ำ พระสงฆ์ที่สวดมนต์ถึง ๕๐๐ เศษหรือ ๖๐๐ รูป เทียนซึ่งถวายพระสงฆ์ในเวลาสวดมนต์ขยายนั้นมาก มหาดเล็กควรจะต้องคอยรับ และเวลาที่พระเจ้าลูกเธอจะไปถวายควรต้องคอยยกตาม อย่าให้ต้องรั้งรอกันเนิ่นช้าไป

อนึ่ง จะต้องเตือนอย่างยิ่ง ๆ อีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเวลาพระสงฆ์ฉันแล้วจำจะต้องยถา จำจะต้องทรงพระเต้าษิโณทก ไม่มีเหตุการณ์อันใดที่จะยกเว้นพระเต้าษิโณทกได้เลย ในเวลาพระสงฆ์ฉันแล้ว ซึ่งมหาดเล็กบางคนทำอกสั่น ๆ ขวัญ ๆ ไม่แน่ใจว่าจะทรงหรือไม่ทรง หรือทอดธุระเสียว่าไม่ทรงนั้นเป็นการเซอะแท้ ไม่มีข้อที่จะเถียงอย่างไรเลย

อนึ่ง ในเวลาเมื่อสวดมนต์ขยและเวลาเลี้ยงพระแล้ว มีเสด็จออกขุนนางข้าราชการเฝ้าทูลใบบอกและข้อราชการต่าง ๆ ได้เหมือนออกขุนนางตามเคย

อนึ่ง ในเวลาค่ำที่ทรงธรรมนั้น พอเสด็จออกมหาดเล็กก็ต้องนำเทียนขนวนเข้าไปตั้ง ทรงจุดเครื่องบูชาเทวดาแล้วต้องคอยรับเทียนที่บูชาพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งจะปล่อยให้ทรงจุดทรงวางในตะบะอย่างเช่นมหาดเล็กเคยทำมาช่อย ๆ นั้นไม่ถูก เมื่อรับเทียนนั้นไปแล้วเคยไปคิดที่ขวัหลัง พระมหาเศวตฉัตรซึ่งไม่เห็นมหาดเล็กไปคิดมาช้านานแล้ว จะไม่มีใครรู้หรือประการใดสงสัยอยู่ เมื่อทรงจุดเทียนเทวดาแล้วทรงจุดเทียนบูหนังสือไม่ต้องรอคอยจนทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้วจึงยกไปให้เป็นการช้ายืดยาว พอทรงจุดแล้วก็ยกไป ถ้าธรรมาสน์กว้างตั้งบนธรรมาสน์ทั้งเชิง ถ้าธรรมาสน์แคบมิพองกล ถอนเทียนออกยักที่พองกล ถ้าธรรมาสน์แคบมิม้าตั้งข้าง ๆ ให้ตั้งขนม้า การที่ถอนเทียนออกคิดยักพองธรรมาสน์นั้น พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ได้ทรงว่ามาหลายครั้งแล้ว แต่เดียวนี้ก็บูมราย ๆ อยู่บ้างไม่สู้หนานัก ขอให้เข้าใจว่าไม่โปรดเหมือนกัน ฯ

การลอยพระประทีป

◎ การลอยพระประทีปลอยกระทงนั้น เป็นนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริงทั่วไปของชนทั้งปวงทั่วกัน ไม่เฉพาะแต่การหลวง แต่จะนับว่าเป็นพระราชพิธีอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยไม่ได้มีพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์อันใดเกี่ยวข้องเนื่อง ในการลอยพระประทีปนั้นเว้นไว้แต่จะเข้าใจว่าตรงกับคำที่ว่าลอยโคมลงน้ำเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ควรนับว่าเป็นราชประเพณีซึ่งมีมาในแผ่นดินสยามแต่โบราณ ตั้งแต่พระนครยังอยู่ฝ่ายเหนือ เมื่อตรวจดูในกฎมนเทียรบาลซึ่งได้ยกมาอ้างในเบื้องต้น ต่อความที่ว่าพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคมลงน้ำไป มีความต่อไปว่า "ตั้งระทาดอกไม้ในพระเมรุ ๔ ระทา หนัง ๒ โรง" การเรื่องนี้คงจะตรงกันกับที่มีดอกไม้เพลิงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และที่ศาลาทรงยาตรบูชาหอพระในพระบรมมหาราชวัง ต่อนั้นไปก็ว่าด้วยการลอยประทีป การลอยประทีปที่ว่าในกฎหมายนี้มีเนื้อความเข้าเค้าเรื่องนพมาศ ซึ่งว่าท้าวศรีจุฬาลักษณ์ซึ่งเป็นท้าวพระสนมเอกแต่ครั้งพระเจ้าอรุณมหาราช คือพระร่วง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยามตั้งแต่กรุงตั้งอยู่ณเมืองสุโขทัย ได้กล่าวไว้ว่า ในเวลา

ฤดูเดือนสิบสองเป็นเวลาเสด็จลงประพาสในลำน้ำตามพระราช-พิธีในเวลากลางคืน พระอัครมเหสีและพระสนมฝ่ายใน ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งทอดพระเนตรการนักขัตฤกษ์ ซึ่งรายฎรเล่นในแม่น้ำตามกำหนดปี เมื่อนางนพมาศได้เข้ามารับราชการ จึงได้คิดอ่านทำกระทงถวายพระเจ้าแผ่นดิน เป็นรูปดอกบัวและรูปต่าง ๆ ให้ทรงลอยตามสายน้ำไหล และคิดคำขับร้องขึ้นขับถวายให้พระเจ้าแผ่นดินทรงพระสำราญในเรือพระที่นั่ง เทียบขนานกันให้ใหญ่กว้าง สำหรับพระสนมฝ่ายในจะได้ตามเสด็จประพาสได้มาก ๆ ขนกว่าแต่ก่อน และพระสนมที่ตามเสด็จประพาสในการพระราชพิธีนั้น ย่อมตกแต่งประดับประดากาย เป็นอันมาก เมื่อพระสนมทั้งปวงได้ตามเสด็จด้วยกันโดยมาก ดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินก็ต้องพระราชทานเครื่องวัตถาภรณ์ต่าง ๆ ทั่วไปเป็นที่ชื่นชมยินดีทั่วกัน มีข้อความพิสดารยืดยาว เนื้อความก็คล้ายคลึงกันกับจดหมายเหตุคำขุนหลวงหาวัด ซึ่งได้กล่าวว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่า หรือเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั่นเอง เสด็จลงเรือพระที่นั่ง ทรงพระภูษาขาว เครื่องราชอาภรณ์ล้วนแต่ทำด้วยเงิน แล้วล่องลงไปตามลำน้ำ มีจุดดอกไม้เพลิงที่หน้าพระอารามต่าง ๆ ข้อความยืดยาวอีก

แต่ไม่รับประกันว่าฉบับที่พิมพ์ไว้นั้นเป็นความจริงทั้งสิ้น เพราะข้าพเจ้าได้อ่านฉบับเดิมนั้นช้านานมาแล้ว จะถูกต้องกันหรือไม่ถูกต้องไม่ได้ตรวจตราละเอียด แต่ข้อความที่ลงเป็นรอยเดียวกันกับที่มีอยู่ในกฎมนเทียรยาลได้ความว่า ในฤดูเดือนสิบสองเป็นเวลาที่น้ำในแม่น้ำใสสะอาดและมากเต็มฝั่ง ทั้งเป็นเวลาที่สิ้นฤดูฝน ในกลางเดือนนั้นพระจันทร์กลมแสงสว่างผ่องใส เป็นสมัยที่สมควรจะรื่นเริงในลำน้ำในเวลากลางคืน พระเจ้าแผ่นดินจึงได้เสด็จลงประพาสตามลำน้ำพร้อมด้วยพระราชบริพารฝ่ายใน เป็นประเพณีมาแต่กรุงสุโขทัยฝ่ายเหนือโน้นแล้ว

การเก่ายกไว้ จะขอว่าแต่ที่กรุงเทพ ฯ นี้ การลอยประทีปในเดือน ๑๒ เป็นการใหญ่กว่าลอยประทีปในเดือน ๑๑ ด้วยอากาศปราศจากฝน และการพระราชกุศลก็เป็นการกลางวันมากกว่ากลางคืน นับว่าเป็นเวลาว่างกว่าเดือน ๑๑ ที่ในพระบรมมหาราชวังหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีดอกไม้พุ่มบูชา ๑๐ พุ่ม แต่ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงจุด ชาวที่นำเที่ยนชนวนมาถวายทรงจุดในเวลาทรงธรรมกลางคืน แต่ส่วนซึ่งบูชาหอพระในพระบรมมหาราชวัง ปักพุ่มดอกไม้ย่อม ๆ

หอสมุดแห่งชาติ
ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดกาญจนบุรี

ทศลาททรงยาตรข้างพระที่นั่งกรพรรกพิมาน เสด็จพระราช-
ดำเนินทรงรถคอกไม้ก่อนที่จะออกทรงธรรม มีแตรสังข์
พิณพาทย์ผู้หญิงประโคมก้วย

การลอยพระประทีปเป็นเวลาที่เสด็จออกนอกกำแพงพระ-
ราชวัง และกำแพงพระนครเวลากลางคืน จึงได้จัดการป้อง
กันรักษาแข็งแรง การที่จัดทั้งป่วงนกเป็นธรรมเนียมเดิม ใน
เวลาที่บ้านเมืองไม่ปรกติเรียบร้อย และจะให้เป็นการครึกครื้น
ในแม่น้ำถ้าจะว่าตามอย่างโบราณที่เป็นการเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสลำน้ำก็เป็นการสมควรกันอยู่ ด้วยเรือที่ทอดท่นรักษา
ราชการนั้นก็เป็นเรือในกระบวนเสด็จพระราชดำเนินทั้งสิ้น แต่
ถ้าจะเทียบกับการชั้นหลังในปีขุนนี้ ที่เสด็จไปวังเจ้านายใน
เวลากลางคืน หรือเสด็จลงทอดพระเนตร โคมในเวลาเฉลิม-
พระชนมพรรษา การป้องกันรักษาน้อยกว่าลอยพระประทีป
มากหลายเท่า ก็เป็นไปตามเวลาที่บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป
แต่การลอยประทีปนั้นยังคงอยู่ตามแบบเดิมเหมือนอย่างเสด็จ-
พระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินและเสด็จประพาสตามธรรม
เนียมฉะนั้น ที่แพลอยหน้าที่ราชวรคิษฐ์มีเรือบัลลังก์สองลำ
จอดขนานกัน ในเรือบัลลังก์นั้นแต่เดิมลำในกั้นม่านเป็นที่พระ

บรรทม, ที่สรง, ที่ลงพระบังคน ดูเหมือนว่าจะเป็นที่ประทับอยู่นาน ๆ ตั้งแต่หัวค่ำไปจนดึก เครื่องที่สำหรับตั้งนั้นก็มีพระสุพรรณราช และมีขันพระสุธารสอย่างเช่นเสวยพระกระยาหาร การป้องกันรักษา ห้ามเรือที่ไม่ให้เดินในทุ่นตั้งแต่หัวค่ำไปจนดึกเวลาเสด็จขึ้น ดูเหมือนว่าในครั้งใดครั้งหนึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จลง ไปประทับอยู่ตั้งแต่หัวค่ำจน สิ้นเวลาลอยพระประทีปสรงเสวยในที่นั้น แต่ควรมาถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้ารับสั่งให้เลิกที่สรง ที่พระบรรทมเสีย คงแต่เครื่องพระสุธารสซึ่งเจ้าพนักงานยังจัดอยู่ตามเคย ในเรือยัลลังก์ทั้งสอง! สำนักนั่งสักที่หัวเรือท้ายเรือ ข้างหัวเรือท้ายเรือเป็นข้างหน้า ที่ตรงม่านสักที่หัวเรือท้ายเรือมม่านยื่นออกไปในน้ำ บังมิให้เจ้าพนักงานท้ายหัวเรือท้ายเรือแลเห็นเข้ามาข้างใน ต่อเมื่อเวลาจะปล่อยเรือกระทงจึงได้ชักม่าน ข้างในม่านทองสักที่เสมอแนวพนักข้างในอีกชั้นหนึ่งเพราะใกล้ที่ประทับ ในระหว่างม่านนั้นเป็นที่สำหรับท้าวนางเจ้าแก่ประจำคอยรับเรือกระทง ข้างใต้เป็นที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางเจ้านายแก่หรือเจ้านายซึ่งไม่ต้องจุดกระทงเผาในเรือยัลลังก์ลำนอก เรือยัลลังก์ลำในเป็นที่พนักงานนั่งนอกพนัก ในพนักเป็นที่เจ้าจอมอยู่งานนั่งส่วนในพนักเรือยัลลังก์ลำนอกนั้นตอดพระยภูตั้งพระแสงเป็นที่

ประทับ มีเจ้าจอมอยู่งานเฝ้าอยู่ในนั้น แต่เฉพาะที่เชิญเครื่อง กับพระเจ้าลูกเธอที่ตามเสด็จ ฯ ส่วนเรือยัลลังก์ลำนอกตรงช่อง พนักทอดที่ประทับเป็นที่ทรงจุดกระทง ต่อนั้นไปเป็นที่เจ้านาย และเจ้าจอมจุดกระทง ที่หัวเรือยัลลังก์นอกม่านมีเจ้าพนักงาน ลงประจำคือกรมวัง ๑ กรมทหารในข้างวางเจ้ากรมปลัด กรมขุนหมื่น ๘ กรมพระแสงต้น ๑ กรมพระตำรวจนายเรือ ๒ รวมหัวเรือ ๑๒ ท้ายเรือยัลลังก์กรมวัง ๑ ข้างวางหัวหมื่นมหาดเล็ก ๖ กรมทหารในเจ้ากรมปลัดกรมขุนหมื่น ๗ กรมพระแสงต้น ๑ กรมตำรวจนายเรือ ๑ ภายหลังเติมราชเอดเดอแกมป์คน (๑) ๑ ข้างๆ ๒ คนข้างๆ และเติมทหารปืนแคตลิงกัน (๒) ๑ ข้างหัวเรือยัลลังก์มีโขลนลงเรือสำปั้น มีโคมเพชรจอดประจำอยู่เสมอแนวที่เจ้าคุณนั่งลำ ๑ ข้างท้ายเรือยัลลังก์มีเรือทหารในลำ ๑ เรือพันพรหมราชสำหรับปล่อยกระทงลำ ๑ การล้อมวงในลำน้ำทอดทุ่นเป็นสามสาย สายในมีแพหยวกรายเป็นระยะ มีไต้ประจำทุกแพตลอดหน้าเรือยัลลังก์ เรือประจำทุ่นสายในข้างเหนือน้ำ กรม

(๑) คือราชองครักษ์ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ยังเรียกกันว่าราชเอดเดอแกมป์

(๒) คือ ปืนกล

กองตระเวนขวา ๑ กรมกองกลางขวา ๑ ประตูกรมพระกลาโหม ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ๑ เจ้ากรมพระตำรวจสนมขวา ๑ เรือกรมสรรพากรในสรรพากรนอก ๑ ใต้น้ำหัวเรือบัลลังก์ทุ่นสายใน กรมกองตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกรมมหาดไทย ๑ กรมกองกลางซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจนอกซ้าย ๑ เจ้ากรมพระตำรวจสนมซ้าย ๑ เรือทุ่นกรมท่ากลาง ๑ ภายหลังนี้เติม เรือทหารทอดสมอสกัดเหนือน้ำท้ายน้ำขนอกข้างเหนือน้ำกรมทหารหน้า ๔ ลำ ข้างใต้น้ำทหารหน้า ๒ ลำ

ทุ่นสายกลางเหนือน้ำ เรือทุ่นกรมอาสาจาม ๒ ลำ เรือทุ่นกรมเรือกันขวา ๑ เรือสิงโตกรมอาสาใหญ่ขวา ๑ เรือสางกรมทวนทองขวา ๑ เรือเหรากรมอาสารองขวา ๑ เรือกิเลนกรมเชนทองขวา ๑ เรือทุ่นสามพระคลังทอดเชือก ๑ ข้างใต้น้ำเรือกรมอาสาจาม ๒ ลำ เรือกรมเรือกันซ้าย ๑ เรือสิงโตกรมอาสาใหญ่ซ้าย ๑ เรือสางกรมทวนทองซ้าย ๑ เรือเหรากรมอาสารองซ้าย ๑ เรือกิเลนกรมเชนทองซ้าย ๑ เรือทุ่นสามพระคลังทอดเชือก ๑

ที่ทุ่นกลางตรงหน้าบัลลังก์ มีเรือดอกไม้เพลิง ๒ ลำ เรือพิณพาทย์เหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ เรือกลองแขกเหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ มีเรือเจ้ากรมพระตำรวจใน

ซ้าย ๑ ใหญ่ซ้าย ๑ อยู่ใต้น้ำ เรือเจ้ากรมตำรวจในขวา ๑ ใหญ่ขวา ๑ อยู่เหนือน้ำ ขับทุ่นสายกลางทั้งสิ้น มีเรือทหารขึ้นใหญ่เดิมใหม่อยู่นอกทุ่นสายกลางเหนือน้ำ ๑ ลำ ท้ายน้ำ ๑ ลำ

ทุ่นสายนอกเหนือน้ำ มีเรือกรมกองตระเวนขวา ๑ เรือประตูกรมมหาดไทย ๑ เรือทุ่นกรมอาสาวิเศษขวา ๑ กรมทำลุขวา ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ๑ กรมคู่ชักขวา ๑ ท้ายน้ำกรมกองตระเวนซ้าย ๑ เรือประตูกรมพระกลาโหม ๑ เรือกรมอาสาวิเศษซ้าย ๑ กรมทำลุซ้าย ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งซ้าย ๑ กรมคู่ชักซ้าย ๑

บรรดาเรือที่ทอดทุ่นทั้งปวงมีนิลหลักทอง ปืนจ่ารงค์ มีโคมเพชรโคมสานประจำทุกลำเรือ แต่เจ้ากรมพระตำรวจนั้นแห่เสด็จลงไปถึงท่าราชวรดิษฐ์แล้วจึงได้ลงเรือไปขับทุ่นตามหน้าที่ เวลาเสด็จขึ้นเจ้ากรมพระตำรวจไม่ได้แห่เสด็จ ในเวลาเมื่อลอยพระประทีปนั้นมีเรือคอนยักโคมกลิ้งบังพายขึ้นล่องอยู่ทั้งข้างนอกข้างในทุ่นสายในจนตลอดเวลาเสด็จขึ้น บนฝั่งข้างฝั่งตะวันตกมีเจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงประจำรักษาตรงหน้าเรือบัลลังก์ ๕ กอง ข้างฝั่งตะวันออกบนชลาพระที่นั่งราชกิจ-วินิจฉัยมีพณหาทย์ผู้หญิงสำรับ ๑ โขลนนั่งรายตามชลา เจ้า

จอมอยู่งานประจำโมงยามและเถ้าแก่รับเสด็จขึ้นพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ทหารรักษาข้อม ๒ ข้อมและรายทางตลอดเข้ามาจนในพระบรมมหาราชวัง เจ้ากรมปลัดกรมไพร่หลวงตั้งกองอก ๒ กอง คือข้างใต้ฉนวนกอง ๑ ท่าชนนางกอง ๑

กระทงหลวงซึ่งสำหรับทรงลอยนั้นมาแต่เดิมนั้น คือเรือรูปสัตว์ต่าง ๆ เรือศร เรือชัย เรือโอ่ เรือคอน และมีเรือหยวกกิตเทียน ๒ เล่มจูปตอก ๑ ห้าร้อย แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าโปรดให้ลดเรือหยวกลงเสีย เหลืออยู่สี่สิบห้าสิบลำ และเรือทลอยประทีปนั้นของหลวงชำรุดทรุดโทรมไป โปรดให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทำขึ้นทุกกรม เรือหลวงที่ยังเหลืออยู่ เรือพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งสองพระชนม์ส่งมาเป็นหลวงถวายทรงจุดก่อนตอนหนึ่ง แล้วจึงถึงเรือสำเภาซึ่งพระยาโชฎกราชเศรษฐีเป็นผู้แต่ง แล้วจึงถวายเรือพระบรมวงศานุวงศ์ต่อไป แต่เรือข้าราชการนั้นเป็นเรือกระบวน เมื่อรับสั่งให้ปล่อยเมื่อใดจึงจุดเทียนปล่อยมาตามกลางน้ำห่างทุ่นชั้นในกับเรือยัลลังก์ เคยปล่อยอยู่ในเวลาจุดดอกไม้

เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีระกาสัปตศก ๑๑๘๗ ปีจออัฐศก ๑๑๘๘ โปรดให้พระบรม

วงศานุวงศ์ ข้าราชการทำกระทงใหญ่ถวาย เจ้าพระยาทิพากรวงศ์จดหมายไว้ว่า "ครั้นมาถึงเดือนสิบสองขึ้นสิบสี่ค่ำ สิบห้าค่ำ แรมค่ำหนึ่ง พิธีของเปรียงนั้นเดิมได้โปรดให้ขอแรงพระยรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน และข้าราชการมีกำลังพาหนะมากทำกระทงใหญ่ ผู้ต้องเกณฑ์ต่อเย็นถังบ้าง ทำเย็นแพหยวกบ้าง กว้างแปดศอกบ้าง เก้าศอกบ้าง กระทงสูงตลอดยอดสิบศอกสิบเอ็ดศอก ทำประกวดประขันกันต่าง ๆ ทำอย่างเขาพระสุเมรุทวีปทั้ง ๔ บ้าง และทำเย็นกระจาดชั้น ๆ บ้าง วิจิตรไปด้วยเครื่องสด คนทำก็นับร้อย คิดในการลงทุนทำกระทง ทั้งค่าเลี้ยงคนเลี้ยงพระช่างเบ็ดเสร็จถึงยี่สิบชั่งบ้างย่อมกว่ายี่สิบชั่งบ้าง กระทงนั้นวันสิบสี่ค่ำเครื่องเขียว สิบห้าค่ำเครื่องขาว แรมค่ำหนึ่งเครื่องแดง ดอกไม้สดก็เลือกหาตามสีกระทง และมีจักรกลไกต่างกันทุกกระทง มีมโหรีขับร้องอยู่ในกระทงนั้นก็มีบ้าง เหลือที่จะพรรณนาว่ากระทงท่านผู้นั้นทำอย่างนั้น ๆ คิดดูการประกวดประขันจะเอาชนะกันคงวิเศษต่าง ๆ กัน เรือมาดูกระทงตั้งแต่ย่าย ๔ โมง เรือชักลากกระทงขึ้นไปเข้าที่แต่ย่าย ๕ โมง เรือเบียดเสียดสีสันกันหลีกไม่ใคร่จะไหวดูเย็นอัศจรรย์ เรือข้าราชการและราษฎร

มาดูเต็มไปทั้งแม่น้ำ ที่ต้องขอแรงทำกระทงนั้น ในพระยศรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ คือ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๑ กรมหมื่นรักษ์รณเรศ (คือหม่อมไกรสร) ๑ กรมหมื่นเดชอดิศร (คือกรมสมเด็จพระเดชาดิศร) ๑ กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ (คือกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์) ๑ ขุนนาง ท่านเจ้าพระยาอภัยภูธร ๑ ท่านเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่) ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (คือสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย) ๑ พระยาพิชัยวาริ (คือเจ้าพระยานิกรบดินทร์) ๑ พระยาราชมนตรี (กู่) ๑ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองอิน) ๑ รวม ๑๐ กระทง"

คำเล่าถึงกระทงใหญ่ ๒ ชั้นมีพิสดารเรื่องราวยืดยาวมาก ครั้นจะว่าก็จะยืดยาวหนักไป เห็นว่าที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าไว้นั้นพอสมควรอยู่แล้ว แต่กระทงใหญ่เช่นนี้ไม่มีต่อไป เพราะทรงทรายว่าต้องลงทุนมาก จึงให้เลิกเสีย เจ้านายข้าราชการฝ่ายในจึงรับทำกระทงใหญ่แทน กระทงใหญ่ฝ่ายในที่ทำกันนี้น่าสงสัยว่าจะมีมาแต่รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ แล้ว แต่ไม่ปรากฏในจดหมายแห่งใด และไม่มีตัวผู้ที่จะยอกเล่า จึงไม่สามารถที่จะกล่าวว่าเป็นธรรมเนียมเดิมได้ กระทงข้างในนั้นขนาดย่อมลงมาเพียง ๓ ศอก ๔ ศอก จนถึง ๖ ศอก ในชั้นหลังลงมาตัวผู้ทำนั้นคงเป็นผู้ทำยืนที่ประจำทั้ง ๓ วันอยู่แต่กรม

ขุนกัลยาสุนทร กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และเจ้าคุณปราสาท
นอกนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอเข้ากันทำวันละกระทง พระเจ้า
น้องนางเธอเข้ากันทำวันละกระทงหนึ่งบ้างสองกระทงบ้าง
พระองค์เจ้าดวงเดือนมวันหนึ่ง พระองค์เจ้าวังหน้าซึ่งเสด็จลง
มาอยู่ในพระบรมมหาราชวังทำวันหนึ่ง คงอยู่ในมิกระทง
วันหนึ่งเจ็ดกระทงแปดกระทง ใช้ประดับด้วยเครื่องสดรูปภาพ
พักทองมะละกอ ไม่มีเครื่องกลไกอันใด รูปกระทงก็ยังที่ไม่
ได้เปลี่ยน ผู้ใดเคยทำอย่างใดก็ทำตามเคย ประกวดประขัน
กันแต่รูปภาพเครื่องสดและดอกไม้ทรงประดับตกแต่ง กระทง
หนึ่งก็สิ้นอยู่ในสองชั่งสามสิบตำลึง มีมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓
รูปกระทงเหล่านี้ยังอยู่ทวัดยานนาวารามหลายอย่าง

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีตกต่อมาอีก ๒ ปี ทรงทราบว่า
เป็นการเปลืองเงิน พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในมีผลประโยชน์
น้อยจึงโปรดให้เลิกเสีย เกณฑ์เรือพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า
เติมขึ้นตามที่กล่าวมาแล้ว และภายหลังจึงโปรดให้มีเรือ
พระที่นั่งอนันตนาคราช และเรือชัยแทนแทนกระทงใหญ่สองลำ
บรรดาเครื่องสูงที่ประจำตามกระทงเปลี่ยนเป็นฉัตรเทียน
ห่างฉัตรมีบังแทรก จึงพนักสราชถือหัวเรือท้ายเรือก็มีเทียน
ประจำ ตามกระทงเรือตั้งเชิงเทียนใหญ่ มีเทียนเล่มยาว ๆ

จตุทกกระทง ในบุษยกเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช ตั้งพระพุทธสิหิงค์น้อย หน้าบุษยกตั้งเครื่องนมัสการทองทิศ แต่เรือชัยลำหลังตั้งพานพุ่มไม่มีเครื่องนมัสการ ทรงจุดเทียนเรือพระที่นั่งสองลำก่อน แล้วจึงได้จุดเทียนเรือกระทงต่อไป เรือพระที่นั่งนั้นพายร้องเห่ล่องลงไปตามลำน้ำ แล้วจึงทวนน้ำกลับขึ้นมาในระหว่างทุ่นสายกลางกับสายนอก

ครั้นถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เรือชัยลำหลังเปลี่ยนเป็นเรือสุพรรณหงส์ ซึ่งซ่อมแซมขึ้นใหม่บ้าง พระพุทธรูปพุทธสิหิงค์น้อย ยกเป็นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาวันรัชกาลที่ ๔ จึงได้เปลี่ยนพระไชยวัฒน์ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ลงในเรือพระที่นั่งอนันตนาคราชแทน ส่วนกระทงใหญ่นั้นทรงพระปรารภว่ายังไม่เคยทอดพระเนตรมาแต่เดิม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ และพระยรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน จึงได้พร้อมกันทำถวายทอดพระเนตร กระทงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอนั้นมีเครื่องจักรกลไกอย่างกระทงข้างหน้าแต่ก่อน แต่กระทงพระยรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นอย่างกระทงข้างใน เมื่อได้ทอดพระเนตรแล้ว ก็ไม่ได้โปรดให้มีต่อไปทุกปีนาน ๆ จึงมีคราวหนึ่ง จนในครั้งหลังที่สุดนี้ สมเด็จพระนางเจ้าพระยรม

ราชเทวี พระนางเจ้าพระราชเทวี ได้ทำถวายเป็นอย่างกระทงข้างหน้า มีเครื่องจักรกลไกทั้งสามกระทงอีกคราวหนึ่ง กระทงใหญ่นั้นทรงจุดภายหลังเมื่อสิ้นเรื่องลอยประทีปทั้งปวง ถ้าใครมีกระทงใหญ่ก็เป็นการครึกครื้นเอิกเกริกยิ่งกว่าทุกปี

อนึ่ง การลอยพระประทีปนั้น แต่เดิมมาข้าราชการซึ่งเข้ามาเฝ้าในพระบรมมหาราชวัง สิ้นเวลาแล้วก็ต่างคนต่างกลับไปบ้าน อยู่แต่ที่ต้องประจำราชการในหน้าที่ แต่ครั้นเมื่อยังมีกระทงใหญ่ท่านเสนาบดีผู้ซึ่งถูกเกณฑ์กระทง ทั้งหรือเหวกระทงของตัวลงไปคอยรับเสด็จอยู่ที่หลังตำหนักแพ ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินลงไปถึงที่นั้น ก็ได้ทรงทักทาย เวลาเสด็จขึ้นก็พระราชทานส่วนพระราชกุศลและชมเชยกระทงต่าง ๆ ข้าง ครั้นภายหลังมาถึงว่าการที่เกณฑ์กระทงใหญ่นั้นเลิกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ทั้งปวงก็ปรึกษากันเห็นว่าการซึ่งข้าราชการตามเสด็จลงไปอยู่หลังตำหนักแพนั้นเป็นการสมควร ด้วยประเพณีนั้นเสด็จออกจากพระราชวังไปในที่แห่งใดมีเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมไข้และพระราชทานเพลิงเป็นต้น ท่านเสนาบดีและข้าราชการผู้ใหญ่น้อยก็ต้องไปรับเสด็จพระราชดำเนินทุกแห่ง การลอยพระประทีปนั้นเป็นเวลาเสด็จออกจากพระราชวังเวลากลางคืน ก็

สมควรจะมีข้าราชการลงไปรักษาอยู่ด้านหลังให้เป็นการมั่นคงแข็งแรงยิ่งกว่าเวลาอื่น เมื่อท่านผู้ใหญ่ปรึกษาพร้อมกันดังนี้แล้วก็ได้มาคอยเฝ้าประจำอยู่จนเวลาเสด็จขึ้นทุกวัน ทั้งเดือนสิบเอ็ดเดือนสิบสอง จนตลอดอายุของท่านผู้ต้นปรึกษาทั้งปวงนั้นครั้นตกมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านเสนาบดีสำรับเก่ายังอยู่บ้าง สำรับใหม่ก็ทำตามกันเป็นธรรมเนียมยั่งยืนมา ในฤดูเดือนสิบเอ็ดมักจะยังไม่ขาดฝน ข้าราชการที่มาคอยรับเสด็จต้องเปียกฝน จึงโปรดให้ต่อเฉลียงเป็นหลังคาเก๋งออกมาจากฉนวน เป็นที่สำหรับข้าราชการเข้าแต่เฉลียงนั้นเป็นอย่างเตี้ย ๆ สำหรับหมอบ ครั้นแผ่นดินปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นยืน ข้าราชการเข้าไปยืนในนั้นก็ไม่แลเห็นหน้าครั้นเมื่อจะออกจากที่นั่งสรงจึงได้รอเสีย ยังหาได้ทำขึ้นใหม่ไม่ แต่ท่านเสนาบดีที่มาเฝ้าอยู่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ครั้นภายหลังลงมาเสด็จลงลอยพระประทีปกี่ ๆ หนักเข้า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นหัวหน้าเสนาบดีอยู่ในเวลานั้น นอนหัวค่ำเว้นไม่ได้มาข้างไม่มาข้างจนปลาย ๆ ลงมา พอเกิดเลิกธรรมเนียมเสนาบดีเข้าวังก็เลยหายสูญไปด้วยกันทั้งหมด คงมาอยู่แต่

ปลัดทูลฉลองและข้าราชการทั้งนั้น ๆ เฝ้าประจำอยู่ จนตลอดมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้(๑)

กำหนดหมายในการเสด็จลงลอยพระประทีป พอเสด็จพระราชดำเนินถึงเกย ก็ชักโคสัญญาณขึ้นที่เสาธง เมื่อโคมขึ้นแล้วจึงประโคมพิณพาทย์กลองแขกและแตรวงทั่วกัน เมื่อเสด็จลงประทับในเรือบัลลังก์แล้วรออยู่จนเรือตำรวจออกจับท่น จึงได้เสด็จพระราชดำเนินออกประทับที่หัวเรือบัลลังก์ พระเจ้าลูกเธอที่ทรงพระเยาว์บางองค์ออกประทับด้วย แต่มักใช้รัตนกวีรับขึ้นพระองค์ไว้กับเสาพนัก ข้างขวาเป็นที่สมเด็จพระบรมราชเทวีพระราชเทวี ประทับถัดเทียนข้างตอนท้ายเรือกระทงข้างซ้าย ธรรมเนียมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์หนึ่งข้างสองพระองค์ข้าง คือ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพเป็นต้น ต่อนั้นไปเจ้าจอมอยู่งานที่เป็นคนโปรดผลัดเปลี่ยนกันอีก ๔ คน ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า แต่แรกเจ้าจอมอยู่งานถัด แต่ครั้นเมื่อมีเหตุการณ์ถ้อยความขึ้น ก็เปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องนางเธอ พระ

(๑) ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงจัดสภาเสนาบดีแล้ว มีการประชุมเสนาบดีไม่ขาดถึงไม่ใช่วันประชุมเสนาบดีต้องเข้ามาเฝ้าทุกวัน ตราบมีราชการก็ต้องผลัดเปลี่ยนกัน หรือพร้อมกันนอนประจำในพระบรมมหาราชวัง

เจ้าราชวงศ์เธอจุด แล้วก็กลับเข้าข้อมอยู่งานบ้าง เปลี่ยนไปเปลี่ยนมา ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระเจ้าน้องนางเธอจุดเสมอตลอดมา คงอยู่อย่างเช่นเมื่อในปลายแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอันใด เมื่อจุดเรือกระทงไปถึงเรือสำเภามาเป็นกำหนดจุดดอกไม้ จึงทรงจุดดอกไม้ชนวน เมื่อเรือดอกไม้เห็นดอกไม้ชนวนที่ยิงขึ้นไปจึงได้จุดดอกไม้มีพุ่ม กระถาง ระทา พุ่มตะไลพะเนียงมะพร้าวกรวด พลุ มะพร้าวและมีเรือทหารในจุดดอกไม้น้ำในทุ่นชั้นในไปกว่าจะเสด็จขึ้น ในเรือยิงลูกไม้ดอกไม้น้ำถวายทรงจุดสองตะลุ่ม

อนึ่ง ในเดือนสิบสองนี้ มีเรือผ้าป่าของหลวงเรียกว่าผ้าป่าบรรดาศักดิ์คนละ ๘ ลำ ยืดทุ่นสายกลางอยู่ข้างเหนือน้ำ ผ้าป่านั้นพระราชทานแก่พระราชาคณะ พระครูหัวเมือง ที่เข้ามาในการฉลองไตรเปลี่ยนไปวันละ ๘ รูป เวลาลอยพระประทีปแล้วทรงพระเต้าทิโณทกแล้วเสด็จขึ้น ลดโคมสัญญาณเป็นกำหนด

อนึ่ง การทอดผ้าป่าวิเศษซึ่งเป็นของหลวง แต่ก่อนเคยมีมาบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผ้าป่าวัดปทุมวันติด ๆ กันไปหลายปี ฟังมาขาดตอนในปลายแผ่นดิน ในการผ้าป่านั้นเสด็จ พระราช-

ดำเนินโดยเรือกระบวนอย่างพระราชทานพระกฐิน เวลาย่ำ พระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถ มีเรือกระจาดผ้าป่าจอดเรียงรายอยู่ในน้ำหน้าพระอุโบสถ มีเครื่องประโคมพิณพาทย์และการเล่น คือเพลงและลาวขับแพนเป็นต้น เล่นในเรือเวลาสวดมนต์จบ ประทับแรมที่พระที่นั่งเก๋งทรมสระนนคนหนึ่ง เวลารุ่งเช้าพระสงฆ์รับบิณฑบาตเรือในสระ ๓๐ รูป เวลาเพลรับพระราชทานฉันแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

ในแผ่นดินนี้จะขยันนัก มีวัดปทุมวันครั้งหนึ่ง เป็นการเอิกเกริกโกลาหลยิ่งใหญ่ ของแรงพระยรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการแต่งเรือผ้าป่า ตามแต่ผู้ใดจะแต่งอย่างไร บ้างก็ทำเป็นรูปยักษ์รูปสัตว์ต่าง ๆ บ้างก็เป็นกระจาดซ้อนกันสามชั้นห้าชั้น ประกวดประชันกันโดยความคิด แล้วมีเรือการเล่นต่าง ๆ ละครมวญรำ ขับแพน เพลง เสภารำ พิณพาทย์หลายสำรับ ชักผ้าป่าผ่านหน้าพระที่นั่งชลังคณพิมาน(๑) เป็นกระบวนแห่ มีเรือราษฎรมาช่วยแห่ผ้าป่าหลายร้อยลำ ชักผ้าป่าแต่เวลากลางวันจนเวลาค่ำจึงได้ถึงปทุมวัน แล้วจอดเรือผ้าป่าเรียงรายอยู่ตามในสระตอนข้างหน้าวัด วางเรือการเล่นเป็นระยะไปรอบสระ

(๑) พระที่นั่งองค์นี้อยู่ในหมู่พระที่นั่งที่ท่าราชวรดิษฐ์ เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว

มีเรือราษฎรเข้าไปขายของกินต่าง ๆ ตามแต่ใครจะไป ในเวลาค่ำวันนั้นเรือราษฎรที่ไปดูผ้าป่าเต็มแน่นไปทั้งสระ จนเวลาจวนสว่างจึงได้ทอดผ้าป่าประทับแรมคืนหนึ่ง และสวดมนต์เลยพระเหมือนอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผ้าป่าวัดปทุมวันนี้คงได้ทอดอยู่ในข้างแรมเดือน ๑๒ เวลาฉลองไตรย์แล้วทุกครั้ง ต่อมาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับอยู่บางปะอินเนือง ๆ เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ก็ได้มีการผ้าป่าวัดชุมพลนิกายารามมีกระบวนแห่บ้างไม่มีบ้าง เสด็จพระราชดำเนินเข้าในกระบวนแห่ก็มี เป็นการเบ็ดเตล็ดนอกธรรมเนียม เครื่องของไทยทานเป็นของหลวงบ้าง ของกรมพระตำรวจและมหาดเล็กที่ตามเสด็จพระราชดำเนินจัดถวายช่วยในการพระราชกุศล คนละสิ่งสองสิ่งบ้าง ครั้นเมื่อมีวัดนิเวศน์ธรรมประวัติเพิ่มจำนวนของผ้าป่ามากขึ้นพอทั้งสองวัด เวลาค่ำมีการฉลองผ้าป่าในสระ มีเรือการเล่นต่าง ๆ ตามสมควร และเรือราษฎรที่อยู่ในหมู่บ้านเหล่านั้นเข้ามาดูการเล่นเป็นอันมาก ครั้นเวลาดึกก็ชักผ้าป่าไปทอดทั้งสองวัด เสด็จพระราชดำเนินบ้าง ไม่ได้เสด็จบ้าง มีแต่การทรงยาตรไม่ได้สวดมนต์เลยพระ ถ้าใครเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินเดือน ๑๑ ก็มีผ้าป่าเดือน ๑๑ ถ้าพระราชทาน

พระกฐินเดือน ๑๒ กับผ้าป่าเดือน ๑๒ ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนิน การผ้าป่านั้นก็เลิก ถ้ามิได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปเมืองลพบุรี กับผ้าป่าวัดมณีชลขันธ์ เพิ่มขึ้นอีกส่วนหนึ่ง รายฎรชักผ้าป่าแห่ไปตามลำน้ำตั้งแต่เวลาเช้า ตามแต่พวกใดจะพาไปแห่งใดไม่มีกำหนด ต่อเวลาค่ำจึงได้มาจอดเรือที่หน้าแพที่ประทับในท้องพรหมาศ มีการเล่นและจุดดอกไม้เพลิงเป็นการฉลอง จนเวลาดึกจึงได้ชักผ้าป่าไปทอด การทอดผ้าป่าตามวัดต่าง ๆ เช่นนี้ไม่เป็นการมีเสมอเป็นการนอกแบบ แล้วแต่จะโปรดให้มีแห่งใดก็มีขึ้นเป็นครั้งเป็นคราว วัดอื่น ๆ ที่ไม่เคยมีผ้าป่า เช่น วัดราชบพิธเป็นต้น ก็มีจะพรรณนาก็จะยืดยาวไป ฯ

พระราชกุศลกาลานุกาล

© การพระราชกุศลซึ่งเรียกว่า กาลานุกาลตามเคย
เป็นการเกิดขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีพิเศษขึ้นกว่าเก่าที่เคยมีแต่สงกรานต์ครั้งหนึ่ง มีเดือนเว้นอยู่
ห้าเดือน คือ เดือนเจ็ด เดือนเก้า เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม
เดือนนอกนั้นมีต่อท้ายการพระราชพิธี หรือการพระราชกุศล
ทุก ๆ เดือน ในเดือนสิบสองนี้กาลานุกาลควรจะตกอยู่ในวัน
แรมค่ำหนึ่งเหมือนเดือนสิบเอ็ด แต่เพราะเวลาเช้ายังมืดเลย
พระสงฆ์ฉลองไตร ซึ่งปันเปลี่ยนกันฉันเป็นสามพวก เป็น
พระสงฆ์มีจำนวนมาก จึงได้แยกไปทำเสียในวันแรมสองค่ำ
ต่อการฉลองไตร อนึ่งพระสงฆ์ซึ่งต้องนิมนต์สดับปกรณ์
กาลานุกาลตามรายองค์พระอัฐิในจำนวนเดือนสิบสองนี้ ก็ใช้
พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญหัวเมืองซึ่งต้องแย่งฉันในวัน
แรมค่ำหนึ่งนั้นด้วย การพระราชกุศลกาลานุกาลในเดือนสิบสอง
นี้ทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ไม่ได้ยกไปพระที่นั่งอนันต-
สมาคมตามการฉลองไตร ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิไปตั้งที่พระที่นั่ง

อนันตสมาคมแต่เดิมมา เมื่อคิดการตกแต่งหรือซ่อมแซมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ได้ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทบ้าง พระที่นั่งสุทไธศวรรย์บ้าง จำนวนพระบรมอัฐิพระอัฐิซึ่งสถิตย์ปกรณ์ในวันกาลานกาลทั้งปวงเท่ากันทุก ๆ เดือน เว้นไว้แต่สงกรานต์ พระสงฆ์นั้นใช้พระอารามซึ่งเป็นที่พระอัฐินั้นได้ทรงปฏิสังขรณ์หรือสร้างขึ้นใหม่ ถ้าพระอัฐิใดไม่ได้ทรงปฏิสังขรณ์และทรงสร้างพระอาราม ก็ใช้พระอารามซึ่งเป็นที่พระญาติวงศ์อันใกล้ชิดได้ทรงสร้างและทรงปฏิสังขรณ์ หรือที่พระสงฆ์องค์นั้นนับเนื่องในพระวงศ์ทางหนึ่งทางใด ก็ใช้ได้บ้าง ในการกาลานุกาลอื่น ๆ พระสงฆ์มักจะคงเหมือนกันทุก ๆ คราว ไม่ใคร่เปลี่ยนแปลง แต่ในเดือนสิบสองนี้เปลี่ยนเป็นหัวเมืองมีพระนามและราชทินวัดตามที่ได้จดหมายต่อไปนี้

๑. พระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วัดสุวรรณดาราราม

๒. พระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย วัดชัยพฤกษ์มาลา

๓. พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดศาลาปูน

๔. พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดเสนาสนาราม

๕. สมเด็จพระปฐมบรมมหาชัยกาธิบดี วัดสุวรรณดาราราม

๖. กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี วัดพนัญเชิง

๗. กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ วัดปฐมเจดีย์

๘. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชภาคย์มหานาคนารี วัดอัมพวันเจติยาราม

๙. กรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ วัดอัมพวันเจติยาราม

๑๐. กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ วัดเสนาสนาราม

๑๑. กรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดคงคาราม

๑๒. กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๓. สมเด็จพระปฐมบรมอัยยิกาเธอ วัดอัมพวันเจติยาราม

๑๔. สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ วัดยมวงศ์อัศรวราราม

๑๕. สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพวดี วัดเจ้าคณะใหญ่ในเมืองราชบุรี

390.22 1630
(ว)ร59พ ส.ส.229 ทอ.

๑๖. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑล-โสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์ วัดมหาสมณาราม

๑๗. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระยมราชเทวี วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๘. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์-เพชรรัตน์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๑๙. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๐. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าตรีเพชรุตม์บำรุง วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๑. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๒. สมเด็จพระบรมราชมาตามหยิกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ วัดปรมัยยิกาวาส

๒๓. สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี วัดชุมพลนิกายาราม

๒๔. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสาวภาคย์นารีรัตน์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

๒๕. พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดศาลาปูน

๒๖. พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ วัดกระวิศราราม

๒๗. พระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย วัดศาลาปูน

๒๘. พระชนนีในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ

พระพุทธรูปซึ่งตั้งในการกาลานุกาลนั้น ใช้พระชนมพรรษาวันในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ เป็นพระพุทธรูปอุมยาตร ซึ่งพระยาทสมเด็จพระอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำ แล้วทรงพระราชอุทิศถวายทั้ง ๒ พระองค์ พระห้ามสมุทรสำหรับรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างขึ้นด้วยทองคำในแผ่นดินปัจจุบันนี้ แล้วทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธสิหิงค์จำลองประจำรัชกาลที่๔ พระพุทธรูปยืนอุมยาตรตามพระชนมพรรษาวันกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระพุทธรูปยืนถวายเนตรตามพระชนมพรรษาวันกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชอุทิศถวาย พระพุทธรูปสมาธิทรงหล่อด้วยทองคำในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชอุทิศถวายกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ เป็นพระพุทธรูป ๗ องค์ด้วยกัน

เวลาเช้าเสด็จออกพระสงฆ์ฉัน เมื่อทรงประเคนแล้วเจ้าพนักงานกรมภูษามาลา จึงได้เชิญพระยรมอัฐิพระอัฐิ ทรงพระราชยานกงสี่ คือพระราชยานกงองค์หนึ่งพระยรมอัฐิ และพระอัครมเหสี และพระญาติวงศ์อันสนิทในรัชกาลนั้นรวมกันไป แล้วจึงมีพระเสลี่ยงเชิญพระอัฐินอกนั้นต่อไปอีก พระยรมอัฐิพระอัฐิทรงยนพระที่นั่งเศวตฉัตร(๑) คือพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสี่พระองค์ สมเด็จพระปฐมยรมมหาชัยกาธิบดี กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี สมเด็จพระอมรินทรามาตย์ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ สมเด็จพระศรีสุลาลัย สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ สมเด็จพระเจ้าปฐมยรมอัยยิกาเธอ สมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงศรีสุนทรเทพ กรมหลวงเทพวดี สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์(๒) ตั้งทชันลดพระที่นั่ง

(๑) พระแท่นเศวตฉัตรองค์นั้น ในรัชกาลปัจจุบันนี้ย้ายไปตั้งท้องพระโรง ตั้งพระยรมอัฐิบนพระที่นั่งบุษบกมาลา

(๒) ภายหลังเพิ่มพระยรมอัฐิ สมเด็จพระยรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศพระองค์ ๑ พระอัฐิสมเด็จพระยรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาลยาพิทักษ์พระองค์ ๑ สมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร พระองค์ ๑

เศวตฉัตร สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ เจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย เจ้าฟ้าศิริเพชรุตมอำรุง เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ ตั้งที่โต๊ะจีนข้างพระที่นั่งเศวตฉัตร สมเด็จพระบรมราชมาตามหยักาเธอ สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสาวภาคย์นารีรัตน์ พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระชนกในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระชนนีในกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระชนนีในกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์(๑) มีเครื่องทองน้อย ตั้งที่ฐานเคียงพระที่นั่งเศวตฉัตรด้านตะวันออก สำหรับทรงนมัสการพระบรมอัฐิสำรับ พระสงฆ์ฉันแล้ว ทรงทอดผ้าห่มนอนสองชั้น มีฉลากพระนามพระอัฐิสดับปกรณ์ แล้วถวายไทยธรรมหมากพลูอย่างเทียนร่มรองเท้า แล้วมีสดับปกรณ์อีก ๕๐๐ รูป พระสงฆ์ที่มาฉันขนไปสดับปกรณ์ในพระราชวังบวร ฯ ๕ รูป คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

(๑) พระอัฐิที่ตั้งชั้นลด และที่ตั้งโต๊ะจีน ต่อมา ตั้งรวมบนพระแท่นเศวตฉัตร ๗ ชั้น อีกองค์ ๑

วัดสุวรรณดาราราม กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ วัดทรงธรรม กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ วัดไพชยนต์พลเสพ พระยาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัว วัดสมุหประดิษฐ์ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ วัดศาลาปูน แล้วมีสดับปกรณ์รายร้อยอีก ๑๐๐ รูป พระราชทานสดับปกรณ์พระอัฐิพระบรมวงศานุวงศ์ในหอพระนาค ๑๐๐ รูป

อนึ่งในการฉลองไตร สามเณรเปรียญที่ได้รับไตรบ้างได้เข้ามาขาดในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๓ วัน แต่ไม่ได้ฉัน จึงได้เคยยกมาฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พร้อมกับวันพระราชกุศลกาลานุกาลนด้วยแถวหนึ่งต่างหาก

การซึ่งมักขาดในการพระราชกุศลกาลานุกาลนคือหุ้มแพรไม่ได้เย็บธูปในการตั้งเครื่องนมัสการ ให้แต่มหาดเล็กเวรไปตั้ง ครั้นเมื่อถวายเทียนชนวนทรงจุดตะบะถมแล้วก็กว่าเย็นพอสิ้นธูป ครั้นเมื่อจะทรงจุดเครื่องนมัสการทองน้อยต้องเรียกเทียนชนวนวิ่งเวียวายอยู่เนือง ๆ

อีกอย่างหนึ่งอาลักษณ์ขาดไม่มาถวายฉลากสดับปกรณ์ทรงทอดผ้าไปได้กึ่งกลางแล้วจึงวิ่งกระหืดกระหอบมาภายหลัง ต้องเสด็จพระราชดำเนินกลับขึ้นมาทอดฉลากอีกเที่ยวหนึ่ง นอก

นั้นก็ไม่ใคร่จะมีการขาดอันใด ด้วยเคยมีอยู่เนือง ๆ เว้นไว้แต่โรคของมหาดเล็ก ซึ่งเป็นโรครักษาไม่หายเหมือนโรคกระสาย คือพระเต้าชิโณทก คงจะนั่งพูดพล่ามหรือนั่งหลับตาเสีย ต้องเรียกเอะอะเนือง ๆ ฯ

การพระราชกุศลแจกเบี้ยหวัด

◎ การแจกเบี้ยหวัดไม่มีกำหนดแน่ว่าวันใด แต่คงอยู่ในวันจันทร์หรือวันพุธข้างแรมเดือนสิบสอง ธรรมเนียมการแจกเบี้ยหวัดนั้น แต่เดิมก็ไม่มีการมงคลอันใด พึงมีขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระปรารภเรื่องเจ้านายที่ทรงผนวช แต่ก่อนมาเคยได้เบี้ยหวัดตามกรมเหมือนอย่างฝ่ายคฤหัสถ์ ผู้ซึ่งมารับเบี้ยหวัดแทนเจ้าซึ่งทรงผนวชนั้นไม่ได้สลักสำคัญอันใดมาจากเจ้านายเป็นคำอนุญาตให้รับ เมื่อรับไปแล้วไปนุ่งเสียก็มีโดยมาก ไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่ผู้ที่ได้ครั้นจะว่ากล่าวทวงถามขึ้นก็เป็นการขัดอยู่ด้วยสกปรกยิ่งอีกประการหนึ่งการซึ่งพระราชทานเบี้ยหวัดขึ้นชื่อว่าเป็นพระราชทานเงินแด่พระยรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชโดยตรง ๆ พระยรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชทรงปฏิบัติตามวินัยโดยเคร่งครัด ก็เป็นที่รังเกียจว่าเงินนั้นเป็นอกัปปิยไม่ควรรับ พระราชทรัพย์ซึ่งต้องจำหน่ายไปเป็นอันมากนั้น ก็ไม่เป็นประโยชน์แด่พระยรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวชโดยมาก พระราชทรัพย์หลวงก็เป็นอันเสียเปล่า เพราะพระองค์ได้ทรงผนวชอยู่นาน ได้ทรงทราบการ

ทั้งปวงเหล่านั้นแล้ว จึงได้ทรงคิดแก้ไขเสียใหม่ ทำเป็นตัวทรงพระราชอุทิศต่อสิ่งซึ่งควรแก่สมณบริโภค ตามจำนวนเงินเบี้ยหวัด มีพระราชหัตถเลขาและพระราชลัญจกรประจำเป็นสำคัญ พระราชทานแด่พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งได้รับเบี้ยหวัดนั้น มอบให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นกัปปิยการก มารับเงินจากเจ้าพนักงาน และในท้ายตัวสำคัญนั้นมีพระบรมราชานุญาตว่าถ้ากัปปิยการกปฏิบัติไม่บริบูรณ์ตามสมควร ก็ให้มาร้องต่อพระยาราชภักดีได้ด้วย

การซึ่งจะพระราชทานตัวสำคัญเช่นนี้เป็นเหตุที่ควรจะต้องให้มีเวลาที่พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชได้เข้ามาทรงรับต่อพระหัตถ์ อีกประการหนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชทรัพย์ซึ่งจะจับจ่ายไปเป็นอันมาก ก็ควรจะเริ่มจำหน่ายในการพระราชกุศลในพระพุทธศาสนาก่อนจำหน่ายไปแก่ผู้อื่น อนึ่งก็ควรจะมีการสมโภชให้เป็นมงคลแก่สิริราชสมบัติ เมื่อทรงพระราชดำริดังนี้แล้ว จึงโปรดให้มีการมงคลในวันแรกแจกเบี้ยหวัดให้เชิญเฉพาะแต่พระราชวงศานุวงศ์ ยกเว้นที่ทรงผนวชเข้ามารับพระราชทานฉัน สำรับหนึ่งเป็นสำรับหลวง ต่อนั้นไปเป็นของเจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติหามาคนละสำรับ และให้ตั้งโต๊ะเชิญพระสยามเทวาธิราช มีเครื่องสังเวยตั้งแว่นทองคำซึ่งเกิดในพระราชอาณาเขต อันก่อเป็นเขามออย่างย่อม ๆ และ

เงินซึ่งจะแจกเบี้ยหวัด ทั้งสมุดบัญชีและกระดานสำหรับแจกเบี้ย
หวัด ตั้งขายศรีแก้วทองเงิน พระสงฆ์ฉัน แล้วทรงจุดเทียน
เครื่องสังเวยเทวดา โหรว่าบูชาเทวดาแล้ว อาลักษณ์อ่านคำ
ประกาศกระแสพระราชดำรัสซึ่งกล่าวมานั้นแล้ว แต่มีข้อความ
เติมพิสดารออกไปอีกข้อหนึ่ง ว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรง
ผนวชไม่ได้ช่วยราชการแผ่นดินอันใด ก็ชอบที่จะยกเบี้ยหวัดเสีย
เหมือนข้าราชการ ที่กราบถวายบังคมลาบวชล่วงพรรษาหนึ่งไป
แล้ว แต่ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวช
นับว่าเป็นผู้มีความชอบอยู่ ที่ได้นำให้พระบรมราชวงศ์เป็นญาติ
ในพระพุทธศาสนา ความในคำประกาศข้อนี้ ข้าพเจ้าไม่สู้เห็น
ชอบด้วย เพราะเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งมิได้ทรงผนวช
แต่มิได้ช่วยราชการแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด และที่ชำประพฤติ
ความชั่วให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ เช่นพระองค์เจ้าลำยอง
ก็เห็นแต่สูบฝิ่นอยู่กับวัง ก็ยังได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถึง
๕ ชั่ง และเงินขนซึ่งเคยวนเรียกว่าเงินกลางปี ก็ยังคงได้ไม่ได้
ลดหย่อนอันใด นี่เป็นตัวอย่างว่า ไม่เป็นแต่ไม่ได้ช่วยราชการ
ชำประพฤติความชั่วด้วย ที่ไม่ได้ช่วยราชการอยู่เฉย ๆ เปล่า ๆ
เช่น เจ้าวังหน้า มีพระองค์ทัดทรง เป็นต้น ก็เป็นอันมาก ถ้า
จะเทียบกันในชั้นหม่อมเจ้า พระกับหม่อมเจ้าที่เป็นคฤหัสถ์นั้น

เล่า หม่อมเจ้าทรัยราชการมีหลายองค์ทรงอยู่ แต่ทไม่ได้รับราชการมีโดยมาก ทสุดจนทสูบฝิ่นก็ยังได้เบี้ยหวัดอยู่ปีละ ๖ บาท ถ้าจะว่าไม่ได้ช่วยราชการควรตัดเบี้ยหวัดแล้วต้องนับว่าควรตัดทั้งสิ้น ถ้าจะว่าไปพระยรมวงศานุวงศ์ททรงผนวชต้องเข้ามาราชการในการพระราชพิธีต่าง ๆ มากกว่าพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าทอยู่เฉย ๆ ไม่ทำอะไรโดยมาก ความข้อนี้ดูไม่น่าจะยกขึ้นประกาศ แต่ไม่อาจแก้ไข ด้วยเห็นว่าคำข้างต้นเป็นการยกโทษพระยรมวงศานุวงศ์ ซึ่งทรงผนวชอยู่หน่อย ๆ ก็จริง แต่ยกโทษขึ้นเพื่อจะแสดงความชอบทได้นำให้พระยรมราชวงศ์เป็นญาติกับพระพุทธศาสนา ความยกย่องอันนี้ จะเป็นทต้องพระทัยพระยรมวงศานุวงศ์ททรงผนวช ไม่มีผู้ใดกระแวงรังเกียจข้อต้นทกล่าวถ้ายกความข้อนี้เลย บางทีจะเป็นทวิตกกินแหนงของพระยรมวงศานุวงศ์ททรงผนวช ซึ่งเคยทรงฟังคำประกาศนี้มาแต่ก่อนว่าข้าพเจ้าไม่นับถือยกย่องความชอบของท่าน เหมือนอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องอกประการหนึ่ง การใด ๆ ทพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้แล้วถ้าไม่เป็นการขัดข้องต่อกาลสมัยอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าก็ไม่ได้คิดจะเปลี่ยนแปลงรอถอนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะฉะนั้นจึงได้คงคำประกาศนั้นไว้ ครั้นจะไม่ว่าไว้ในทน ผู้ซึ่งมักสังเกต

ตรวจตราละเอียดก็จะสงสัยว่าข้าพเจ้าเก็บข้อความในคำประกาศนั้นไม่หมด หรือถ้าผู้ซึ่งมักตริตรองจะคิดเห็นเหตุซึ่งไม่ควรจะกล่าว ในคำประกาศซึ่งข้าพเจ้าคิดเห็น ก็จะกล่าวคัดค้านต่าง ๆ จึงกล่าวไว้เพื่อจะให้เห็น ว่าคำประกาศข้อนี้ได้เห็นเหตุแล้วว่ามีทางที่จะคิดได้ แต่ยังเป็นที่ชอบพระทัยของพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชที่เป็นเจ้าของพระนามอยู่ จึงมิได้ยกถอนเปลี่ยนแปลง ด้วยการเคยเป็นมาแล้วไม่อยากจะก่อให้เป็นที่วิตกสงสัยต่าง ๆ ในท้ายประกาศนั้นก็เป็นพระราชอุทิศส่วนพระราชกุศลแก่เทพยดาเป็นต้น เมื่ออ่านประกาศจบแล้ว เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์ พิณพาทย์ ทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเทวรูป และทองคำเงิน พราหมณ์รดน้ำสังข์เจิมภายหลัง แล้วพระราชทานตั๋วสำคัญแก่พระยรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชทุกพระองค์ แล้วทรงพระเต้าทิโณทก พระสงฆ์ยถาสัพพี แล้วสวดคาถาทานญัจ ปิยะวาจาจะ แล้วอติเรกถวายพระพรลา เมื่อพระไปแล้วจึงได้เริ่มแจกเบี้ยหวัด กับปิยการกของพระยรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชนำตั๋วเข้ามารับเงิน แจกเสร็จแล้ว จึงได้พระราชทานเบี้ยหวัดพราหมณ์โหร ต่อนั้นไปจึงถึงทหารในช่างสิบหมู่ตามธรรมเนียม

คำตักเตือนในการเริ่มแจกเบี้ยหวัดนี้ เทียนชนวนซึ่งสำหรับทรงจุดเครื่องสังเวยนั้น เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กไม่ควรจะเหลียวเล่อล่าอย่างหนึ่งอย่างใดเลย อนึ่ง เงินพระคลังข้างในซึ่งเคยพระราชทานเติมเบี้ยหวัดพระเจ้ายรมวงศ์เธอ กรมพระยวเรศวริยาลงกรณ์ ๑๐ ชั่ง เป็นหน้าที่ของมหาดเล็กต้องรับมาจากเถ้าแก่นำไปส่งเจ้าพนักงานคลัง อาลักษณ์ต้องคอยถวายตัวสำคัญตั้งแต่เวลาที่ทรงเจิมเงินแล้วไป พระเต้าพิโณทกต้องทรง เว้นไม่ได้ ฯ

พระราชพิธีฉัตรมงคล

ธรรมเนียมแต่ก่อนมามาจนถึงทุกวันนี้ เมื่อเปลี่ยนปีใหม่ถึงเดือนหกพนักงานข้างหน้าข้างในบรรดาซึ่งรักษาเครื่องราชูปโภค และรักษาตำแหน่งหน้าที่มีพระทวารและประตูวังเป็นต้น ต้องทำการสมโภชเครื่องราชูปโภคและตำแหน่งซึ่งตนรักษาคราวหนึ่ง ข้างฝ่ายหน้าแต่ก่อนมาถึงมีสวดมนต์เลี้ยงพระด้วยก็มี แต่ข้างฝ่ายในนั้นมีแต่เครื่องสังเวยเครื่องประโคม แล้วร้อยดอกไม้เป็นตาข่ายอุยมาลัยแขวนตามกำลังมากและน้อยเป็นส่วนของเจ้าพนักงานทำเอง หาได้เกี่ยวข้องเป็นการหลวงไม่ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติยรมราชาภิเษกในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ จึงทรงพระราชดำริว่าวันยรมราชาภิเษกนั้นเป็นมหามงคลสมัย ซึ่งประเทศทั้งปวงที่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองย่อมนับถือวันนั้นว่าเป็นวันนักขัตฤกษ์มงคลกาล แต่ในกรุงสยามนั้นเฉย ๆ อยู่มิได้มีการนักขัตฤกษ์อันใด ครั้นการยรมราชาภิเษกของพระองค์เฉพาะตรงกับสมัยที่เจ้าพนักงานเคยสมโภชเครื่องสิริราชูปโภคแต่เดิมมา ควรที่จะมีการสมโภชพระมหาเศวตฉัตรให้เป็นสวัสดิ

มงคลแก่ราชสมบัติ จึงได้ทรงพระราชดำริจัดการพระราชกุศล ซึ่งพระราชทานชื่อว่าฉัตรมงคลนขน แต่ข้อความซึ่งจะอธิบายในพระราชดำริให้เข้าใจกันในเวลานั้นว่า เป็นการทำบุญวันบรมราชาภิเษก เป็นการเข้าใจยากของคนในเวลานั้น หรือจะเป็นข้อที่มิเคยทวงติงไปว่าเป็นการไม่เคยมี จึงได้ทรงพระราชดำริให้บรรยายว่า เป็นการสมโภชเครื่องราชูปโภคอย่างเก่าซึ่งไม่มีผู้ใดจะทุ่มเถียงได้ จนผู้หลักผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครทรายว่าฉัตรมงคลแปลว่าทำบุญอะไร ยกไว้แต่กรมสมเด็จพระเดชาดิศร ซึ่งข้าพเจ้ามิได้ฟังรับสั่งท่านเอง แต่สังเกตได้ในคำฉันท์กล่อมพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งรู้ได้ว่าท่านเข้าพระทัย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้สนทนากัน เพราะฉะนั้น การพระราชพิธีฉัตรมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการสวดมนต์ในวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ฉันที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ขึ้น ๑๔ ค่ำสวดมนต์ ๑๕ ค่ำ ฉันที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ขึ้น ๑๕ ค่ำ สวดมนต์ แรม ๑ ค่ำ ฉันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม

ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ การพระราชพิธีฉัตรมงคลท่านผู้บัญชาการก็ให้คงทำอยู่เดือนหกเช่นนั้น ข้าพเจ้าได้ทักท้วง

ขึ้นก็ไม่ตลอดไปได้ ด้วยกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นด้วย เถียงไปตามทางที่เป็นสมโภชพระที่นั่ง อ้างคำฉันท์ก็ไม่อ่าน ข้าพเจ้าเป็นเด็กมีน้ำหนักน้อย และดูก็เป็นการไม่พอที่จะวิวาทกันด้วยเหตุไม่เป็นเรื่องจึงได้นั่งระงับเสีย มีผู้เห็นด้วยแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอองค์เดียว แต่ท่านก็เถียงไม่ขึ้นหรือไม่สู้อยากเถียงเป็นธรรมดา การจึงได้ทำเดือน ๖ เรื่อยมาจนถึงประกาศเมื่อสร้างตราจุลจอมเกล้าเปลี่ยนได้ด้วยพาโลเป็นทำบุญตามพระราชบัญญัติวันประชุมตราจุลจอมเกล้า ก็นับได้อยู่ว่าเพราะเครื่องราชอิสริยยศจุลจอมเกล้าพาให้เป็นที่ยินยอมพร้อมใจกันเปลี่ยนมาเดือน ๑๒ ได้โดยไม่มีใครทักท้วงว่ากระไร ลืมการที่ได้เถียงกันในปีมะเส็งเอกศกนั้นเสียสิ้น ในปีขาลฉศกเป็นปีแรกทำการฉัตรมงคลในเดือน ๑๒ เป็นการเรียบร้อยเหมือนไม่ได้เคยมีการฉัตรมงคลมาแต่ก่อนเลยทีเดียว

การฉัตรมงคลนั้นคงทำตามแบบอย่างซึ่งได้ทำมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเต็มตามตำราทุกอย่าง เพิ่มขึ้นแต่อาลักษณ์อ่านคำประกาศยังสลดในวันแรม ๑๒ ค่ำ พึงเกิดมีขึ้นเมื่อปีมะเมียจัตวาศก ๑๒๔๔ กับการที่ประชุมถวายบังคมพระบรมรูปซึ่งมีขึ้นตามกฎหมายตราจุลจอมเกล้า

ตั้งแต่ยายอดศกมาจนยี่มะเส็งตรีศกถวายยังคงพระธรรมรูปที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ต่อถึงยี่มะเมียจัตวาศกจึงได้ย้ายมาพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท กับพระที่นั่งซึ่งมีการสมโภชนั้นยกย้ายไปข้าง คือเวลาต่อมุขพระที่นั่งอนันตสมาคม ย้ายมาทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย การแล้วก็กลับไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคมตามเดิม เวลาซ่อมพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ย้ายมาทำที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท การที่ย้ายไปย้ายมาเช่นนี้ เป็นแต่ตามเหตุผลครั้งหนึ่งคราวหนึ่งแล้วก็คงที่ไปตามเดิม การพระราชกุศลนั้นคือ คือพระราชาคณะพระครูนิตยภัตวันละ ๓๐ รูป สวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าฉัน สำรับหนึ่งเลี้ยงพระเป็นของหลวงสำรับหนึ่ง นอกนั้นของแรงพระธรรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่ได้รับพระราชทานพานทองเป็นต้น หาสำรับคนละสำรับถวายพระสงฆ์ ในวันแรม ๑๑ ค่ำวันหนึ่ง แรม ๑๓ ค่ำวันหนึ่ง วันแรม ๑๒ ค่ำเป็นของพระธรรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์สำรับมีของไทยทานเล็กน้อย ถวายพระซึ่งได้ฉันสำรับตัวด้วย ที่มัสการตั้งพระชัยสำหรับแผ่นดินห้าชั่วกาล ที่พระแท่นเศวตฉัตร ตั้งเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงประจำแผ่นดิน มีเครื่องนมัสการทองน้อยทั้งเวลาเย็นเวลาเช้า และตั้งต้นไม้ทองเงิน ๒ คู่ เวลาเช้าตั้งเครื่องสังเวย ตั้งขายศร

แก้วทองเงิน มีแว่นเวียนเทียน เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียน เครื่องนมัสการ แล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศเย็นกลอนลิลิต สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ทรงแต่ง แสดงพระราชกำเริงพิธีตลอดจนถึงกฎหมายตราจุลจอมเกล้า ลงปลายขอพรตามธรรมเนียมคำประกาศทั้งปวงแล้วพระสงฆ์จึงได้สวดพระพุทธมนต์ เวลาเช้าทรงประเคน พระสงฆ์ฉันแล้วถวายเครื่องไทยทาน ยถาสัพพีสวดยานและคาถารัตนสูตรแล้วจึงถวายอติเรก แต่ในวันกลางคือแรม ๑๒ ค่ำ ซึ่งเย็นวันพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายฉันนั้น มีตั้งครอบพระกรัง จุดเทียนดับเทียนในเวลาสวดคาถารัตนสูตรด้วย น้ำปริตรถวายสรงในเวลาเย็นวันนั้น แต่วันแรม ๑๑ ค่ำ ๑๓ ค่าไม่มี พระสงฆ์กลับไปแล้วทรงจุดเทียนเครื่องสังเวย โหรบูชา พราหมณ์อ่านคชกรรมฉันท์ ซึ่งกรมสมเด็จพระเดชาดิศรทรงแต่งจบแล้ว จึงได้จุดแว่นเวียนเทียนพระธรรมวงศานุวงศ์เคยมีธูปเทียนจุดบูชาพระมหาเศวตฉัตรในเวลานั้นด้วย เวลาเวียนเทียนมีขับไม้ เวียนเทียนแล้วทรงเจิมพระมหาเศวตฉัตร และเครื่องราชกกุธภัณฑ์และพระแสงแล้วพราหมณ์จึงได้รดน้ำสังข์ขณะเจิม โหรผูกผ้าสีชมพูพระมหาเศวตฉัตรต่อไป เป็นเสร็จการสมโภชเวลาหนึ่ง ๆ ทั้งสามวัน

การพิเศษในวันแรม ๑๒ ค่ำ คือเวลาเช้า ๒ โมง เวลาเที่ยงเวลาบ่าย ๕ โมง ทหารยกทหารเรือยิงสลุตคำนับละ ๑๐๑ นัด แบ่งเป็น ๓ เวลา เวลาบ่าย ๕ โมง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอนันตสมาคม นุ่งผ้าม่วงสนำเงินสวมเสื้อเยียรบับเข้มขาบอัตลัดชั้นใน ประดับด้วยเครื่องอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน สวมเสื้อครุยชั้นนอก ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานสายสร้อยตราจุลจอมเกล้าสวมสายสร้อยด้วย เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม พระบรมวงศานุวงศ์และมหาดเล็กเฝ้าประจำที่อยู่ก่อน ข้าราชการเดินเข้ามาเฝ้าเป็นลำดับ แล้วไปประจำตามที่ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ผู้ซึ่งควรจะได้รับตามกฎหมาย แล้วพระราชทานพรผู้ซึ่งได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์เก่าใหม่และข้าราชการทั่วกัน แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินสู่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาท ทรงจุดเครื่องนมัสการทองทิศสำรับ ถวายบังคม พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสี่พระองค์ เจ้าพนักงานประโคมแตรสังข์มโหรทึกกลองชนะ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงจุดเครื่องทองน้อยสี่เครื่อง พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยจุดเทียนติดทีราวถวายบังคม พระบรมรูปต่อไปตามลำดับ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ

ฝ่ายในและภรรยาข้าราชการ บรรดาที่ได้รับพระราชทานกล่อง และหีบจุลจอมเกล้า ประชุมที่พระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทมุขตะวันตก ดูดูปเทียนถวายยังคมพระบรมรูปเหมือนข้างหน้า เป็นเสร็จการประชุมตามกฎหมายตราจุลจอมเกล้าในวันเดียวนั้น

คำทักเทือนในการฉัตรมงคล พระสงฆ์ที่จะมาสวดมนต์และรับพระราชทานฉัน ควรจะใช้ตาลปัตรรองและฝาบาตรเชิงบาตร ในการบรมราชาภิเษกในปีระกาเบญจศก และถ้าพอจะมาได้ไม่ควรจะยกเว้นเชือนแชไปเที่ยวสวดมนต์เที่ยวฉันเสียที่อื่น เช่นพระธรรมเจดีย์วัดอรุณ และพระธรรมภาณพิลาศวัดประยูรวงศ์(๑) เพราะเป็นการสำคัญคล้ายถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระยุพราชวงศานุวงศ์และข้าราชการ ถ้าไม่ป่วยไข้มากก็ไม่ควรจะขาด ในเวลาถวายยังคมพระบรมรูปซึ่งเป็นการแสดงความเคารพนับถือต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งหน้าพระองค์ขาดครั้ง ถ้าอยู่ดูๆ ก็ควรที่จะมาเวียนเทียนสมโภชพระมหาเศวตฉัตร ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนจะต้องพิทักษ์รักษาโดยความ

---

(๑) พระธรรมเจดีย์ ชื่อทอง ต้องลดยศลงเป็นพระเทพมุนี ภายหลังกลับได้เป็นพระธรรมไตรโลก

พระโพธิวงศ์ ชื่อผ่อง เป็นพระโพธิวงศ์ (เสมอเทพ) ต้องลดลงเป็นพระธรรมภาณพิลาศ ภายหลังได้พระราชทานพัดแฉกประดับพลอยอย่างเดิม

ชอสัตย์กัญญูทุกเวลา มหาดเล็กอย่าลืมเทียนชนวนเครื่องทองน้อย ทั้งเวลาเช้าเวลาค่ำและเวลาจุดเทียนสังเวย กับทั้งโรคสำคัญ คือพระเต้าษิโณทก ภูษามาลามักจะไม่ใคร่จำได้ในการที่จะเชิญพระครอบพระกริ่งมาตั้งในวันสวดมนต์วันแรม ๑๑ ค่ำ และไม่ใคร่จะคอยเชิญพระครอบชันตังที ในเวลาพระสงฆ์กลับไปแล้วในวันแรม ๑๒ ค่ำ และซ้ำเซอะไม่ได้เตรียมที่จะเข้ามาตั้งถวายในที่สรง และเจ้าเข่ง(๑) ผู้สำหรับรับเข้ามาก็เคยโคมทุกทีมิได้ขาดเลย

อนึ่งชนชอว่าผู้หญิงแล้วดูจะดีง่ายเป็นธรรมดาโดยมาก เพราะไม่ใคร่มีผู้ใดที่จะใส่ใจตรวจตรานัก ถึงน้ำก็ไม่ใคร่มาว่าไม่ได้อะไรก็แล้วไป แต่ถวายบังคมพระบรมรูปนั้นอยากได้กล่องอยากได้หีบขนตัวสั่น แต่ครั้นได้ไปแล้วก็เกียจคร้านไม่ใคร่มีใครมาถวายบังคมพระบรมรูปตามแบบอย่าง

การพระราชพิธีและพระราชกุศล ในจำนวนเดือนสิบสองเป็นเสร็จสิ้นเพียงฉะนี้ ความมงคลเพียงเท่านี้

---

(๑) พระวงศ์เธอพระองค์เจ้าหญิงยี่เข่งในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอชั้น ๑ พระองค์เจ้าเพชหึง

พระราชพิธีเดือนอ้าย

◎ การพระราชพิธีในเดือนอ้าย ตามที่มาในกฎมนเทียรบาลว่าไล่เรือ เฉลิมพิธีตรียัมพวาย เช่นได้นัยและอธิบายในคำนำนั้นว่าเป็นพิธีเปลี่ยนกันกับเดือนยี่ แต่การที่เปลี่ยนกันนั้นประสงค์ว่าแต่ตรียัมพวายซึ่งยังเป็นพิธียังคงทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่พิธีไล่เรือซึ่งอยู่หน้าพิธียัมพวายนั้นคงยังเป็นเดือนอ้ายอยู่ พิธีนี้เป็นพิธีไล่น้ำตามคำที่กล่าวกันมา พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับสั่งอยู่เนือง ๆ เป็นต้นว่าการที่ยกโคมชัยในพิธีจองเปรียงนั้นถือกันว่าถ้าเสาโคมยังไม่ได้ลัดแล้ว น้ำยังไม่ลด นัยหนึ่งว่าถ้าไม่ยกเสาโคมแล้วน้ำจะลด การที่ยกเสาโคมนั้นเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งให้น้ำอยู่เลยต้นข้าวให้แก่ทัวถึงก่อน เป็นพิธีอุปการแก่การนาอยู่ด้วย และมีคำกล่าวว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าเวลายังไม่ได้ลัดโคมชัย ถึงว่าจะหนาวเท่าหนาวอย่างไรก็จะสวมเสื้อเข้าเผ้านั้นไม่ได้ กรวว่าแช่งให้น้ำลด รับสั่งให้ไปวิดน้ำเข้านาท้องสนามหลวง แต่ข้อที่ว่าโคมชัยเป็นทำนองยึดน้ำนั้น ถึงพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าเขาว่าอยู่ ก็ไม่เห็นลงในประกาศพระราชพิธีจองเปรียง จะเป็นด้วยทรงเห็น

ช่างเถอะหนักหรืออย่างไร แต่นี้ว่าเป็นพิธีกระวนกระวาย ขวนขวายจะให้น้ำอยู่เลยต้นข้าวให้นานหน่อยหนึ่ง

ส่วนการพระราชพิธีไล่เรือนั้นเป็นพิธีข้างจะให้น้ำลดเร็วๆ คือถึงเดือนอ้ายแล้วน้ำยังมากไม่ลด เมล็ดข้าวในรวงแก่หล่นร่วงลงเสียในน้ำ ถึงโดยว่าจะค้างอยู่ก็เป็นข้าวเมล็ดหักละเอียดไป เพราะเกี่ยวไม่ได้ด้วยน้ำมาก จึงต้องกระวนกระวายขวนขวายที่จะให้น้ำลด การพิธีนี้คงจะต้องทำในเดือนอ้าย จะเลื่อนไปเดือนยี่ก็เป็นเวลาเกินต้องการไป ตามในกฎมนเทียรบาลกล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดิน และพระอัครมเหสี พระเจ้าลูกเธอหลานเธอ และพระสนม แต่งอย่างเต็มยศโบราณลงเรือพระที่นั่ง เข้าพระยามหาเสนาที่ฆ้อง มีจดหมายไว้ว่า ครั้นถึงท้ายบ้านรุนเสด็จออกยืนทรงพัชนี ครั้นถึงประตูชัยทรงสำรวจดูอยู่ข้างจะทำธุระเหลือเกินมาก แต่การที่ทำอย่างนี้ คงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งมีพระอัธยาศัยและพระอาการที่ประพฤติวองไวเช่นนั้นเป็นปรกติ พระองค์เหมือนอย่างแผ่นดินพระเพทราชาที่ทรงถือพัชนีผักมะขามเสมอ ๆ เสด็จออกในการชักพระยรมศพทรงโยกพัชนีสามครั้งให้ทิ้งทาน ก็คงจะไม่เป็นตำแหน่งสำหรับพระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงโยกพัชนีเช่นนั้นทั่วไปทุกพระองค์ เป็นแต่เฉพาะพระอัธยาศัยของ

พระเจ้าแผ่นดินองค์นั้นเป็นเช่นนั้น ซึ่งจะเอามาเรียบเรียงหนังสือในครั้งอนคราวอน ว่าทรงโยกพัชนีผ้ามะขามเช่นนั้นก็เป็นการไม่จริง และเป็นการไม่ควรด้วย เหมือนทรงสร้านก็คงจะเป็นเฉพาะพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดพระองค์หนึ่งได้เคยทรงทำเช่นนั้นแล้วจดหมายไว้ เหมือนอย่างพระเพทราชาโยกพัชนีผ้ามะขาม ที่จะว่าถ้าทั้งพระราชพิธีไล่เรือแล้วจะต้องทรงสร้านอย ทรงสร้านอยไปเสมอนั้นไม่ได้ และพิธีไล่เรือนก็เห็นได้ชัดว่าไม่เป็นพิธีที่ทำเสมอ ใช่ว่าแต่ไม่เสมอทุกปี ไม่เสมอทุกแผ่นดินด้วย เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานว่า ซึ่งอ้างว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเช่นนั้นเป็นการเฉพาะพระองค์ต้องเข้าใจว่าไม่เป็นพิธีทำทุกปี ทำแต่ปีใดจะต้องการที่จะให้น้ำลด

พิธีนี้ได้ทำที่กรุงเทพ ฯ ครั้งหนึ่งเมื่อปีเถาะ(๑) ตรีศก ๑๑๙๓ เป็นการที่รู้แน่ชัดว่าได้ทำ แต่เมื่อปีมะเส็งสัปตศก ๑๑๔๗ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะได้ทำหรือไม่ได้ทำไม่มีผู้ใดเล่าให้ฟัง สังเกตได้แต่ในคำประกาศเทวดาซึ่งมีอยู่เป็นสำนวนครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า แต่ฉบับนั้นคงจะเป็นเขียนคัดลอกใหม่เมื่อ

(๑) ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ นี้ ที่เรียกว่าปีเถาะน้ำมาก ในรัชกาลที่ ๓

ปีเถาะตรีศก พอจะสังเกตสำนวนและลายมือในสองรัชกาลได้ จึงควรเข้าใจว่าการพิธีนี้คงจะทำในปีมะเส็งสัปตศก แผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกครั้งหนึ่ง ในปีเถาะตรีศกแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง แต่ไม่ได้เรียกว่าพิธีไล่เรือ เรียกว่าพิธีไล่น้ำ ครั้นมาถึงแผ่นดินบัจจุบันนี้ปีมะแมตรีศก ๑๒๓๓ น้ำมากเกือบจะเท่ากับน้ำมากมาแต่ก่อนก็ไม่ได้ทำ เป็นอันเลิกสูญกัน

บัดนี้จะยกแต่รายการพระราชพิธีไล่น้ำเมื่อปีเถาะตรีศกมาว่าไว้พอเป็นตัวอย่าง ด้วยพิธีนี้คงจะไม่มีอีกต่อไปภายหน้า การที่ทำนั้นว่าขึ้นไปตั้งประชุมกันที่วัดท้ายเมืองแขวงเมืองนนทบุรี มีอาลักษณ์หรือราชบัณฑิตอ่านคำประกาศตั้งสัตยาธิษฐานนมัสการพระรัตนตรัยและเทพยดา และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งนับเป็นสมมติเทพยดา แล้วอ้างความสัตย์ซึ่งได้มีความนับถือต่อเทพยดาทั้งสาม คือวิสุทธิเทพยดา อุปปาติกเทพยดา สมมติเทพยดา ขอให้น้ำลดถอยลงไปตามความประสงค์ ข้อใจความในคำประกาศมีอยู่เพียงเท่านี้

แต่พระพุทธรูปซึ่งใช้ในการพระราชพิธีไล่น้ำนั้น ที่ปรากฏในคำประกาศ มีชื่อแต่พระชัย พระคันธารราษฎร์ หามีพระห้ามสมุทรไม่ แต่ได้ทราบจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ

ปวเรศวริยาลงกรณ์ ว่าเมื่อเวลาขึ้นเฉลิมพระราชอาสน์ทรงผนวชได้ ๓ พรรษา ทรายว่าเกิดมีข้อเถียงกันด้วยเรื่องพระห้ามสมุทรซึ่งจะเชิญไปไล่น้ำ ว่าจะเป็นอย่างที่ยกพระหัตถ์เดียว หรือสองพระหัตถ์เป็นห้ามสมุทรแน่ ซึ่งพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตัดสินไว้ว่ายกสองพระหัตถ์ เป็นเหตุให้พอสันนิษฐานได้ว่าพระสำหรับไล่น้ำตามคำประกาศ ซึ่งอ้างถึงว่าพระคันธารราษฎร์ดูไม่เข้าเรื่องกันกับที่จะให้น้ำน้อยนัก ถ้าจะได้ใช้คงจะได้ใช้ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วยเป็นเวลาที่แรกทรงสร้าง อยู่ข้างจะโปรดปรานมาก การที่เอามาใช้ในการไล่น้ำ ก็คงจะถือว่าพระพุทธปฏิมากรอย่างนั้น เป็นที่ทำให้น้ำฝนตกลงมาได้ ก็คงจะทำให้แห้งได้ ด้วยในเวลานั้นตำรับตำราอันใดก็สูญหาย เป็นแต่ทำไปตามอัตโนมัติ หาเหตุผลที่จะเกณฑ์ให้พระพุทธเจ้าทำพิธีมาแต่เดิมอันใดก็ยกหยิบเอามา พอเป็นเหตุที่ตั้งให้การพระราชพิธีในพระพุทธศาสนาซึ่งถือว่าเป็นที่ตั้งแห่งความสวัสดีมงคลยิ่งใหญ่กว่าเทพยดา ครั้นตกมาในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะไปเห็นแต่เรื่องที่ทรมานชฎิล พระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ในที่น้ำท่วมโดยรอยก็ไม่ท่วมถึงพระองค์ เป็นแต่มูลดีกว่าพระคันธารราษฎร์ จึงได้เปลี่ยนพระห้ามสมุทร การซึ่ง

โขนเถิดกันนั้นก็จะเป็นด้วยไม่เคยใช้มา แต่พอรู้ได้ว่าคงใช้พระห้ามสมุทรเป็นแน่

แต่การพิธีขึ้นไปทำอย่างไรต่อไป ก็ไม่ได้ตำราชัดเจนเป็นแต่ได้ทรายตามคำขอกเล่าว่ามีกระบวนแห่คล้ายเสด็จพระราชดำเนินพระกฐิน เชิญพระพุทธปฏิมากรลงเรือพระที่นั่งมาหน้า แล้วมีเรือศิวโธมคยาสำหรับพระสงฆ์ตามมาภายหลัง เรือลำหนึ่งมีพระราชาคณะรูป ๑ มีฐานานั่งสองข้าง กลางทั้งเครื่องนมัสการแต่เวลาที่มาตามทางนั้นพระสงฆ์จะสวดคาถาอันใดก็ไม่ได้ความได้ทูลถามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ไม่ทรงทราบ ด้วยเวลานั้นยังมิได้ทรงเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีการทั้งปวงนี้ตกอยู่วัดพระเชตพนทั้งสิ้น จะหาเค้ามูลอันใดที่ควรจะใช้ในการพระราชพิธีนี้ก็ไม่เห็นมี บางทีจะเป็นคาถาเก็บเล็กประสมน้อย ทำขึ้นใหม่คล้ายคาถาสวดหล่อพระชัย ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงแจกให้สวดในรัชกาลที่ ๔ เป็นคาถาที่มีคำไชยะไชยะบ่อย ๆ เห็นว่าจะยกมาจากมหาชัย คาถาไล่น้ำนั้นถ้าโดยจะมีวิเศษก็คงจะเป็นของทำใหม่คล้ายเช่นนั้น

การซึ่งมีกระบวนเสด็จพระราชดำเนินอย่างพิธีไล่เรือครั้งกรุงเก่านั้น ในบัญชีตรีศกนั้นทรายว่ากรมพระราชวังบวร

มหาศักดิพลเสพ เสด็จขึ้นไปแทนพระองค์ มีกระบวนเรือคง เรือกันเรือตามเหมือนอย่างกระบวนกฐิน ไปตั้งกระบวนมาแต่เมืองนนทบุรี ลงไปจนถึงปากน้ำเหมือนกัน แต่เชื่อได้แน่ว่าไม่ทรงสำเภาเย็นแน่ การพระราชพิธีไล่เรือหรือไล่น้ำเก็บความได้เพียงเท่านี้

ส่วนพิธีเดือนยี่ที่มีมาในกฎมนเทียรบาล ซึ่งว่ายกขึ้นมาเดือนอ้าย คือพิธีบุษยาภิเษกอย่างหนึ่ง พิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยงอย่างหนึ่ง ทั้ง ๒ นี้ก็ไม่ได้ทำที่กรุงเทพฯ เลย พิธีบุษยาภิเษกนั้นถ้าจะเทียบชั้นกับพิธีกะติเกยาก็เป็นชั้นพิธีสำหรับเดือนยี่ แต่ครั้งกรุงเก่าจะยกมาทำเดือนอ้ายหรือไม่ยกมาก็ยังว่าแน่ไม่ได้ ด้วยพิธีกะติเกยาที่เป็นชั้นพิธีเดือนสิบสองยังยกไปเดือนอ้ายได้ แต่ถ้าพิธีนั้นยังคงอยู่ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะโปรดให้ไปทำเดือนยี่เป็นแน่ ได้พบในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าไว้ในเดือนยี่ เพราะฉะนั้นจึงจะต้องยกพิธีบุษยาภิเษกไปว่าในเดือนยี่ แต่เฉวียนพระโคกินเลี้ยงนั้นคงจะยกมาทำในเดือนอ้ายแน่ การพระราชพิธีเฉวียนพระโคกินเลี้ยงนั้น มีในกฎมนเทียรบาลว่านำพระโคอสุภราชซึ่งแต่งตัวเขาทองประดับเนาวรัตน์ มีเครื่องประดับกีบตาบหูสายสะพายใช้ไหม ขึ้นยืนบนแท่นสูง ๒ ศอก มีเงิน

ทองแก้วแหวนและแพรพรรณต่าง ๆ กองอยู่ใต้ท้อง ตั้งพาน ทองรองหญ้า คนโททอง พระโคนั้นแปรหน้าไปทางทิศอุดร ตั้งกุณฑ์คือกองเพลิงพิธี ตรงหน้าพระโค มีขาย ศรีสมโภช พระราชครูประจำทีสมุม ทำพิธีบูชากุณฑ์ตลอดคืนยังรุ่ง พระราชกุมารบ่อนหญ้า ครั้นเวลารุ่งเช้ามีกระบวนแห่เสด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงถือคอกบัวทอง พระอัครมเหสีทรงถือคอกบัวเงิน แห่ประทักษิณพระโคอสุภราชเก้ารอบแล้วมีสมโภชเลี้ยงลูกชุน พระราชพิธีนี้ทำในพระราชวัง แต่เห็นจะเลิกมาเสียช้านานทีเดียว จนในตำให้การชุนหลวงหาวัดก็ไม่มีปรากฏพิธีเฉวียนพระโคนี้ เป็นพิธีใหญ่เต็มที จึงไม่ตั้งอยู่ได้ช้านาน ซึ่งเกิดมาว่านเพราะในเดือนอ้ายไม่มีพิธีอันใด มีแต่การพระราชกุศลประจำปี ฯ

การพระราชกุศลเลี้ยงขนมเบื้อง

๏ กำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนั้น ว่าเมื่อพระอาทิตย์ออกสุดทางใต้ตกนิจเป็นวันทหยด จะกลับขึ้นเหนือ อยู่ในองศา ๘ องศา ๙ ในราศีธนู เป็นฤกษ์กำหนดเลี้ยงขนมเบื้อง ไม่กำหนดแน่ว่าเป็นกี่ค่ำ วันใด การเลี้ยงขนมเบื้องนั้น ไม่ได้มีสวดมนต์ก่อนอย่างเช่นพระราชพิธีอันใด กำหนดพระสงฆ์ตั้งแต่เจ้าพระพระราชาคณะ ๘๐ รูป ฉันในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขนมเบื้องนั้นเกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ท้าวนาง เจ้าจอม-มารดาเก่า เถ้าแก่ พนักงานคาดปะรำตั้งเตาละเลงข้างท้องพระโรง การซึ่งกำหนดเลี้ยงขนมเบื้องนั้นเป็นอย่างตรุษครั้งหนึ่ง และเฉพาะต้องทุ่มมันมาก จึงเป็นเวลาที่เลี้ยงขนมเบื้อง แต่การเลี้ยงขนมเบื้องในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ไม่ได้เสด็จออกมาหลายปีแล้ว ค่อนอยู่ข้างจะเป็นการมืด ๆ ฯ

พระราชกุศลเทศนามหาชาติ

◎ มีการพระราชกุศลในเดือนอ้ายนอกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการประจำปีอยู่ แต่เป็นการซึ่งเลื่อน ๆ มา มิใช่แยกกำหนด คือเทศนามหาชาติ

เทศนาสำหรับแผ่นดิน เป็นพระราชกุศลนิจสมัยมีมาแต่เดิมนั้น ๓๓ กัณฑ์ ซึ่งมีกำหนดเครื่องกัณฑ์คล้ายบริขารกฐิน คือผ้าไตรแพร เงิน ๑๐ ตำลึง ขนมต่าง ๆ ดังเช่นกล่าวมาในเทศนาเดือน ๑๒ นั้น ธรรมเนียมแต่เดิมเคยเป็นเทศนามหาชาติ ๒ จบ ๒๖ กัณฑ์ อรยสัจ ๔ กัณฑ์ เดือนสิบสอง ๓ กัณฑ์ รวมเป็นเทศนาวิเศษสำหรับแผ่นดิน ๓๓ กัณฑ์

ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ในเดือนสิบเอ็ดวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ มีมหาชาติ แรมค่ำ ๑ มีอรยสัจ ครบทั้ง ๓๐ กัณฑ์ เมื่อเทศนาจบแล้วจึงเสด็จลงลอยพระประทีป แต่ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ถ้าปีใดมีพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าทรงผนวชเป็นภิกษุและสามเณรมาก ปีนั้นก็มีมหาชาติ ปีใดไม่ใคร่มีพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าทรงผนวช ก็เปลี่ยนเทศนาปฐมสมโพธิแบ่งวันละ ๑๐ กัณฑ์ ครั้นมาในแผ่นดินยุรยาตสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว กลางเดือนสิบเอ็ดต้องกับการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษา ซึ่งทรงทำการเติมขึ้นในเมื่อรัชกาลที่ ๓ แรกมีพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษานั้น เคยฉลองในวันเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ด้วยวันเฉลิมพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๓ นั้น คงตกอยู่ในเดือน ๔ ข้างแรม เดือน ๕ ข้างขึ้น พระพุทธรูปหล่อในเดือน ๔ ข้างขึ้น ถึงเดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ก็ได้ฉลองทุกปี ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๔ วันประสูติเดิมอยู่ในเดือน ๑๑ จึงได้โปรดให้เลื่อนการหล่อพระชนมพรรษามาหล่อในเดือน ๑๐ การฉลองพระชนมพรรษาจึงได้มาฉลองในเดือนสิบเอ็ดขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ทั้งพระที่นั่งอนันตสมาคม เทศนามหาชาติก็ต้องเลื่อนไป มีเทศนาวิเศษเปลี่ยนแทนวันละกัณฑ์ การเทศนามหาชาตินั้นคงไปตกอยู่ในเดือน ๑๒ ข้างขึ้นข้างข้างแรมข้าง ไม่กำหนดแน่ แต่มักจะโปรดให้มีแต่ขาเดียว แล้วมีอริยสัจรวมเป็น ๑๗ กัณฑ์ ยกมหาชาติ ๑๓ กัณฑ์นั้นไปเป็นเทศน์วิเศษ ในกลางเดือนสิบเอ็ด ๓ กัณฑ์ ในการเฉลิมพระชนมพรรษา ๔ กัณฑ์ ยังคงเหลือเทศน์วิเศษอยู่อีก ๖ กัณฑ์ ไว้สำหรับรายใช้ไปในการพระราชกุศลต่าง ๆ ไม่ให้ต่ำกว่าจำนวนเดิม ๓๓ กัณฑ์ ถ้าบางขีมพระเจ้าเณรบ้าง อย่างเช่น

ยี่ข้าพเจ้ายวชกมีมหาชาติ ๒ ขบเต็ม ๓๐ กัณฑ์บ้าง ถ้าเย็นเช่นนั้นเทศน์วันเศษก็คงเป็นอันเต็มขึ้นอีก ๗ กัณฑ์ รวมเป็น ๔๐ กัณฑ์ แต่ครั้นตกมาถึงแผ่นดินข้าพเจ้านี้ กลับว่าการฉลองพระพุทธรูปพระชนมพรรษาไม่ตกเดือนสี่เอ็ดกรุง แต่ต้องทำบุญวันประสูติ วันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในกลางเดือน ๑๑ จึงเลื่อนมหาชาติมาตามเต็มไม่ได้ ยังซ้ำเดือน ๑๒ เมื่อเลื่อนฉัตรมงคลมาทำในเดือน ๑๒ ก็ทำให้การในเดือน ๑๒ มากจนไม่ใคร่มีเวลาว่าง เทศนามหาชาติจึงต้องเลื่อนต่อไปเดือนอ้าย ซึ่งเป็นเดือนว่าง แต่ถึงกระนั้นก็ถูกตราวเสด็จหัวบ้านหัวเมืองเสียไม่ได้มีเนือง ๆ และเจ้านายที่ทรงผนวชก็ไม่ใคร่มีใครอยู่ถึงเดือนอ้าย จึงไม่ชวนจะให้มีด้วย เพราะฉะนั้นเทศน์มหาชาติจึงได้มีบ้างไม่ได้มีบ้าง บางทีก็ ๒ ขบ บางขบมีขบเดียว สุดแท้แต่มีเวลาพอสมควรเท่าใด แต่มีขบเดียวโดยมาก

การเทศนามหาชาติแต่ใน ๓ รัชกาลก่อนนั้น เทศน์บนพระที่นั่งเวชยันตราชวิเชียรปราสาท ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยแห่งเดียวยกไว้แต่มีพระยรมศพอยู่บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงได้ยกขึ้นไปเทศนาบนแท่นมุก พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เคยยกไปมี

ที่พระที่นั่งอนันตสมาคม แต่แรกข้างในฟังไม่ได้ยิน จึงได้ย้ายเข้าไปมีที่พระที่นั่งทรงธรรมข้างใน ข้าราชการที่เข้าไปในการเทศนานั้นเฉพาะแต่เจ้านาย เจ้าพนักงานกรมพระตำรวจและมหาดเล็ก ขึ้นพระที่นั่งทรงธรรมเป็นข้างในฟังทั้งสิ้น ครั้นแผ่นดินปัจจุบันนี้ย้ายกลับมาเทศน์ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไปตามเดิม เพราะเสด็จอยู่ทางนั้น เมื่อพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยต้องซ่อมแซมใหม่ จึงได้ยกมาเทศน์ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

การตกแต่งเครื่องบูชาเทศนานั้น แบบที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย หลังพระที่นั่งเศวตฉัตรผูกกิ่งไม้ มีดอกไม้ร้อยห้อยย้อยเป็นพวงพุ่มผูกตามกิ่งไม้ทั่วไป บนพระแท่นถมตั้งพานพุ่มดอกไม้ พานทองสองชั้นขนาดใหญ่ขนาดเล็กเรียงสองแถว ตะบะถมตั้งหญ้าแพรก ข้าวตอก ดอกมะลิ ถั่ว งา และมีพานเครื่องทองน้อยแก้วห้าสำรับ ตั้งตะเกียงแก้วแทรกตามระหว่างเครื่องทองน้อย ตรงหน้าพระที่นั่งเศวตฉัตรออกไปตั้งหมากพนมพานทองมหากฐินสองพาน หมากพนมใหญ่พานแว่นฟ้าสองพาน แล้วพานนี้เปลี่ยนเป็นโคมเวียน มีต้นไม้เงินทองตั้งรายสองแถว กระถางต้นไม้ดัดลายคราม โคม

พโอมแก้วรายตลอดทั้งสองข้าง หน้าแถวมีกรงนกคีรีบูน ซึ่ง
ติดกับหม้อแก้วเลี่ยงปลาทองตั้งยืดช่องกลาง ปลายแถวตั้งขัน
เทียนคาถาพัน ตามตะเกียงกิ่งทิเสาแขวนฉากเทศน์ทั้ง
๑๓ กัณฑ์ หน้าท้องพระโรงมีซุ้มตะเกียง ๔ ซุ้ม มีราชวัติฉัตร
ธงผูกต้นกล้วยต้นอ้อยตามธรรมเนียม เล่ากันว่าเมื่อแผ่นดิน
พระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เย็นเวลาเล่นเครื่อง
แก้วกำลังมีราคามากนั้น ในห้องฉากซึ่งเป็นที่ประทับใน
พระเฉลียงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ตั้งเครื่องแก้วเป็นเครื่อง
นมัสการโต๊ะหมู่ และมีเครื่องประดับต่าง ๆ งดงามยิ่งนัก
เจ้านายข้าราชการฝ่ายในก็มีตะบะเครื่องบูชาเป็นเครื่องแก้ว
เครื่องทอง เครื่องถม ประกวดประชันกันเป็นการสนุกสนาน
มาก แต่ในชั้นหลังมานี้ ในพระฉากมีแต่เครื่องนมัสการแก้ว
โต๊ะประดับกระจกสำรับเดียวเท่านั้น แต่เจ้านายข้าราชการฝ่ายใน
ยังมีเครื่องบูชา ชั้นแก่ ๆ จึงใช้ตะบะอย่างเก่า ๆ ชั้นสาว ๆ
ก็เป็นโต๊ะเป็นพานย่อ ๆ ลงไป เล่นแต่สดอกไม้ดอกไหล้ ไม่
แข่งแรงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่ถ้าเทศน์ที่พระที่นั่งทรงธรรม
จัดม้าหมู่ตรงหน้าธรรมาสน์ มีเครื่องแก้วต่าง ๆ ฝรั่งบ้าง
จีนบ้างมากกว่าที่เทศน์ท้องพระโรง แต่ยกต้นไม้เงินทองใช้
ตั้งต้นไม้สดรายออกไปถึงที่ตั้งเครื่องกัณฑ์

ในเทศนามหาชาติหลวง ได้มีเยื่องการใหญ่ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เกณฑ์พระยรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ ทำกระบาดใหญ่อยู่ชากณฑ์เทศนาครั้งหนึ่ง มาเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าบวชเป็นเณรได้ถวายเทศน์ มีกระบาดใหญ่เป็นรูปเรือสำเภาทำหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ เป็นกัณฑ์เทศน์เฉพาะตัวคนเดียวกราวหนึ่ง

ธรรมเนียมเสด็จออกมหาชาติ กัณฑ์แรกทศพร เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจต้องนำตะเกียงที่ชุมเข้ามาถวายทรงจุดชุมละตะเกียง ต่อไปไม่ต้องถวายอีก มหาดเล็กต้องคอยเปลี่ยนเทียนเครื่องนมัสการ ในเวลาที่เสด็จไปทรงประเคนเครื่องกัณฑ์ให้แล้วเสร็จ ทันเสด็จกลับมาประทับทุกครั้ง เวลาทรงจุดเทียนแล้วต้องรับเทียนประจำกัณฑ์ และเทียนคาถาพันทุกกราว ไม่มีเวลายกเว้นนอกนั้นไม่มีการอันใดซึ่งจะต้องขาดเหลือฯ

พระราชพิธีเดือนยี่

© การพระราชพิธีในเดือนยี่นี้ คงนัยพระราชพิธีบุษยาภิเษกมาไว้ เพราะเหตุผลอันได้กล่าวไว้แล้วในเดือนอ้าย ในคำให้การขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินเสด็จขึ้นประทับยนกองดอกไม้เด็ดสิ้นแล้วจำเริญพระชนพรรษาพราหมณ์ทั้ง ๘ คนถวายพร แต่ในคำที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ทรงเล่าให้ฟังนั้นว่าทำเป็นมณฑปดอกไม้สด พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องถอดอย่างสรงมุรธาภิเษก ประทับในมณฑปดอกไม้สดนั้นแล้วสรงมุรธาภิเษก เมื่อสอบกับกฎมนเทียรบาลในการพระราชพิธีบุษยาภิเษกนี้ ก็ไม่ได้กล่าวพิสดารในที่แห่งใด แต่ไปสมกันกับคำที่กล่าวว่าสรงมุรธาภิเษกนอยู่แห่งหนึ่ง ในจำนวนพระราชพิธีมีสนาน ๑๗ อย่าง มีชื่อบุษยาภิเษกในจำนวนนั้นด้วย จะหาข้อความให้ละเอียดขึ้นไปกว่านี้ไม่ได้ ด้วยเป็นพระราชพิธีโพยมยานอย่างเชื่อง เหมือนพิธีเฉวียนพระโคกินเลยจึงได้สูญเร็ว ๆ

การพระราชพิธีตรียัมพวาย ตรีปวาย

◎ การพระราชพิธีตรียัมพวายซึ่งเปลี่ยนมาแต่เดือนอ้าย การพิธีซึ่งกำหนดทำในเดือนอ้าย คงจะเป็นเหตุด้วยนับเปลี่ยนปีเอาต้นฤดูหนาวเป็นปีใหม่ของพราหมณ์ตามเช่นแต่ก่อนเราเคยใช้มา แต่การที่เลื่อนเป็นเดือนห้านั้นจะไว้ช้าแจงต่อเมื่อว่าถึงสงกรานต์ การที่เลื่อนมาเป็นเดือนยี่นั้นได้กล่าวแล้วในคำนำบัดนี้จะขอกล่าวตัดความแต่เพียงตรียัมพวายตรีปวายนับเป็นพิธีใหม่ของพราหมณ์ ทรงกันกับพิธีมะหะหร่ำของพวกแขกเจ้าเซ็นนับเป็นทำบุญตรุษเปลี่ยนปีใหม่ จึงเป็นพิธีใหญ่ของพราหมณ์

พราหมณ์พวกซึ่งตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ บัดนี้เป็นเทือกเถาของพราหมณ์ซึ่งมาแต่ประเทศอินเดีย แต่ในขณะแต่ก่อนเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองใหญ่ข้างฝ่ายใต้ เรือลูกค้าไปมาค้าขายอยู่ทางสองฝั่งทะเล คือข้างฝั่งนี้เขาถึงเมืองนครศรีธรรมราช ข้างฝั่งตะวันตกเข้าทางเมืองตรัง พราหมณ์จึงได้เข้ามาที่เมืองนครศรีธรรมราชมาก แล้วจึงขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ เป็นการสะดวกกว่าที่จะเดินผ่านเขตแดนพม่ารามัญ ซึ่งเป็นข้าศึกของกรุงเทพฯ ตั้งสกัดทางอยู่ข้างฝ่ายเหนือ เพราะฉะนั้นเรื่องพราหมณ์ในเมืองนครศรีธรรมราชไม่มีสิ้นสุดจนถึงบัดนี้ ม

เทวสถาน มีเสาชิงช้า ซึ่งพราหมณ์ยังคงทำพิธี แต่เป็นอย่างย่อ ๆ ตามมีตามเกิด เช่นพิธีตรียัมพวายเอาแต่กระตานขนแขวนเป็นสังเขปเป็นต้น ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ในชั้นหลัง ๆ นี้มีโดยมาก จนพูดสำเนียงเป็นชาวนอกอยู่มีมี เช่น พระครูอัษฎาจารย์ยศาสุริยาเทวศร์ (๑) เดียวนี้เป็นต้น ลัทธิเวทมนตร์อันใดก็ไม่ใคร่ผิดแปลกกัน เป็นแต่เลือน ๆ ลงไปเหมือนพระสงฆ์ในกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง ชะรอยหัวเมืองข้างใต้ตั้งแต่เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมา จะเป็นเมืองที่มีพราหมณ์โดยมาก จนเมืองเพชรบุรียังมีบ้านพราหมณ์ตั้งสืบตระกูลกันมาช้านานจนถึงเดียวนี้

ลัทธิของพราหมณ์ที่นับถือพระเป็นเจ้าต่าง ๆ บางพวกนับถือพระอิศวรมากกว่าพระนารายณ์ บางพวกนับถือพระนารายณ์มากกว่าพระอิศวร บางพวกนับถือพรหม บางพวกไม่ใคร่พูดถึงพรหม ยังมีจะว่าแต่เฉพาะพวกพราหมณ์ซึ่งเรียกว่าโหรดาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำพระราชพิธีตรียัมพวายตรีปวายอันเป็นต้นเรื่องที่จะกล่าวแต่พวกเดียว พราหมณ์โหรดาจารย์พวกนี้เป็นพราหมณ์ที่สำหรับใช้การพระราชพิธีในกรุงสยามทั่วไป

(๑) พระครูอัษฎาจารย์คนนั้น ชื่อ เอียด หลวงสุริยาเทวศร์ ชื่อรุ่ง ต่อมาได้เป็นที่พระครูอัษฎาจารย์

ตั้งแต่การยรมราชาภิเษกเป็นต้น เว้นไว้แต่ที่เกี่ยวข้องด้วยช้าง จึงเป็นพนักงานพราหมณ์พฤฒิบาศ พราหมณ์โหรตาราย์ พวกนี้นับถือพระอิศวรว่าเป็นใหญ่กว่าพระนารายณ์ นับถือพระอิศวรคล้ายพระยะโฮวาหรือพระอ้าหล่าที่ฝรั่งและแขกนับถือกัน พระนารายณ์นั้นเป็นพนักงานสำหรับแต่ที่จะอวตารลงมาเกิดในมนุษยโลก หรืออวตารไปในเทวโลกเอง คล้ายกันกับพระเยซูหรือพระมะหะหมัด แปลกกันกับพระเยซูแต่ที่อวตารไปแล้วย่อมทำร้ายแก่ผู้กระทำผิด คล้ายมะหะหมัดซึ่งข่มขู่ให้มนุษย์ทั้งปวงถือศาสนาตามลัทธิของตน ควรจะเห็นได้ว่าศาสนาทั้งสามนี้มีรากเง่าเค้ามูลอันเดียวกัน แต่ศาสนาของพราหมณ์เป็นศาสนาเก่ากว่าสองศาสนา ชะรอยคนทั้งปวงจะถือศาสนาผู้สร้างโลกเช่นนี้ทั่วกันอยู่แต่ก่อนแล้ว เพราะความคิดเห็นว่าสิ่งใดจะเป็นขึ้นเองไม่ได้ ย่อมมีผู้สร้าง การที่มนุษย์ทั้งปวงจะได้รับความชอบความผิดต้องมีผู้ลงโทษและผู้ให้บำเหน็จ เมื่อเห็นพร้อมใจกันอยู่อย่างนี้จึงเรียกผู้มีอำนาจนั้นว่า ศิวะ หรือยะโฮวาหรืออ้าหล่า ตามสำเนียงและภาษา ก็เพราะศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาเก่า ได้กล่าวถึงพระนารายณ์อันรับใช้พระอิศวรลงมาปราบปรามผู้ซึ่งจะทำอันตรายแก่โลกเนือง ๆ เมื่อมีผู้คิดเห็นขึ้นว่าความประพฤติของมนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้นไม่ถูก

ต้อง ก็เข้าใจว่าตัวเป็นพระนารายณ์ผู้รับใช้ของพระอิศวรลงมาสั่งสอน หรือปรายปรามมนุษย์ แต่กระบวนที่จะมาทำนั้นก็ตาม แต่อัชยาศัยและความสามารถของผู้ที่เชื่อตัวว่าอวตารมา หรือแกล้งอ้างว่าตัวอวตารมาด้วยความมุ่งหมายต่อประโยชน์ซึ่งจะได้ในที่สุด อันตนเห็นว่าเป็นการคิดการชอบนั้น พระเยซูมีความเย่อหยิ่งยกตนว่าเป็นลูกพระยะโฮวา คือพระอิศวร แต่ไม่มีกำลังสามารถที่จะปรายปรามมนุษย์ด้วยศัสตราวุธ ก็ใช้แต่ถ้อยคำสั่งสอนจนถึงอันตรายมาถึงตัว ก็ต้องรับอันตรายกรีงไม้กางเขน พวกศิษย์หากถือว่าเป็นการรับยาปแทนมนุษย์ ตามอาการกิริยาซึ่งพระเยซูได้ประพฤติเป็นคนใจอาธรมาแต่เดิมตามความนับถือที่จะคิดเห็นไป ฝ่ายมะหะหมัดเกิดภายหลังพระเยซู เพราะไม่สู้ชอบใจในคำสั่งสอนของพระเยซูจนคิดจะเปลี่ยนแปลงอยู่แล้วนั้น จึงสามารถที่จะเห็นได้ว่า ซึ่งพระเยซูอ้างว่าเป็นลูกพระยะโฮวานั้นเป็นการเย่อหยิ่งเกินไปและไม่สู้น่าเชื่อ ทั้งการที่จะป้องกันรักษาชีวิต ตามทางพระเยซูประพฤติมานั้นก็ไม่เป็นการป้องกันได้ จึงได้คิดช่องสุมกำลังศัสตราอาวุธปรายปรามด้วยอำนาจแล้วจึงสั่งสอนภายหลัง อ้างตัวว่าเป็นแต่ผู้รับใช้ของพระเจ้าหล่าให้อำนาจและความคิดลงมาสั่งสอนมนุษย์ทั้งปวง การซึ่งมนุษย์

ทั้งปวงเชื่อถือผู้ซึ่งอ้างว่ารับใช้พระอิศวรหรือพระยะโฮวาพระ-
เจ้าหล่าลงมาเช่นนั้น ก็ด้วยอาศัยในคัมภีร์ของพราหมณ์ได้กล่าว
ไว้ว่าพระนารายณ์ได้รับใช้พระอิศวรลงมาเป็นคราว ๆ นั้นเอง
จนถึงบัดนี้ยังไม่สิ้นความคิดเห็นอย่างนั้น ยังมีมะหะ-
อวตารลงมาตามคำทำนายของมะหะหมัด มุ่งหมายจะประกาศ
แก่มนุษย์ทั้งปวงว่าเป็นอวตารตามอย่างเก่า แต่เป็นเวลา
เคราะห์ร้ายถูกคราวที่มนุษย์ทั้งปวงเจริญขึ้นด้วยความรู้ไม่ใคร่มี
ผู้ใดเชื่อถือ จนเราอาจทำนายได้เป็นแน่ว่า สืบไปภายหน้าพระ
อิศวรคงจะไม่อาจใช้ใครลงมาได้อีก ถึงลงมาคงจะไม่มีผู้ใด
เชื่อถือ

แต่ถึงว่าศาสนาทั้งสามเป็นศาสนาเดียวกันก็ดี ข้อความ
ที่ลงกันอยู่ก็แต่เหตุผลที่เป็นรากเง่า แต่วิธีที่จะบูชาเช่นสรวง
และอาการความประพฤติของพระเป็นเจ้านั้น ย่อมเปลี่ยนแปลง
ยักเยื้องกันไปตามความประพฤติที่จะเข้าใจง่ายในประเทศนั้น
และตามสำนวนคนในประเทศนั้น ๆ ตกแต่งเรียบเรียงขึ้น ก็
บรรดาคัมภีร์สร้างโลกทั้งปวงย่อมกล่าวกิจการซึ่งพระเป็นเจ้าได้
ทำนั้นแปลกประหลาดต่าง ๆ ตามแต่จะว่าไป ที่ไม่น่าทำไปทำ
ก็มี ที่ควรจะทำได้เร็วไปทำช้า การที่เห็นว่าน่าจะต้องทำช้าไป

ทำได้เร็ว ๆ การที่ไม่พอที่จะวุ่นวายก็วุ่นวายไปได้ต่าง ๆ การที่ไม่พอที่จะเพิกเฉยก็เพิกเฉย จะยกหยิบเรื่องมาอ้างก็จะชักให้ยืดยาวหนักไป จะขอย่นย่อข้อความลงตามความประสงค์ในเหตุที่จะกล่าวบัดนี้ว่า บรรดาหนังสือเรื่องใด ๆ ซึ่งเป็นของแต่งไว้แต่โบราณ ผู้แต่งย่อมมีความรู้และวิชาน้อย ด้วยยังไม่มีเวลาที่ได้ทดลองสอบสวนเทียบเคียงการที่จริงให้ตลอดไป มุ่งหมายแต่ความดีอย่างหนึ่ง แล้วก็แต่งหนังสือเรื่องราวตามชอบใจของตน ซึ่งคิดเห็นว่าจะเป็นเหตุชักล่อใจคนให้นับถือมากขึ้น แล้วจะได้เชื่อฟังคำสั่งสอนในทางที่ดีซึ่งเป็นที่มุ่งหมายมิใช่จะกล่าวมุสาโดยไม่มีประโยชน์ จึงเห็นว่าไม่เป็นการมีโทษอันใด เมื่อคิดเห็นเช่นนั้นแล้วจะเรียบเรียงหนังสือลงว่ากระไรก็เรียงไปตามชอบใจ ไม่คิดเห็นว่าคนภายหลังจะมีวิชาความรู้มากขึ้นจะคัดค้านถ้อยคำของตน หรือแม้แต่เพียงนึกสงสัยประการใดไม่ ความคิดของคนแต่ก่อนเช่นนี้ก็ใช่ว่าจะเป็นการผิดไปที่เดียว ด้วยเหตุว่ามนุษย์ทั้งปวงในเวลานั้น ก็ย่อมมีความรู้ความเห็นน้อยกว่าผู้แต่งหนังสือนั้น ต้องเชื่อถือหนังสือนั้นว่าเป็นความจริงความสัตย์ลูกหลานต่อ ๆ มา ถึงว่าลูกหลานต่อลงมาภายหลังจะนึกสงสัยสักเท่าใดบ้าง ก็เป็นความผิดใหญ่ที่จะหมิ่นประมาทต่อความประพฤติของพระเป็นเจ้า แต่

ผู้ซึ่งจะไม่คิดเลย เพราะเคยนับถือเสียตั้งแต่เกิดมานั้นมีโดยมาก น้อยก็คงต้องสู้มากไม่ได้อยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น คัมภีร์ศาสนาพราหมณ์ หรือพระยาโศวา พระอ้าหล่า จึงได้มีเรื่องราวและถ้อยคำที่ไม่น่าเชื่ออยู่ในนั้นทุก ๆ ฉบับ คำซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปภายหน้านั้น บางทีจะดูเหมือนล้อ ๆ พระเป็นเจ้าไปบ้าง จึงขอแสดงความประสงค์ไว้เสียแต่เบื้องต้นว่า ข้าพเจ้า ไม่ได้คิดจะยกข้อทุ่มเถียงว่าพระเป็นเจ้ามีหรือไม่ในเรื่องที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นอันยกเว้นเสียไม่กล่าวถึงในข้อนี้ทีเดียว เพราะใช่กาละที่จะกล่าวถึงและจะทุ่มเถียงกันในเวลานี้ ถ้าจะเป็นคำหมิ่นประมาทบ้างก็ไม่ได้คิดหมิ่นประมาท พระเป็นเจ้านั้นจะมีอยู่จริงหรือไม่จริงนั้น เป็นแต่เห็นประหลาดในถ้อยคำของผู้แต่งเรื่องราวอันไม่ยุติด้วยเหตุด้วยผล เพราะเป็นการล่วงเวลาที่ควรจะใช้จึงเป็นการขยะขันไปบ้างเท่านั้น เมื่อท่านทั้งปวง ได้จำถ้อยคำที่กล่าวนี้ไว้แล้วจง อ่านเรื่องราวต่อนไปเถิด

เมื่อจะว่าด้วยความประพฤติของพระเป็นเจ้าทั้งปวง ซึ่งผู้อยู่ในประเทศใดแต่งคัมภีร์ พระเป็นเจ้าก็ประพฤติพระองค์เป็นคนชาตินั้น ดังเช่นกล่าวมาแล้วนั้น พระอิศวรของพราหมณ์อยู่ในกรุงสยามประพฤติพระองค์เป็นอย่างชาว

อินเดีย คือไม่เสวยเนื้อสัตว์ โปรดข้าวเม่า, ข้าวตอก, กล้วย, อ้อย, มะพร้าว, เผือก, มัน, นม, เนย ตามทพวกพราหมณ์ในประเทศอินเดียกินเป็นอาหารอยู่ และถือกันว่าพระอิศวรนั้นเป็นพระคณะ คือเป็นผู้ที่จะสงเคราะห์เทพยดามนุษย์ยักษ์มารทั่วไป ไม่มีที่จะลงโทษแก่ผู้ใด โดยจะต้องทำร้ายก็เป็นการจำเป็นโดยเลี่ยงไม่ได้ หลง ๆ ลืม ๆ เช่นครั้งปราบตรีปุรำเป็นต้น เมื่อแผลงศรไปไม่สำเร็จแล้วก็ไม่ตั้งความเพียรที่จะทำต่อไป มอบธุระให้พระนารายณ์เสียทีเดียว โดยว่ามักจะทรงกริ้วโกรธอันมีกำลังมีความผิดเล็กน้อยในการปฏิบัติวัตถากมจุดตะเกียงเป็นต้น จะสาปสรรให้ลงมาทนทุกข์ทรมานโดยกำลังกริ้วครั้งหนึ่ง ก็ยังทรงพระเมตตาให้มีกำหนดพ้นโทษ และให้เป็นประโยชน์แก่การเรืองอน มีให้เป็นเมียหญิงมานเป็นรางวัล และยอกหนทางพระรามเป็นต้น เพราะพระอิศวรเต็มไปด้วยความกรุณาไม่เลือกว่าคนดีหรือคนชั่ว เพราะใครไปตั้งพิธีรีตองจะขออันใดก็ได้สมปรารถนา จะไปดีหรือไปชั่วตามแต่ตัวผู้ได้ไป เพราะพระทัยดีมีพื้นอันใหม่อยู่เป็นนิตย์ดังนี้ จึงได้มีพระนามปรากฏว่าพระคณะ

ส่วนพระนารายณ์มีพระอาการตามที่กล่าวว่า เมื่ออยู่ปรกติเสมอย่อมบรรทมอยู่ในกลางทะเลน้ำนมเป็นนิตย์ ต่อเมื่อ

เวลาใดมีการอันใดซึ่งพระอิศวรจะต้องการ รับสั่งใช้ให้ไปปราบปรามผู้ซึ่งประทุษร้ายแก่โลกทั้งปวงจึงได้ปลุกขึ้น เพราะฉะนั้นพระนารายณ์จึงเป็นแต่ผู้ทำลาย ที่สุดโดยปลุกขึ้นเพื่อการมงคลเช่นโสกันต์พระขันธกุมาร ก็ทรงชักเคืองยิ่งภายหน้าพระเคียรพระขันธกุมารหายไป พระอิศวรต้องซ่อมแซมแก้ไขด้วยศิรษะช้าง เพราะเหตุฉะนี้จึงมีคำกล่าวว่าพระนารายณ์ย่อมไม่ประสิทธิพรอวยสวัสดิมงคลแต่สักครั้งหนึ่งเลย ที่สุดจนเครื่องบูชาในเวลาพระราชพิธีตรีปวายก็ห้ามไม่ให้นำมาถวาย ด้วยกลัวพิษ จะแจกให้แก่ผู้คุมหน้าก็ไม่ได้ ต้องแจกให้แก่ยาจกวณิพก และถือกันว่าถ้าวันแรม ๕ ค่ำ ซึ่งเป็นวันส่งพระนารายณ์นั้นต้องวันพิษ มักจะเกิดเหตุวิวาทฟันแทงกันชุกชุม (เพราะเดือนมืดคนไม่ใคร่ไปดู) พราหมณ์ทั้งปวงต้องระวังกันเป็นกวดขัน เพราะพระนารายณ์เป็นพนักงานแต่ล้างผลาญเช่นนี้ จึงได้มีนามปรากฏว่าพระเคซ เป็นคู่กันกับพระคณ

ส่วนพระมหาวิฆเนศวรนั้น คือพระขันธกุมารซึ่งพระเคียรเป็นช้าง เป็นโอรสพระอิศวร เป็นครูช้าง พราหมณ์ย่อมนับถือโดยฤทธิเดชของพระองค์เองบ้าง โดยจะให้ถูกพระทัยพระอิศวรเป็นการสัพพีบ้าง จึงเป็นพระเป็นเจ้าอีกองค์หนึ่ง

เทวสถานซึ่งเป็นของสำหรับพระนครจึงทำเป็นสามสถาน สถานหนึ่งพระอิศวร สถานกลางพระมหาวิฆเนศวร อีกสถานหนึ่งพระนารายณ์ การพระราชพิธีตรียัมพวายและตรีปวายนทำที่เทวสถานทั้งสามนั้น

ความมุ่งหมายของการพิธีตรียัมพวายนี้ท่านว่าพระอิศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาเยี่ยมโลกบ่อยครั้ง ครั้งหนึ่งกำหนด ๑๐ วัน วันเดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำเป็นวันเสด็จลง แรมค่ำ ๑ เป็นวันเสด็จกลับ ต่อนั้นในวันค่ำ ๑ พระนารายณ์เสด็จลง แรม ๕ ค่ำเสด็จกลับ การที่เลอนมาเดือนยี่เกินกำหนดซึ่งเสด็จลงมาแต่ก่อนก็จะไม่เป็นการยากอันใด ด้วยพราหมณ์ย่อมถือตัวว่าเป็นผู้ถือประแจสวรรค์คล้ายกันกับโป๊ป เมื่อไม่อ่านเวทเบิดประตูฉวยก็เสด็จไม่ได้อยู่เอง การซึ่งรับรองพระอิศวรนั้นก็จัดการรับรองให้เป็นการสนุกครึกครื้นตามเรื่องราวที่กล่าวไว้ คือมีเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้าประชุมพร้อมกันเป็นต้นว่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา ซึ่งพราหมณ์ทำเป็นแผ่นกระดานมาผังไว้หน้าชมรม โลกบาลทั้งสี่ก็มาเล่นเชอคัสโล้ชิงช้าฉวย พระยานาคหรือเทพยดาว่ากันเป็นสองอย่างอยู่ ก็มารำเสนงพ่นน้ำหรือสาดน้ำฉวย บรรดาในการพระราชพิธีตรียัมพวายส่วนพระอิศวรนั้น เป็นการครึกครื้น มีผู้คนไปรับแจกข้าวตอกข้าวเม่าที่

เหลือจากสรวงสังเวยเป็นสวัสดิมงคล แต่ส่วนการพระราชพิธีตรีปวายของพระนารายณ์นั้นทำเป็นการเงียบ ด้วยพระองค์ไม่โปรดในการโซเซไซเอ็ด มีพบเป็นโบราณอยู่ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ความมุ่งหมายของการพระราชพิธีมีความนิยมดังกล่าวมานี้

มีความพิสดารในกฎมนเทียรบาลแต่เฉพาะว่าด้วยเรื่องสนานคือสรงมุรธาภิเษกอย่างเดียว ลงท้ายไปว่าด้วยเรื่องถวายอุลยก็เป็นบรรยายแต่ชื่อพนักงานผู้รับ หาได้ความชัดเจนอย่างไรไม่ แต่ข้อซึ่งว่าพิธีตรียัมพวายมีสรงมุรธาภิเษกด้วยนั้นเป็นการเลื่อนลอยไม่ได้ยินในที่อื่น ถึงในพระราชพิธีทั้งว่าสนาน ๑๗ อย่างก็ไม่มีพิธีตรียัมพวาย แต่ถ้าจะคิดดูตามเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงนับถือไสยศาสตร์มาก อย่างเช่นพระนารายณ์มหาราชที่จะเป็นด้วยทรงรนรมย์ในพระนามว่าเป็นพระเป็นเจ้าจนคนเห็นปรากฏว่าเป็นสักร หรือเป็นด้วยทรงเล่นวิชาช้างม้าอยู่คงกระพันชาตรีเพลิดเพลินไปอย่างใด จนมีจดหมายแห่งหนึ่งได้กล่าวไว้โดยคำชัดเจนว่า สมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าทรงนับถือไสยศาสตร์มากกว่าพุทธศาสน์ดังนี้ เมื่อจะเทียบดูเหตุผลซึ่งมีปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารที่คนเป็นอันมากได้อ่านก็จะพอเห็นได้ว่า คำที่กล่าวด้วยเรื่องทรงนับถือไสยศาสตร์นั้นจะ

ไม่เป็นคำที่กล่าวโดยไม่มีมูลที่เดียวนัก คือได้ทรงสร้างเทวรูป หุ้มด้วยทองคำทรงเครื่องลงยาราชาวดีประดับหัวแหวน สำหรับตั้งในการพระราชพิธีเป็นหลายองค์ และในการพิธีตรียัมพวายก็เป็นอันปรากฏชัดว่าได้เสด็จไปส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานทุกปีมิได้ขาด จนถึงเวลาที่มีเหตุอันเข้าใจว่าพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ คิดจะประทุษร้ายในวันซึ่งเสด็จส่งพระเป็นเจ้าแน่ชัดแล้ว ก็ยังรับสั่งว่าจะทำอย่างไรก็ตามเถิด แต่จะไปส่งพระเป็นเจ้าให้ถึงเทวสถานของได้ มีพยานเรื่องคำที่เขากล่าวไว้ดังนี้จะพอสันนิษฐานได้ว่าพระนารายณ์เป็นเจ้าทรงนับถือไสยศาสตร์ (ถึงไม่ยิ่งกว่าตามที่เขาว่าก็คงจะ) มาก ก็ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะทำการยรมราชาภิเษก เบื้องหน้าแต่รับพระสุพรรณบัฏแล้วก็ต้องทรงรับสั่งวาลพราหมณ์ อันมหาราชครูพิธีประสิทธิถวายทรงก่อนที่จะรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งปวง นับว่าเหมือนบวชเป็นพราหมณ์สามเส้นครั้งหนึ่งทุกพระองค์ ก็ในพิธีตรียัมพวายนี้พราหมณ์ทั้งปวงต้องสนานกายสระเกล้าเพื่อจะรับพระเป็นเจ้าด้วยกัน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงรู้สึกพระองค์ว่าเป็นพราหมณ์อยู่หน่อย ๆ หนึ่งเช่นนั้นจะสรงมุรธาภิเษกจริงดังว่าได้ดอกกระมัง

ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัด ทรงนิดเดียว ๆ ไม่ได้ออกชื่อพิธีตรียัมพวาย แต่พรรณนาถึงเรื่องเสาชิงช้าถึงชิงช้าและพระยาพลเทพยืนชิงช้าต้องยืนต้นเดียว ยืนสองต้นถูกริบเป็นต้นไม่มีข้อความละเอียดว่าด้วยแห่แหนหรือการพิธีในเทวสถานประการใด แต่การสรงมุรธาภิเษกตามซึ่งกล่าวไว้นั้นไม่ได้มีในกรุงรัตนโกสินทรเลย การที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้คงดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

แต่ก่อนมาเป็นแต่พิธีพราหมณ์ พระราชทานเงินและสิ่งของช่วย และมีการแห่แหนตามสมควร แต่ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับว่าพิธีเหมือนพิธีมหาหรำของแขกเจ้าเซ็น และวิศาขบูชาในพระพุทธศาสนา เป็นพิธีใหญ่สำหรับพระนครอยู่ข้างจะทรงเป็นพระราชธุระมาก จึงได้โปรดให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเติมขึ้นด้วย พระสงฆ์รับพระราชทานฉันที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ในวัน ๗ ค่ำ เวลาเช้าซึ่งเป็นวันทอดพระเนตรแห่กลับ เสด็จออกเลยพระเสร็จแล้วพอทันเวลาแห่กลับ พระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๑๕ รูป คือพระราชาคณะ ๓ รูป พระพิธีธรรม ๑๒ รูป มีเครื่องไทยทาน สบง, จีวร, รองเท้า, หมากพลู, ยาสูบ และมีกระจาดข้าวเม่า, ข้าวตอก, เผือก, มัน, กล้วย, อ้อย, มะพร้าว, น้ำตาลทราย ถวายให้ต้องกัน

กับการพิธี เวลากลางคืนในวันขึ้น ๗ ค่ำ ขึ้น ๘ ค่ำ ขึ้น ๙ ค่ำ แบ่งสวดมนต์ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันละ ๕ รูป พระราชาคณะรูป ๑ พิธีธรรม ๔ รูป ทุกคืน ในชั้นแรกเสด็จพระราชดำเนินออกทุกคืน แต่ภายหลังมาก็จัดๆ ไป การที่เสด็จออกนั้นดูเป็นแทนเสด็จเทวสถานซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในกรุงเก่าเสด็จทุกยี่หน้าพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต มีพานข้าวตอกมะพร้าว กล้วย อ้อย ตั้งบูชาเหมือนอย่างเช่นพราหมณ์ตั้งที่หน้าเทวรูปในเทวสถาน ทรงจุดเครื่องนมัสการแล้วราชบัณฑิตอ่านคำบูชา แสดงพระราชดำริในเบื้องต้นที่ทรงเห็นว่าการพระราชพิธีนี้ควรจะเนื่องด้วยพระพุทธศาสนา แล้วจึงได้ว่าสรรเสริญพระพุทธคุณ ถวายข้าวเม่า ข้าวตอก ผลไม้ต่างๆ เป็น ๓ ครั้ง มีข้อความต่างๆ กันถ่ายอย่างที่พราหมณ์ยกอุลุยถวายพระเป็นเจ้า เมื่ออ่านคำบูชาถวายข้าวตอกนั้นแล้วจึงได้สวดมนต์ต่อไปทั้งสามวัน ครั้นวันแรม ๕ ค่ำเริ่มพระราชพิธีตรีปวายก็มีพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน พระราชาคณะไทย ๑ รามัญ ๑ พระครูปริตไทย ๔ รามัญ ๔ ถวายเครื่องไทยทานเหมือนอย่างพระราชพิธีตรียัมพวาย เวลาค่ำสวดมนต์ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ไม่มีคำบูชาเจือ อยู่ข้างจะย่นย่อพิธีหน่อยๆ การพิธีสงฆ์ที่เกี่ยวในสองพิธีมีอยู่เท่านี้

ในการพระราชพิธีนั้นต้องมีข้าราชการผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งรับทสมมติว่าเป็นพระอิศวรเป็นเจ้าลงมาเยี่ยมโลก ตามทิพราหมณ์คอยอยู่นั้น ตำแหน่งผู้ซึ่งรับทสมมตินี้ แต่ก่อนเคยคงอยู่ในเจ้าพระยาพลเทพซึ่งเป็นเกษตราธิบดีผู้เดียว เป็นตำแหน่งเดิมแต่ครั้งกรุงเก่ามาจนตลอดถึงรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์นั้นข้างตอนต้น ครั้นตกมาตอนปลายเจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) ถึงอสัญกรรม ไม่ทรงตั้งเจ้าพระยาพลเทพต่อไป โปรดให้เจ้าพระยานิกรบดินทร์ ซึ่งยังเป็นพระยาราชสุภาวดียังช้าแทนบ้างหนึ่ง ต่อไปก็เปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ (เสือ) ซึ่งยังเป็นพระยาราชนิกูลเป็นผู้ใน มีคำเล่าว่ารับสั่งให้ข้าราชการออกมาดูแห่ ครั้นเวลาเสด็จออกขุนนางรับสั่งถามว่างามอย่างไรบ้าง มีผู้ทูลว่างามเหมือนห่อพระอังคาร ต่อไปเป็นเจ้าพระยามหาเสนา (ศุข) เมื่อยังเป็นพระยาสุรเสนาได้ยินชิงช้า แต่ไม่เปลี่ยนทุกปี ยินขึ้นหนึ่งแล้วก็ช้า ๆ ไป ต่อถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริเห็นว่าเจ้าพระยาพลเทพต้องแห่ทุกปี ปีละสองครั้งก็เผอินักจนกระบวนแห่ก็กร่องกรอย เป็นการโกโรโตเตไปไม่ครึกครื้น แต่ก่อนมาท่านเสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่อื่น ๆ ยังมีช่องมีคราวที่ต้องถูกแห่สระสนานใหญ่ ครั้นเมื่อเกิดพระราชพิธีเฉนียรศัวสนานขึ้นแทนการสระสนาน ท่านเสนาบดีและข้าราชการ

ทั้งปวงก็เป็นอันไม่มีที่จะได้โอกาสแห่แหนอันใดให้เป็นเกียรติยศ
อย่างแต่ก่อน อนึ่งบางทีก็เป็นที่ยินกันว่าต้องถูกแห่ทุกปี ต้อง
แจกจ่ายเลี้ยงดูกระบวนเปลืองเงินทองไปมาก จึงทรงพระราช-
ดำริเห็นว่าข้าราชการผู้ใหญ่ที่ได้รับพระราชทานพานทอง เป็น
ผู้ที่ได้รับยศประโคมกลองชนะมโหนแห่ ควรจะให้ได้แห่ให้
เต็มเกียรติยศเสียคนละครั้งหนึ่ง ๆ จึงได้โปรดให้ข้าราชการ
ที่ได้รับพระราชทานทองเปลี่ยนกันยืนชิงช้าปีละคน บางท่านที่
มีคุณพิเศษต่าง ๆ ก็พระราชทานเสลี่ยงบ้าง กลดบ้าง ลอม
พอกโหมดเกียวลงยาบ้าง เป็นการเพิ่มเติมวิเศษขึ้นกว่าสามัญ
จึงเป็นธรรมเนียมติดต่อมาจนถึงรัชกาลปัจจุบันนี้

ข้าราชการผู้ซึ่ง ต้องยืนชิงช้านั้นต้องกราบทูลฉลองยังคม
ลาเข้าพิธีก่อนหน้าที่จะไปยืนชิงช้า คนที่เข้ากระบวนเป็นคนจ่าย
กำหนดอยู่ใน ๘๐๐ คือตำรวจสวมเสื้อคาดรัดคดถือหวาย
เส้น ๑๖ ตายเชน ๓๐ ตายโล่ ๓๐ ตายดั้ง ๓๐ ตาย
สองมือ ๓๐ พร้าแย่กัก ๓๐ ตายเชลย ๓๐ สวมกางเกง
รวเสื้อแดงหมวกหนัง สารวัตรสวมเสื้อยัดลักโพกผ้า ๑๘ คน
มโหนด ๓๐๐ เป็นคนในตัว นุ่งตาโดงคาดผ้าลายรว เสื้อ
ยศตูแดงยศตูเชียว ตะพายกระบี่เหล็ก ขุนหมื่น ๒๐๐ เสื้อ
อย่างน้อยแพรสีต่าง ๆ นุ่งม่วงโพกแพรขลิบทองตะพายกระบี่

ผักทองเหลือง สารวัดขุนหมื่น ๕๐ นุ่งยกเสือเข้มขาย โพกแพรชลิยทอง ตะพายกระบี่ฝักเงิน กลองชนะ ๑๐ คู่สวมเสื้อแดง จ่า ๑ เสือรวดุมยแดง กรรชิงแดงหน้า ๒ คัน หลัง ๒ คัน สวมเสื้อมัสรู่ กางเกงปม คนหามเสลี่ยงโถงไพร่หาม ๑๒ คน กางเกงยี่ภู่ เสือขาว คาดเกี้ยว คู่เคียง ๘ คน หลวงในกรมท่า ๒ กรมเมือง ๒ กรมวัง ๒ กรมนา ๒ แต่งตัวนุ่งสนับเพลา นุ่งยก เสื้อเข้มขาย โพกคาด อภิรมกันสีปทนแดง ๑ บังตะวัน ๑ สวมเสื้อมัสรู่รว กางเกงแดง รวหลังขุนหมื่น ๕๐ แต่งตัวเย็นอย่างข้างหน้า หว่างรวทนายของตัวเองตัละ ๖ คน นุ่งผ้าไหมจีน เสื้อเข้มขายอัตลัดตับหนึ่งสองถือคายกระบี่ตับที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ถือเครื่องยศต่อนั้นไปถือหอกง้าวทวนเย็นตับ ๆ ต่อไปเย็นทนายเลวอีก ๒๐๐ ตามแต่จะมี รวนอกถือปี่ไสหวาย ๓๐ ถือง้าว ๓๐ ตระบองหุ้มปลาย ๓๐ ถือทิว ๑๐๐ ทิวเคยมีมาแต่โบราณไม่เคยขาดเลย สมมติกันว่าถูงยิ่น แต่ที่รังดูถูกลมสะบัดขาดแล้วก็งามคออยู่ กระบวนที่เกณฑ์กำหนดเพียงเท่านี้ แต่ผู้ซึ่งต้องแห่คิดแต่งกระบวนตามกำลังของตนเอง เพิ่มเติมเย็นกระบวนหน้าข้างกระบวนหลังข้าง ถึงสองพันสามพันจนสี่พันคนก็มี

อนึ่งมีธรรมเนียมเกิดใหม่ คือใครเป็นผู้ต้องแห่ได้รับราชการอยู่ในกรมใด ก็ทำลงเป็นรูปตราตำแหน่งเย็บลงในพัดปักดูแดงนำไปหน้ากระบวน เป็นของเกิดขึ้นเมื่อมหาดเล็กแห่เสด็จถือธงนำหน้ากลองเป็นตำราใช้กันมา ตลอดจนถึงขบวนที่เป็นของเจ้าของหามาเองนั้น ถ้าผู้ใดอยู่ในกรมใดก็มักจะจัดเครื่องแห่นั้นให้เข้าเรื่องกัน เป็นต้นว่าได้ว่าการคลังก็มีคนถือกระดานแจกเบี้ยหวัด เป็นสัสดีก็มีคนถือสมุด เป็นอาสาหกเหล่าก็มีคนหายโพล่แพล่มเป็นต้น ไม่มีกำหนดนิยมว่าอย่างไร แต่ลงท้ายแล้วคงเป็นโค้ง ๆ โล่งฉ่างอยู่เป็นธรรมดาทุก ๆ กระบวน

ตัวพระยาผลัดเปลี่ยนช้างแต่งตัวนุ่งผ้าเยียรบับ แต่ว่านุ่งนั้นเรียกว่าย่าวชุน มีชายห้อยอยู่ข้างเบื้องหน้า สวมเสื้อเยียรบับคาดเข็มขัด สวมเสื้อครุยลอมพอกเกี้ยวตามยศบรรดาศักดิ์ การแห่ช้างนั้นเป็นหน้าที่ของกรมเกษตราธิการ หรือจะเรียกว่ากรมนา เป็นต้น หมายและจัดกระบวนทั่วไป การช้างหน้าที่ยืนช้างช้างตกเป็นพนักงานของกรมนาอยู่นั่นเอง จะรอยจะคัดมาจากรถพระนั่งค้ำ ช้างเป็นหน้าที่ของกรมนาแท้ การยืนช้างนั้นถ้าจะว่าข้างหน้าที่ได้กล่าวแล้ว น่าจะเอาเจ้าพระยามหาเสนามากกว่า แต่เห็นจะเป็นมาเพราะง่ายที่ได้เคยแล้วจึงได้ร่วมอยู่คนเดียว

วันขึ้น ๗ ค่ำเวลาเช้า ตั้งกระบวนแห่แต่วัดราชบุรณ ไปตามทางถนนรอบกำแพงพระนครเลี้ยวลงถนนข้าวสารเมื่อง ในวันแรกหยุดพักโรงมานพ หรือ "มาพัก" ปลูกไว้ริมเชิงสะพานนอกเฉลวกำหนดเขต พราหมณ์นำกระดานชิงช้าซึ่งสมมุติว่าจะไปแขวนมารับพระยา เมื่อพระยามาถึงโรงมานพแล้ว ก็นำกระดานนั้นกลับคืนไปไว้ในเทวสถาน แล้วปล่อยกระดานชิงแขวนไว้ที่เสาชิงช้าเสร็จแล้ว เอาเชือกรัดให้ตั้งติดอยู่กับเสานั้นลง สมมุติว่าเอากระดานแผ่นที่เอาไปเก็บไว้ในเทวสถานนั้นไปแขวนแล้วจึงได้รดน้ำสังข์อุณเจิมเสร็จแล้ว นำพระยาไปที่ชมรม โรงชมรมนั้นทำเป็นปะรำไม้ไผ่ภาคผ้าขาวเป็นเพดานมีม่านสามด้าน กลางชมรมตั้งราวไม้ไผ่หุ้มผ้าขาวสำหรับนั่งราวหนึ่ง สำหรับพิงราวหนึ่ง นำพระยาเข้าไปนั่งที่ราว ยกเท้าขวาพาดเข่าซ้าย เท้าซ้ายยันพื้น มีพราหมณ์ยืนข้างขวา ๔ คน ข้างซ้ายเกณฑ์หลวงในกรมมหาดไทย ๒ คน กรมพระคลังโหม ๒ คนไปยืน มีพราหมณ์เข้าสังข์อยู่เบื้องหน้า ๒ คน เมื่อพระยาไปถึงชมรมแล้ว ส่งธูปเทียนไปบูชาพระศรีศากยมุนีในวิหารวัดสุทัศน์ทั้งเวลาเช้าเย็น เมื่อแต่ก่อนที่ข้าพเจ้าไปดูอยู่เห็นตัวพระยาเข้าไปในวัดนมัสการพระถึงวิหารที่เดียวก็มีเวลาที่ไปนั้นมีกลองชนะตีนำหน้าเข้าไป และตีนำกลับออกมา แต่

ภายหลังนั้นว่าไม่ได้เข้าไป เห็นจะเป็นย่อกันลง ด้วยเสด็จออกเย็นจะไม่ทันเวลาโล้ชิงช้าเย็นค่ำ จึงได้เลยเลือนไปทีเดียว นาลิวันชิงโล้ชิงช้ากระดานละ ๔ คน ๓ กระดาน มีเสาไม้ไผ่ปลายผูกถุงเงินยักไว้ กระดานแรก ๓ ตำลึง กระดานที่สอง ๑๐ บาท กระดานที่สาม ๒ ตำลึง นาลิวันชิงโล้ชิงช้านั้น แรกขึ้นไปนั่งถวายบังคมและนั่งโล้ไปจนชิงช้าโยนแรงจึงได้ลุกขึ้นยืน คนหน้าคอยคายเงินที่ผูกไว้บนปลายไม้ คนหลังคอยแก้ท้ายให้ตรงเสาเงิน ครั้นโล้ชิงช้าเสร็จสามกระดานแล้ว ตั้งกระบวนกลับมาตามถนนบำรุงเมือง เลยลงถนนท้องสนามชัยเมื่อกระบวนแห่มาถึงหน้าพลับพลา กระบวนที่ถืออาวุธต้องกลับปลายอาวุธลง แต่ก่อนมาก็ไม่ได้มีเสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรเลย พึ่งมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสลี่ยงมาถึงท้ายพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ พระยาลงจากเสลี่ยงเดินมา จนถึงหน้าพระที่นั่งที่ปูเสื่อออนไว้ถวายบังคมพระราชทานผลกัลปพฤกษ์ ๒๐๐ ผล ถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง แล้วเดินไปจนสุดท้ายพระที่นั่ง ขึ้นเสลี่ยงกลับไปที่ชุมรม วัน ๘ ค่ำเย็นวันเว้น มีแต่พิธีพราหมณ์ วัน ๙ ค่ำตั้งกระบวนแต่วัดราชบูรณมาคอยอยู่หน้าวัดพระเชตุพน เวลาเสด็จออกให้เรียกกระบวนแห่เมื่อ

ใดจึงได้เดินกระบวน หยุดถวายบังคมและพระราชทานผลกัลป-พฤกษ์ ๒๐๐ ผล เหมือนอย่างวัน ๗ ค่ำ กระบวนเดินไปเลยออกถนนบำรุงเมือง พักที่โรงชมรมที่หนึ่งข้างตะวันออก เหมือนวัน ๗ ค่ำแต่ไม่ต้องพักโรงมานพ และไม่ต้องมีกระดานมารับ ด้วยแขวนอยู่เสร็จแล้ว นาลิวันโล้ชิงช้า ๓ กระดาน เงินที่ผูกปลายไม้ก็เท่ากันกับวันแรก เมื่อโล้ชิงช้าแล้วนาลิวันทั้ง ๑๒ คนยกขันที่เรียกขันสาคร มีน้ำเต็มในขันมาตั้งหน้าชมรม รำเสนงสาดน้ำกันครบสามเสนง แล้วพระยาย้ายไปนั่งชมรมที่ ๒ ที่ ๓ นาลิวันก็ยกขันตามไปรำเสนงที่หน้าชมรมสาดน้ำแห่งสะสามเสนง ๆ เป็นเสร็จการ แห่กลับลงไปตามถนนบำรุงเมืองข้างตะวันออก เลยถนนริมกำแพงพระนครไปที่ประชุมหน้าวัดราชบุรณ ในการยืนชิงช้านี้มีเงินเบี้ยเลี้ยงของหลวงพระราชทานสิบตำลึง พระยายืนชิงช้าเคยแจกคู่เคียงคนละตำลึงหนึ่ง ตัวนายคนละกึ่งตำลึงบ้างบาทหนึ่งบ้าง นายรองคนละสองสลึง ไพร่แจกคนละสลึงเสมอหน้า ถ้ามีกระบวนมากก็ต้องลงทุนรอนกันมาก ๆ ทั้งเงินที่เข้าโรงครัวเลี้ยงและเงินแจก และผ้านุ่งห่มเครื่องแต่งตัวกระบวนเพิ่มเติมบ้าง

ในการโล้ชิงช้านี้ เคยมีเจ้านายเสด็จไปทอดพระเนตรเนือง ๆ เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรม

หมื่นอัปสรสุดาเทพเสด็จครั้งหนึ่ง เจ้านายฝ่ายในก็ตามไปมากด้วยกัน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าลูกยาเธอเสด็จทุกปีมิได้ขาด เสด็จไปเป็นกระบวนช้าง บางคราวเวลาเย็นถึงทรงเกี้ยวทรงนวมก็มี แต่ที่เป็นปรกติและเวลาเช้านั้น ทรงยก คาดแพรสีทองขลิบทอง ทรงสร้อยประแจข้าพเจ้าเคยเย็บผู้ไปอยู่เสมอไม่ขาด ความที่อยากไปดูนั้นก็ใฝ่เต้นเกือบนอนไม่หลับ แต่ความเหม็นเบื่อเครื่องแต่งตัวนั้นก็เป็นที่สุดที่แล้ว ยังเวลาแต่งตัวเช่นนั้นแต่ก่อนไม่ใช้สวมเสื้อเล่นผัดผ่านกะเนอนั่งไปบนหลังช้าง ถ้าถูกปีที่หนาวขนชันไปตลอดทาง ยังจำกลิ่นอายรสชาติได้อยู่ ถ้าเวลาเจ้านายเสด็จเช่นนั้น ไปประทับที่ศาลาวัดสุทัศน์หลังตะวันออกแห่งประตูพระวิหาร ที่เป็นพลับพลาเปลื้องเครื่อง ผู้ซึ่งกำกับไปมักจะยังคับให้แหวกม่านหลังชมรมให้แลเห็นตัวพระยา และไล่คนที่ไปยืนมุงเป็นกลุ่มให้แหวกช่อง เมื่อถึงเวลารำเสนงมักจะให้เยองขันมาอยู่ข้าง ๆ ชมรม ด้วยศาลาที่ดูนั้นอยู่หลังชมรม ในแผ่นดินข้าขันนกมีลูกเธอไปดูอยู่เนือง ๆ เป็นกระบวนช้างบ้าง รถบ้าง วอบ้าง เป็นการข้าขันไม่ต้องเล่า

ส่วนการพระราชพิธีพราหมณ์ทำนั้น ตั้งแต่วันขึ้น ๖ ค่ำ บรรดาพราหมณ์ทั้งปวงประชุมกันชำระกายผูกพรต คือคาด

เชือกไว้ที่ต้นแขนข้างหนึ่งเป็นวันจะตั้งพิธี ตั้งแต่นั้นไปต้องกินถั่วงา ไม่กินเนื้อสัตว์และไม่อยู่ด้วยภรรยา พราหมณ์ทั้งปวงผูกพรตอยู่สามวันก็อดตั้งแต่วันขึ้น ๗ ค่ำ ๘ ค่ำ ๙ ค่ำ พ้นนั้นไปก็ออกพรต เว้นไว้แต่พระมหาราชครูพิธีที่เป็นผู้จะทำพิธีต้องผูกพรตไปตลอด ๑๕ วัน และนอนประจำอยู่ในเทวสถาน ไม่ได้กลับไปบ้าน ครั้นวันขึ้น ๗ ค่ำเวลารุ่งเช้า พระมหาราชครูอ่านเวทเบิกประตูเรือนแก้วไกรลาสคิวาลัยเชิญพระเป็นเจ้าเสด็จลง แล้วจึงได้ไปรับพระยาที่โรงมานพตามซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น เวลาค่ำเป็นเวลาทำพระราชพิธีเริ่มทำอวิสูทธอชำระกายวุณเจิมและทำกระสูทธอัตมสูทธอ่านตำรับแก่งธนูเข้าสังข์ชุชาเสร็จแล้ว มีพราหมณ์คู่สวดคนเรียงซ้อนต่อ ๆ กัน ๔ คน ยกพานข้าวตอกสวดคนละบท วรรคต้นชื่อมหาเวชกก วรรคสองคนที่สองสวดเรียกโกรายะกก วรรคสามคนที่สามสวดเรียกสาระวะกก วรรคสี่คนที่สี่สวดเรียกเวชกก เมื่อจบทั้ง ๔ คนแล้วจึงว่าพร้อมกันทั้ง ๔ คน เรียกลอริยาวาย ในเวลาว่าลอริยาวายนั้นเข้าสังข์ ว่าสามจบหยุดแล้วสวดซ้ำอย่างเดิมอีก ถึงลอริยาวายเข้าสังข์อีก เข้าสังข์ครบสี่สามครั้งเรียกว่ากัณฑ์หนึ่งเป็นจบต่อนั้นไป พระมหาราชครูยืนแก่งธนูเทียนกระดังเข้าสังข์ชุชา

อีกครั้งหนึ่ง เมื่อจบแล้วจางธูปเทียนถวายแล้วยูชาพานดอกไม้อ่านเวทถวายดอกไม้รายชื่อพระเป็นเจ้าทั้งปวงจบแล้ว คู่สวดทั้ง ๔ คนนั้น ยกอุลุยอย่างเช่นเข้ามาถวายในท้องพระโรงอีกคนละครั้งเป็นการถวายข้าวดอก แล้วจึงเอาข้าวดอกนั้นแจกคนที่ไปประชุมพร้อมอยู่ในที่นั้นให้กินเป็นสวัสดิมงคลกันเสนียดจัญไรเป็นเสร็จการในเทวสถานใหญ่ แล้วเลิกไปทำที่สถานกลางต่อไปอีก การพิธีที่สถานกลางคือสถานพระมหาวิฆเนศวรนั้นก็เหมือนกันกับสถานใหญ่ คือสถานพระอิศวร แต่สวดต้องมากขึ้นไปเป็นสี่เจ็ดจบจึงจะลงกัณฑ์ แล้วก็มีแจกข้าวดอกเหมือนสถานใหญ่ การพิธีทำเหมือน ๆ กันอย่างที่กล่าวมาแล้วทั้งสี่สองคืน ที่หน้าเทวรูปทั้งสองเทวสถานนั้นตั้งโต๊ะกองข้าวดอกมันเผือกมะพร้าวอ่อนกล้วยอ้อยสิ่งละมาก ๆ เป็นกองโตทุกคน

การซึ่งพอใจพูดกันชุ่ม ๆ ว่ากระดานลงหลุม ๆ เป็นเครื่องสำหรับทำให้หนาว หรือเขตของความหนาวอย่างไรก็ไม่เข้าใจชัด เห็นแต่ร้องกันว่ากระดานลงหลุมแล้วหนาวนัก บางทีก็พูดดังโก๋ ๆ ไม่รู้ว่าเขาหมายเอาเหตุการณ์อันใด คือในเดือนยี่หนาวจัดแล้วมีคนย่นชื่อว่าหนาว มักจะมีคนผู้ใหญ่ ๆ ว่านี่ยังกระดานลงหลุมเดือนสามจะหนาวยิ่งกว่านี้ พูดเป็นจริงเป็นจังไปไม่

รู้ว่ากระดานอะไรลงหลุมในเดือนสาม แต่ที่มีกระดานลงหลุมอยู่เรื่องหนึ่งในพิธีนี้นลงเสียแต่ก่อนคาถาวานนแล้ว คือเมื่อวันขึ้น ๘ ค่ำเวลาจวนรุ่ง พระมหาราชครูเชิญกระดานสามแผ่น แผ่นหนึ่งยาวสี่ศอก กว้างศอกหนึ่ง สลักเป็นรูปพระอาทิตย์ พระจันทร์แผ่นหนึ่ง เป็นรูปนางพระธรณีแผ่นหนึ่ง เป็นรูปพระคงคาแผ่นหนึ่ง ทาสีขาว สมมติว่าเป็นพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี พระคงคา ลงมาประชุมเฝ้าพระอิศวร บูชาในเทวสถานแล้ว จึงเชิญออกมาที่หลุมขุดไว้ตรงหน้าชมรม หลุมนั้นกว้างศอกสี่เหลี่ยม ลึกสี่นิ้ว ในนั้นปูอิฐวางขลังคือหญ้าคาซึ่งพราหมณ์มักจะใช้รองอะไร ๆ ในการพิธีทั้งปวง แล้วมีราวสำหรับพิงกระดาน เอากระดานนั้นวางลงในหลุมพิงอยู่กับราว มีชมรมสี่เสาตาดเพดานกั้นม่านลายรอย ข้างนอกมีราชวัติ ๔ มุม ปักฉัตรกระดาษผูกยอดกล้วยยอดอ้อย พระอาทิตย์ พระจันทร์นั้น ลงหลุมที่หนึ่งข้างตะวันออก นางพระธรณีลงหลุมกลาง พระคงคาลงหลุมสุดท้ายข้างตะวันตก หน้ากระดานนั้นหันมาข้างใต้ตรงชมรมที่พระยานั่ง การที่เชิญกระดานลงหลุมนี้ ทำแล้วเสร็จในเวลาจวนรุ่งขึ้นวัน ๙ ค่ำ ซึ่งเป็นวันแห่เวลาเย็นนั้น แล้วกระดานนี้อยู่ที่หลุมสามวัน วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งเชิญกระดานขึ้นจากหลุมไปเก็บไว้ในเทวสถานตามเดิม

ในวันเดือนยี่แรมค่ำหนึ่ง เป็นวันพิธีตรียัมปวายและตรีปวายต่อกัน เวลาเช้าตรู่พราหมณ์ประชุมกันที่สถานพระ-นารายณ์ พระมหาราชครูอ่านเวทเบิกทวารเหมือนอย่างเช่นเบิกถวายพระอิศวร เวลาเย็นประชุมกันที่สถานพระนารายณ์อีกเวลาหนึ่งสวดบูชาอย่างเช่นที่ทำในสองสถานก่อนนั้น เป็นแต่เปลี่ยนที่เป็นพระนารายณ์คงสวดมหาเวชติก แปลกกันแต่ว่าชื่น คือ วาสะเทวะ ต่อไปก็สวดโกรายะติก สาระวะติก เวชติก แล้วสวดโลขัตตโน พร้อมกัน ๔ คน เข้าสังข์สวด ๙ จบ เป็นกัณฑ์หนึ่งตามที่บังคับไว้ แต่เวลาสวดพราหมณ์คู่สวดยืนเรียงเป็นตับเสมอหน้ากันทั้ง ๔ คน ต่อนั้นไปก็ทำเหมือนอย่างเช่นที่กล่าวมาแล้ว เสร็จการที่สถานพระนารายณ์แล้ว มาทำที่สถานมหาวิฆเนศวร เหมือนอย่างเช่นที่เคยทำอยู่นั่นอีก พิธีทั้งสองสถานนี้ต้องรีบให้แล้วเสียแต่เย็นเพราะจะต้องเตรียมการที่จะทำที่สถานใหญ่ต่อไป เป็นวันเหนื่อยมากของพราหมณ์ เพราะทั้งรีบทั้งช้า ครั้นเวลาค่ำพอเดือนขึ้นเต็มกระบวนแห่ซึ่งเรียกกันตามสามัญว่าแห่พระนเรศวร หรือร้องกันว่าพระนเรศวรเดือนหงายพระนารายณ์เดือนมืด แห่พระนเรศวรนั้น คือแห่พระอิศวรเวลาจะเสด็จกลับจากโลกนี้ โปรดแสงสว่าง จึงให้

แห่ในเวลาเดือนขึ้น กระบวนนั้นเกณฑ์ขุนหมื่นกรมม้าแซงนอก แซงในเกราะทอง และขอแรงเชลยศักดิ์ตามที่จะหาได้ ขี่ม้าถือเทียนเป็นกระบวนหน้า แล้วถึงตำรวจนำรวจถือธงมังกรคู่ ๑ ตำรวจถือโคมขัว ๘๐ กลองแขกเดินหว่างกระบวนหาม ๔ คู่ ๒ ปี่ ๑ ถัดมาพิณพาทย์หาม ๔ คู่ ๓ ปี่ ๑ ต่อนั้นมากลองชนะ ๒๐ มโหรีกลอง สังข์ ๒ แตรงอน ๖ แตรฝรั่ง ๔ เครื่องสูงที่แห่พระนั้นใช้พนขาว เครื่องหน้าชั้น ๖ เจ็ดชั้น ๒ บังแทรก ๔ พวกพราหมณ์ขุนหมื่นถือเทียนเดินสองแถว ต่อกลองชนะมาจนถึงหน้าเสลี่ยงหงส์ ฉัตรเทียน ๔ คัน เป็นของพราหมณ์ทำถวาย เดินหน้าเสลี่ยงหงส์ ๒ คัน เดินหลังเสลี่ยงเทวรูป ๒ คัน เสลี่ยงที่ตั้งหงส์และตั้งเทวรูปนั้นใช้เสลี่ยงโถงแต่เสลี่ยงหงส์ใช้เพดานตรง ๆ เสลี่ยงเทวรูปเป็นฉัตรซ้อน ๆ ขึ้นไปห้าชั้นระบายขาวทั้งสิ้น รอบเสลี่ยงมีราวติดเทียน เทวรูปซึ่งตั้งมานั้นมีรูปพระอิศวร พระอุมา พระมหาวิฆเนศวร มีพราหมณ์ถือสังข์เดินหน้า ๔ คน มีพัดโบกยังสูรย์ พระมหาราชครูและปลัดหลวงขุนเดินเป็นคู่เคียง นุ่งจีบชายหนึ่งโจงชายหนึ่ง ถือเทียนเล่มใหญ่ ๆ ไปข้างเสลี่ยงพระเครื่องหลัง

เด็กชั้น ๒ ห้าชั้น ๔ บังแทรก ๒ ต่อนั้นไปเกณฑ์ละครผู้หญิง สาว ๆ แต่งเป็นพราหมณ์ถือเทียนเดินแห่สองแถวอยู่ในร้อยคน ต่อนั้นไปถึงโคมยั่วตำรวจอีก ๔๐ แล้วถึงม้ากรมม้าและม้าเชลยศักดิ์ตามแต่จะหาได้ อยู่ภายหลังอีก เดินแห่แต่เทวสถานมาตามถนนบำรุงเมือง เลยวงถนนสนามชัย ในเมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทุกปีมิได้ขาด โปรดให้ยิ่กพุ่มดอกไม้เพลิงบูชาพระเป็นเจ้า ๑๐ พุ่ม พอเสลยงพระมาถึงหน้าพระที่นั่งบ่ายเสลยงหันหน้าเข้าตรงพระที่นั่งพราหมณ์เป่าสังข์โห่ยการถวายชัย ทรงจุดดอกไม้เพลิงแล้วจัดเทวรูปในห้องภูษามาลา ซึ่งเป็นเทวรูปสำหรับเข้าพิธีในพระแท่นมณฑล องค์เล็ก ๆ สามองค์คือ พระอิศวร พระอุมามหาวิฆเนศวร ขึ้นบนพานทองสองชั้น มีดอกไม้สดประดับในพานเต็มทั้งสองชั้น กับชุปเทียนเครื่องนมัสการ ทรงเจิมและประสุหร่ายแล้วจุดเทียนนมัสการ ๒ คู่ เหลือไปสำหรับบูชาที่เทวสถาน ๒ คู่ แล้วภูษามาลาเชิญเทวรูปไปขึ้นเสลยงกนกลดกำมะลอ ออกประตูเทวาพิทักษ์ไปส่งขึ้นเสลยงโถงที่ตั้งพระเป็นเจ้าแห่มานั้นไปขึ้นหงส์ด้วย

แต่เทวรูปซึ่งสำหรับส่งไปแห่นมเรืองราวที่จะต้องเล่าอยู่หน่อยหนึ่ง คือรูปมหาวิฆเนศวรนั้นเป็นของพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าพระราชทานพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยถือกันว่าถ้ายูชามหาวิฆเนศวรแล้วทำให้เจริญสวัสดิมงคล แต่ผู้ซึ่งจะรับไปบูชานั้นถ้าไม่ได้รับจากผู้ที่เคยปฏิบัติบูชามาแต่ก่อน เอาไปไว้มักจะมีโรคเจ็บต่างๆ จึงต้องมอบกันต่อๆ ไป ครั้นเมื่อข้าพเจ้าอายุได้ ๙ ขวบ ทรงคิดชอบเจ้ากรมให้เป็นหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เวลาแห่เทวรูปเช่นนั้น จึงรับสั่งว่าไหน ๆ ก็ไปเอาชอเอาเสียงท่านมาชอแล้วจะให้พระองค์นั้นไปสำหรับบูชาเหมือนอย่างเช่นพระองค์ท่านได้เคยทรงบูชามาแต่ก่อน จึงพระราชทานน้ำสังข์ทรงเจิมแล้วมอบพระองค์นั้นพระราชทาน เอาพระองค์นั้นไปขึ้นหงส์แทนจนตลอดรัชกาล ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ทำบุษบกเล็กๆ บุทองคำตั้งเทวรูปนั้นไว้แล้ว จึงได้ใช้บุษบกทองคำนั้นตั้งบนพานสองชั้นอีกที่หนึ่ง สำหรับเชิญไปขึ้นหงส์ เทวรูปมหาพิฆเนศวร ก็เปลี่ยนเอาองค์ที่ได้พระราชทานนั้นไปขึ้นหงส์ตามเดิม

ที่หน้าเทวสถานนั้นมีหนังโรงหนึ่ง ทั้งวันแรมค่ำหนึ่ง และวันแรมห้าค่ำ หนึ่ง และดอกไม้เพลิงนั้นเกิดขึ้นในแผ่นดิน พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการอนุโลมตาม พระราชพิธีลดชุดลอยโคม ที่มีมาในกฎมนเทียรบาล ในคำซึ่งว่าที่หน้าพุทธาวาส ตั้งระทา ๔ ระทา หนัง ๒ โรง เมื่อแห่กลับไปถึงเทวสถานแล้วทำพิธีต่อไป คือมีเตียงตั้งพระอิศวรเตียง ๑ ชั้นรองลงมาเรียกว่าภัทรบิฐ ทอดขลัง โรยแป้ง อย่างเช่นพระที่นั่งภัทรบิฐซึ่งสำหรับยมราชาภิเษก เตียงหนึ่งตั้งเบญจคัพย์แล้วสังข์ตั้งข้างขวา กลดตั้งข้างซ้าย กลางเทวสถานตรงที่ตั้งหงส์ตั้งศิลายตอันหนึ่ง เรียกว่าบัพโต คือต่างว่าภูเขา ท่านเก่าๆ ท่านก็พอใจย่นกันว่าทำไมจึงไม่ใช้ก้อนหิน มาใช้ศิลายต แต่ก็ไม่เห็นมีใครอาจแก้ไข เพราะเคยใช้มาแต่ก่อน พระมหาราชครูทำกระสูทธิอวิสูทธิเจิมจันทน์อ่านเวทสอดสังวาลพราหมณ์ เรียกว่าธุรำและแหวนเกาะบิลแล้ว พราหมณ์คู่สวด ๔ คน สวดปฏิ ๑๓ ขยกัณฑ์หนึ่ง เหมือนเช่นอย่างสวดมาทุกคืน พระครูแกว่งธูปประน้อย บูชาข้าวตอกดอกไม้ แล้วคู่สวดยกอิยลเช่นทุกวัน แต่ในวันนี้ไม่แจกข้าวตอกแก่คนทั้งปวงที่ไป ยกไว้เป็นของส่วนถวายหลวง แล้วพระมหา

ราชครูอ่านเวทยหนึ่งชื่อทรงสาร ยสองชื่อโตรพัต แล้ว
ทักษิณยูชาศาสตร์ รินน้ำเบญจคัพย์ลงถ้วย ถวายยูปเทียน
ดอกไม้ยูชาสังข์กลด แล้วอ่านเวทสนานหงส์อีกยหนึ่ง แล้ว
จึงเชิญพระอิศวร พระอุมา พระมหาพิฆเนศวร สรงน้ำด้วย
กลดแล้วสังข์แล้วจึงเชิญขนภัทรบิฐู ทำศาสตร์ยูชาอ่านเวท ชื่อ
สารเหลืองยแล้ว ที่สองชื่อมาลัย ที่ ๓ ชื่อสังวาล แล้วจึง
เชิญเทวรูปตั้งบนพานทองขาวเดินชูประทักษิณไปรอบที่ตั้งหงส์
เมื่อถึงศิลายคเรียกยัพโตนั้น ยกเท้าขวาก้าวเหยียบขนยนศิลา
ครั้งหนึ่ง แล้วก็เดินเวียนต่อไป เมื่อมาถึงศิลาก็เหยียบอีก
จนครบสามครั้งจึงเชิญเทวรูปขึ้นยนบยกหงส์ ในระหว่างนั้น
เป่าสังข์ตลอดจนพระขึ้นหงส์แล้วจึงได้หยุด แล้วอ่านเวทยูชาหงส์
ยูชาพระสุเมรุ แล้วจึงว่าสรรเสริญไกรลาส เหมือนพระเจ้า
แผ่นดินขึ้นภัทรบิฐู พราหมณ์ก็ว่าสรรเสริญไกรลาสอย่างเดียว
กัน แล้วอ่านเวทส่งพระอุมายแล้ว อ่านสดุดี แล้วอ่านสรงน้ำ
พิเนศ จุดเทียน ๘ เล่ม มีดอกไม้ตั้งไว้ ๘ ทิศ อ่านเวท
เวียนไปตามทักษิณาวรรตทั้ง ๘ ทิศ เรียกว่าโตรทวาร ต่อไป
พราหมณ ๒คน จึงได้ว่าช้ากล่อมหงส์ อย่างเดียวกันกับกล่อม
ขึ้นพระอู่เจ้านาย ๓ ยก เป่าสังข์ ๓ ลา แล้วอ่านเวทส่งสาร
ส่งพระเยื่นเจ้ายก ๑ แล้วจึงอ่านเวทยืดทวารศิวาลัยถึงยก ๑

จึงได้เป็นเสร็จการในเวลาค่ำนั้น กว่าจะแล้วเสร็จคงอยู่ใน ๗ทุ่ม หรือ ๘ ทุ่มเศษ ทุกปีไม่ต่ำกว่านั้น

การช้างหงส์นี้ เป็นอรรมเนียมโบราณ ที่พระเจ้าแผ่นดินเคยเสด็จไปส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถาน ตามเช่นที่กล่าวมาแล้ว แต่พระเจ้าแผ่นดินในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินส่งพระเป็นเจ้าเช่นแต่ก่อนเลย พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนช้างตามอย่างแต่ก่อนครั้งหนึ่ง การที่เสด็จส่งพระเป็นเจ้านี้ มีแยบแผนหรือเกือบจะว่าร่างหมายติดอยู่ในกรมช้าง เข้าใจกันซึมทรายดี และเล่ากันต่อมาว่าเสด็จนั้นทรงช้างพระที่นั่งละคอนายสารใหญ่เป็นควาญพระที่นั่งทรงพระแสงของ้าว เครื่องช้างพระที่นั่งใช้เครื่องแถบกลม เพราะเป็นเวลากลางคืน มีเจ้านายและขุนนางขี่ช้างพลายพังตามเสด็จด้วยหลายช้าง การซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนช้างนั้นเป็นการลองเล่นตามอย่างเก่า ถ้าจะพูดตามโวหารเดียวนี้ก็เรียกว่าซ้อได้ ไม่ทรงเห็นเป็นการจำเป็นอย่างใดเป็นแน่ และมีครั้งเดียว ต่อมามีเสด็จพระราชดำเนินอีกก็เป็นกระบวนพระราชยาน อยู่

ข้างเป็นการพาพระเจ้าลูกเธอไปทอดพระเนตรมากกว่าส่งพระเป็นเจ้า แต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปทอดพระเนตรนั้นมีเนือง ๆ เกือบจะแทบทุกปีก็ว่าได้ เหมือนอย่างพิธีเจ้าเซ็น จนพระมหาราชครูต้องหาของแจกพระเจ้าลูกเธอเตรียมไว้เป็นของประจำปี คือขวดปากกว้างอย่างย่อม ๆ กรอกข้าวเม่าข้าวตอกลูกยัวถั่วลิสงเป็นต้นแจกให้ทั่วกัน ถ้าปีใดเจ้านายไม่ได้เสด็จไป ก็ตามเข้ามาถวายถึงในวังพร้อมกับวันถวายอลุย คล้ายกันกับของแจกในเวลาไปดูเจ้าเซ็น คือมีขวดแช่อมและเครื่องหวาน ๆ ต่าง ๆ มีเปลือกส้มโอเป็นต้น แปลกกันแต่เจ้าเซ็นมีเทียนมัดและน้ำชะระยับด้วยเท่านั้น ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ก็เคยเสด็จครั้งหนึ่งเป็นกระบวนรถ แต่ที่พระเจ้าลูกเธอไปทุกปีนั้นเลิกไปด้วยเห็นว่าเป็นเวลาค่ำมาก การซึ่งเสด็จพระราชดำเนินเก่าใหม่และเจ้านายเสด็จไปนี้ ก็มีแต่เฉพาะวันแรมค่ำหนึ่งวันเดียว วัน ๕ ค่ำไม่มี ด้วยกลัวพิษดังกล่าวมาแล้ว

รุ่งขึ้นวันแรม ๒ ค่ำ พระมหาราชครูและพราหมณ์ทั้งปวงจัดของถวายเข้ามาตั้งในท้องพระโรง มีพาน ๒ ชั้นข้าวตอก ๒ พาน นอกนั้นมีข้าวเม่า, กล้วย, มะพร้าวอ่อน, อ้อย เลยไปจนกระทั่งถึงขนมหลายสิบโต๊ะ เวลาเสด็จออกพระมหาราชครู

ถวายน้ำสังข์ พราหมณ์ ๒ คนเป่าสังข์ แล้วเจ้ากรมปลัดกรม ๓ คนยกพานข้าวตอกว่าอลุยคนละครั้งครบ ๓ ครามแล้วเป็นเสร็จการ การที่ยกอลุยนั้นพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าถ้าเจ้านายที่พระมารดาเป็นเจ้าควรรดน้ำพระเต้าเบญจคัพย์ และว่าสรรเสริญไกรลาสในเวลาเสด็จขึ้นพระอู่ได้แล้ว ก็ถวายอลุยได้ เมื่อข้าพเจ้าเป็นพระเจ้าลูกเธออยู่ตั้งแต่เล็กมา ถ้าพราหมณ์มายกอลุยถวายเมื่อใดก็โปรดให้ยกอลุยให้ข้าพเจ้าครั้งหนึ่งทุกปีมิได้ขาด ในปีแรกที่จะยกพระมหาราชครูพิธี (พุ่ม) เป็นผู้ยกเอง ไม่ได้ตัดคำบรมราชาข้างท้าย รับสั่งว่าไม่ถูก ซึ่งเคยยกถวายพระองค์ท่านมาแต่ก่อนเคยตัดคำบรมราชาข้างท้ายออกเสีย แต่นั้นมาก็ยกอลุยไม่มีคำบรมราชาตลอดมาจนข้าพเจ้าเป็นเจ้าแผ่นดิน ครั้นเมื่อลูกชายใหญ่โตขึ้นพระมหาราชครูพิธี (พุ่ม) ตายเสีย พระมหาราชครูเกียวน์ (๑) เป็นผู้ยกก็ว่าบรมราชาเรื่อยไป เห็นจะจำของเก่าไม่ได้ด้วยเลิกร้างมาเสียนาน เดือนก็รวมๆ ตกลงเป็นไหลกันจนอยู่บัดนี้ เมื่อเวลายกอลุยถวายแล้วแจกเงินพระราชทานพระมหาราชครูบ ๑๐ ตำลึงกึ่ง ๑๒ ตำลึงกึ่ง แต่ในเกณฑ์นั้น ๕ ตำลึง

(๑) พระมหาราชครูชื่อ อาจ เป็นบุตรพระมหาราชครูพุ่ม

นอกนั้นเป็นรางวัลใช้ทุนที่เห็นของถวายมาก เจ้ากรมอีกคนหนึ่ง ๓ ตำลึง ปลัดกรม ๒ ตำลึง หลวงสุริยาเทเวศร์ตำลึงกึ่ง พราหมณ์นอกนั้นที่ทรงรู้จักคุ้นเคย ๔ บาทบ้าง กึ่งตำลึงบ้าง บาทหนึ่งบ้าง จนถึงสลึงหนึ่ง แล้วโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอทรัพยอุบลนั้นแจกด้วยคนละเล็กละน้อยอีกส่วนหนึ่ง ต่อนั้นไป พราหมณ์ไปถวายวังหน้าและเจ้านายและขุนนางทั้งปวง เขาจะแจกย่ายกันอย่างไรไม่ทราบเลย แต่ที่หนึ่งก็จะได้มากๆ อยู่

ต่อนั้นไปก็ทำพิธีตรุษวายในสถานนารายณ์แห่งเดียว เช่นทำมาในวันแรมค่ำหนึ่งนั้นทุกวัน ตลอดจนถึงวันแรมห้าค่ำ แห่พระนารายณ์อีกครั้งหนึ่ง กระบวนแห่ทั้งปวงก็เหมือนกันกับแห่พระอิศวรยกเลิกแต่เสลี่ยงหงส์ ในเสลี่ยงพระนั่งรูปพระนารายณ์ พระลักษมี พระมเหศวรี แห่ก่อนเวลาเคลื่อนขบวนเดินมาตามถนนข้างเมือง มาลงถนนสนามชัยเหมือนวันก่อน เมื่อแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินออกทรงจุดดอกไม้ และส่งเทวรูปน้อยมีแต่รูปพระนารายณ์องค์เดียว ตั้งบนพานทองสองชั้น แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จออกบ้าง ไม่ได้เสด็จออกบ้าง ไม่ได้ออกเป็นพนักงานมาลาก็นำเทวรูปมาถวายทรงเจิม และพรมสุหร่ายที่พระที่นั่งจักรี แล้วเชิญขึ้นเสลี่ยงกันกลับไปเหมือนอย่างแต่ก่อน

การซึ่งทำพิธีในเทวสถานนั้นก็เหมือนกันกับที่สถานพระอิศวร แปลกแต่ตัวเวทมนต์ย่อยคำยักเยื้องกันไปบ้างเล็กน้อย และมีหนังด้วยเหมือนคราวส่งพระอิศวร การพระราชพิธีตรีปวายก็เป็นอันเสร็จลงในวันแรม ๕ ค่ำนั้น

ของพระราชทานในการพระราชพิธีตรียัมพวายตรีปวายสองพิธีนั้น พระมหาราชครูได้เงินทักษิณาบูชาสถานละ ๖ บาท ทั้ง ๓ สถาน ค่ากุมภ์อก ๒ สถาน ๆ ละบาทเพื่อง คู่สวดสถานละ ๔ คน ได้คนหนึ่งวันละเพื่อง สถานใหญ่ สถานกลาง มีพิธี ๑๐ วัน เป็นเงินสถานละ ๕ บาท สถานนารายณ์มีพิธี ๕ วัน เป็นเงิน ๑๐ สลึง ของบูชาเทวรูปสถานใหญ่ สถานกลาง สถานละ ๑๐ ตำลึง สถานนารายณ์ ๕ ตำลึง สลึงหนัก ๕๗ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

อนึ่งในการพิธีตรียัมพวายตรีปวายนั้น พราหมณ์ได้มีการสมโภชเทวรูปและทำบุญตามทางพุทธศาสนาด้วย คือวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๒ เวลาบ่ายมีสวดมนต์ที่ในเทวสถาน ๑๑ รูป รุ่งขึ้นวันแรม ๖ ค่ำเวลาเช้าเลี้ยงพระที่สวดมนต์ สำรับที่เลี้ยงพระและไทยทานของพราหมณ์เอง ในเวลาเช้าวันเลี้ยงพระมีรายฎรพาบุตรหลานมาโกนจุกที่เทวสถาน มีจำนวนคนโกนจุก

ตั้งแต่ ๑๕๐ คนเศษขึ้นไปจน ๓๙๐ คน พระราชครูพิธีได้แจกเงินคนละเฟื้องทั่วกัน และแข้งความว่ามีจำนวนมากขึ้นทุกปี ครั้นเวลาบ่ายมีเวียนเทียนเทวรูปของหลวงมีขายศรีทองซ้ายขวา แตรสังข์พิณพาทย์กลองแขกไปประโคมในเวลาเวียนเทียนด้วย ฯ

การพระราชกุศลถวายผ้าจำพรรษา

๏ การพระราชกุศลอันนี้เกิดมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงพระปรารภถึงพระบรมอัฐิซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระอารามบ้าง ด้วยพระราชประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกุศลเพิ่มเติมให้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน ตามเยี่ยงอย่างผู้ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาแต่โบราณได้ทำมาบ้าง จึงได้เกิดถวายผ้าจำพรรษาวัดอรุณราชวรารามและวัดราชโอรสขึ้น แต่วัดพระเชตพนไม่มี ด้วยพระมากเจ้านายในรัชกาลที่ ๑ ก็มีน้อยพระองค์ เหลือกินที่จะกะเกณฑ์ผู้ใด แต่กำหนดที่จะถวายเมื่อใดนั้นไม่แน่สุดแต่ว่างราชการเวลาใดในเขตจีวรกาล คือตั้งแต่เดือน ๑๒ แรมค่ำหนึ่งไปจนถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำเป็นใช้ได้ทั้งสิ้น

การที่ทำนั้นเวลาค่ำก่อนวันที่จะเลี้ยงพระ พระสงฆ์สวดมนต์ในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แต่ไม่ได้เป็นการเสด็จพระราชดำเนิน ครั้นรุ่งขึ้นจึงเสด็จพระราชดำเนินเลี้ยงพระ พระสงฆ์ฉันในพระอุโบสถสำรับหลวง ๒๐ รูป พระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เคยเสด็จทรงเลี้ยงพระ

เป็นส่วนในพระบวรราชวังที่พระวิหาร ๑๐ รูป ต่อมาว่าง วังหน้าก็ไม่มีส่วนวังหน้า เมื่อวังหน้ามีก็เป็นส่วนวังหน้า ๑๐รูป นอกนั้นแต่ก่อนเกณฑ์เจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ไม่เกณฑ์เจ้านายสำรับย่อน ครั้นเมื่อท้ายรัชกาลที่ ๔ เจ้านายรัชกาลที่ ๒ บกพร่องไปบ้าง จึงโปรดให้เจ้านายลูกเธอบางองค์ที่ทรงพระเจริญแล้วช่วยด้วยบ้าง ครั้นมาถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้เจ้านายในรัชกาลที่ ๒ ยิ่งน้อยลง ก็ต้องเกณฑ์เจ้านายราชวรวงศ์ และน้องเธอ และวรวงศ์เธอเข้าช่วย จนภายหลังมานี้ต้องเป็นอันรับสองข่าทั้งเจ้านายราชวรวงศ์และน้องเธอ คือราชวรวงศ์ต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชโอรสด้วย น้องเธอต้องถูกเลี้ยงพระวัดราชประดิษฐ์ด้วย บางหนึ่งต้องถูกเกณฑ์เลี้ยงพระหลาย ๆ องค์ ของหลวงนั้นเลี้ยงพระแล้วถวายผ้าขาวเป็นของสงฆ์ ๒๐ พับ พระที่ฉันถวายสบง จีวร, รองเท้า, หมากพลู, ยูปเทียน และอ่างมังกรบรรจุข้าวสารผักปลา จ่ายเงินให้มีหาบเล็กนายเวรหุ้มแพร ๔ เวร ให้เป็นผู้จัดเป็นเงินอย่างละ ๑ บาท ในเย็นวันนั้นสวดมนต์วัดราชโอรส รุ่งขึ้นเลี้ยงพระเหมือนวัดอรุณ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้เสด็จพระราช

ดำเนินเลย แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จบ้างบางปี พระสงฆ์ฉันส่วนของหลวงในวัดราชโอรสลดลงเป็น ๑๐ รูป ผ้าขาว ๑๐ พับ ของไทยทานก็เหมือนวัดอรุณ ส่วนเจ้านายนั้นในสองวัดนี้ท่านเคยสดับปกรณ์พระยรมอัฐิทุกปี แต่ไม่เป็นการมากมายอันใด คือองค์ละร้อยเพื่องหรือร้อยสลึง หรือใยชาร้อยห่อเป็นสดับปกรณ์สามัญแต่เฉพาะเจ้านายในแผ่นดินนั้น เจ้านายอื่น ๆ ที่ขอแรงไปช่วยก็ไม่ได้มีผู้ใดทำ การซึ่งทรงพระราชดำริให้มีถวายผ้าจำพรรษาขึ้นแต่แรกนั้น ก็เป็นที่นิยมยินดีของเจ้านายฝ่ายในที่ได้เป็นเวลาไปเที่ยวคราวหนึ่ง ได้พบปะกันกับเจ้านายผู้ชายที่เป็นพี่น้อง และพระญาติวงศ์ที่เป็นผู้ชายมาเผ้าถวายข้าวของกันเป็นของเรือกของสวนต่าง ๆ เมื่อกลับมาแล้วก็นำของถวายที่ได้มานั้นขึ้นถวายทุก ๆ พระองค์ และยังเล่ากันถึงวันนั้นไปได้นาน ๆ เป็นการสนุกหนึ่งหนึ่งรื่นเริงมาก แต่ครั้นภายหลังมาซ้ำทุก ๆ ปีเข้าก็จืด ชักให้เจ้านายทรงเกียจคร้านไม่ใคร่เสด็จ และการที่เกณฑ์สำรับนั้นก็มากขึ้น ๆ ตามลำดับ ด้วยสันพระชนม์ไปองค์หนึ่งผู้ยังก็รับมรดกถูกเข้าองค์หนึ่งถึง ๔ ถึง ๕ ทุนรอนก็ยกพร่องเข้าไปจนเหลือสนุก ส่วนผู้ซึ่งเคยมาเผ้ามาแหนก็ล้มตายหายจากหรือเบื่อหน่ายไปด้วยกัน ในชั้นหลังมานี้เป็นการผิดเต็มที เห็นว่าการเรือง

ถวายผ้าจำพรรษาน้ำที่จะต้องเป็นการผลัดเปลี่ยนไปตามสมัย ด้วยมีตัวอย่างวัดพระเชตพนก็เคยยกเว้นมาแล้ว ถ้าจะยืนอยู่เช่นนี้ต่อไปเจ้าแผ่นดินมากขึ้น ๆ วัดก็คงจะต้องมีทุกองค์เจ้านายในรัชกาลก่อน ๆ หมดไป ต้องเกณฑ์เจ้านายที่ยังมีอยู่ไปใช้เนือแทนก็คงจะต้องเกณฑ์มากขึ้น จนถึงเจ้านายองค์หนึ่งต้องเลี้ยงพระเก้ารูปสิบรูปหรือยี่สิบรูปก็เห็นจะมากเกินไปนัก ถ้าเจ้านายในรัชกาลไหนสิ้นไปแล้วควรจะยกเว้นวัดนั้นได้คงไว้แต่ผ้าขาวของหลวงที่เป็นส่วนของสงฆ์ก็เห็นจะดี แต่ถ้าจะทำเช่นนี้เข้า เขาจะนินทาว่าทำให้ผิดคอประเพณีธรรมหรืออย่างไรก็ไม่แน่ใจ แต่เจ้านายคงเห็นด้วยโดยมาก จะเป็นก็แต่ที่อาราม และในเวลานี้ก็ยังไม่ควรที่จะยกด้วย จึงตกลงเอาเป็นพักไว้ก่อน

แต่วัดราชประดิษฐ์ วัดราชบพิธสองวัดนี้เป็นคนละอย่างกัน อยู่กับวัดอรุณ วัดราชโอรส วัดราชประดิษฐ์นี้คิดว่าถ้าธรรมเนียมที่มีสามัญ สมาชิกในหอสมุดวชิรญาณยังคงอยู่ตราบใด การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาคงยังมีอยู่ได้ไม่มีที่สูญ ด้วยเหตุว่าส่วนเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดประยูรวงศาราม ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระเจ้าลูกเธอแบ่งเป็น ๔๔ ส่วน ตามพระราชประสงค์เดิมนั้น ข้าพเจ้าได้

เอามาแบ่งเป็น (๕๘) ส่วนแจกให้แก่เจ้านายที่มีตัวพออยู่ให้ทั่วกัน แล้วมีข้อยังคัยสำหรับที่จะเป็นส่วนแบ่งปันสืบไปภายหน้าไว้ว่า ส่วนซึ่งแบ่งไว้เป็น (๕๘) ส่วนนั้นไปแบ่งเป็นส่วนเดิม ๔๔ ส่วนพิเศษ (๑๔) ถ้าเจ้านายซึ่งเป็นเจ้าของส่วนเดิมสิ้นพระชนม์ ยกส่วนเดิมให้แก่ผู้ซึ่งได้ส่วนพิเศษ ถ้าเจ้านายผู้ซึ่งได้รับส่วนเดิมเปลี่ยนส่วนพิเศษแล้ว หรือได้แต่ส่วนพิเศษอยู่สิ้นพระชนม์ไป ให้ยกส่วนพิเศษนั้นเสีย เมื่อต่อไปภายหน้าเหลือแต่ส่วนเดิม ๔๔ ส่วนแล้ว จะไม่แจกส่วนให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งซ้ำเป็นสองส่วนสามส่วนต่อไป จะเลือกคัดผู้ซึ่งเป็นเองในพระราชวงศ์ หรือผู้ที่ได้มีอุปการแก่ราชตระกูลอันสืบมาแต่พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้รับส่วนให้คงอยู่ ๔๔ ส่วนเสมอ ผู้ซึ่งได้รับส่วนทั้ง ๔๔ นั้น นับเป็นสามัญสมาชิกในหอสมุดวชิรญาณ พระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์คงไม่มีมากเกินกว่า ๔๙ รูป คือเป็นส่วนสำรับหลวง ๕ รูป ส่วนสามัญสมาชิก ๔๔ รูป สามัญสมาชิกคงต้องเกณฑ์เลยงพระรูปละครั้งเสมอคนละรูปเท่านั้น จึงเห็นว่าถ้าธรรมเนียมที่แจกเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดประยูรวงศ์ และหอสมุดนี้ยังคงอยู่ตราบใด การเลยงพระถวายผ้าจำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ยังจะคงอยู่ได้ตราบนั้น

แต่การเลี้ยงพระถวายผ้าจำพรรษาวัดราชประดิษฐ์ในปัจจุบันนี้ กิมสวดมนต์ต่อกันกับวันเลี้ยงพระวัดราชโอรสรุ่งขึ้นเสด็จเลี้ยงพระ แต่พระสงฆ์มีน้อยไม่พอเจ้านายทั้งตัว ก็คงเป็นแต่ของหลวงและเจ้านายฝ่ายในน้องนางเธอต้องเกณฑ์ แต่ท่านพวกนี้ท่านเล่นกันใหญ่ มีของถวายพระองค์ละรูปลงทุนลงรอนกันองค์ละมาก ๆ แล้วซ้ำมีสัตย์ปากรณ์เหมือนอย่างเช่นท่านแต่ก่อนท่านทำกันมาในสองวัดนั้นด้วย ผ้าของสงฆ์ส่วนหลวง ๕ พับ

แต่ส่วนวัดราชบพิธนั้นเป็นคนละเรื่องคนละอย่างกับสามวัดนี้เดิมก็ไม่ได้มีมา ครั้นเมื่อเกิดขึ้นก็ไม่มีสวดมนต์สวดพรอันใด ไม่เป็นราชการแท้ เหตุที่ปรารภมีขึ้นนั้นเพราะเวลาเช้า ๆ ออกไปเที่ยวที่สวนสราญรมย์ในเขตวิวรกาล เกิดคิดพร้อมกันขึ้นอยากจะไปเที่ยวทีวัดอย่างหนึ่ง เพราะมีศพลูกเล็ก ๆ ที่ไม่ได้เผา ฝังทิ้งไว้ในวัด และมีกระดูกไปฝังไว้ในวัดเป็นโอกาสที่จะหาช่องไปทำบุญเยี่ยมเยือนที่ฝังศพฝังกระดูกอีกชั้นหนึ่งจึงได้มีขึ้น แต่ภายหลังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (๑) ท่านทรงเห็นเป็นการเถลือน ๆ ไม่เข้าแบบเข้าอย่างไป ท่านก็ไป

(๑) คือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

เกณฑ์ให้พระสวดมนต์คล้าย ๆ กับสามวัด การที่เลี้ยงพระนั้น ยังคงอยู่ตามเดิม เมื่อตอนแรก ๆ ลูกน้อยกว่าพระก็เกณฑ์ให้หาสำรับเลี้ยงพระคนละองค์ เหลือนั้นเป็นของเจ้านายและเจ้าของมารดาที่ได้ผลประโยชน์มาก สุดแต่มีพระมากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ลงไปตามลำดับ ครั้นที่หลังลูกมากขึ้นเท่าพระก็คงเกณฑ์แต่ลูก เมื่อลูกมากไปกว่าพระก็เกณฑ์ท้องละคนหนึ่งบ้างสองคนบ้าง รวมกันเป็นสองคนต่อสำรับก็มีคนเดียวก็มี แต่เป็นสำรับเจ้าของหามาไม่ใช่ของหลวงทั้งสิ้น เมื่อฉันแล้วเจ้าของสำรับถวายไทยทานแก่พระสงฆ์ กำหนดให้มีเพียงจีวรหรือสบงผืนหนึ่ง กับไทยทานเล็กน้อย แต่ก็ไม่พ้นกัน หาไทยทานไปคนละมาก ๆ เกือบเป็นขนกุฏิ มีผ้าไตรทุกคน คิดดูราคาของที่ซื้อคนหนึ่งอย่างแรงถึงสามชั่ง อย่างต่ำเพียงชั่งหนึ่ง ที่เช่นนี้มาหลายปี จนเมื่อยกุนนพศักดิ์คิดเห็นว่าของซึ่งลงทุนซื้อมาเป็นราคามาก ส่วนพระสงฆ์ผู้ได้รับไปนั้น ที่ชอบและต้องการใช้ก็มี ที่ไม่ชอบใจไม่ต้องการ ระไปเก็บตั้งทิ้งไว้ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด เหมือนอย่างเป็นของไม่มีราคา ก็มักจะเอาของนั้นไปเสียหลัง แลกเปลี่ยนเอาสิ่งของที่ต้องการใช้โดยราคาถูก ส่วนผู้ที่ลงทุนนั้นต้องลงทุนมาก แต่ประโยชน์ผู้ได้ได้น้อยไป มีประโยชน์อยู่แต่ผู้ขายของ จึงคิดเห็นว่า

เสนาสนะซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระสงฆ์ ก็เป็นเครื่องเกื้อกูลแก่ความสุขของพระสงฆ์ทั่วกัน ไม่เฉพาะหน้า และพระสงฆ์ที่ป่วยไข้ขัดสนก็มี ควรระยกเงินค่าชื้อของนั้นไว้เป็นของสำหรับปฏิสังขรณ์เสนาสนะ และสำหรับเป็นคิลานภัตรพระสงฆ์ป่วยไข้เป็นต้น จึงได้ทูลฝากษาพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรและพระสงฆ์ในวัดราชบพิธก็เห็นชอบด้วยพร้อมกัน จึงได้จัดการที่เปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ในปีกุนนพศก ให้มีแต่สำรับและผ้าชุปเทียนหมากพลู แล้วให้เรี่ยไรเข้าลูกเธอเสมอองค์ละชั่งทั่วกัน รวมเงินนั้นไว้เป็นของกลางสำหรับวัดเช่นกล่าวมาแล้ว ส่วนผ้าซึ่งถวายเป็นของทั่วไปนั้น คือยรรดาเข้าจอมมารดาและเข้าจอมอยู่งานมีผ้าสยงข้างผ้าชุยอายข้าง คนหนึ่งตั้งแต่ ๒๐ ผืนลงมาจนผืนหนึ่ง ไปกองกลางโรงแล้ว ว่าคำถวายตามธรรมเนียมถวายผ้าอย่างธรรมยุติกนิกาย ตามแต่พระสงฆ์จะแบ่งผ้ากันเอง ส่วนของหลวงมีแต่เบี้ยหวัด วัดราชประดิษฐ์ถวายสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดราชบพิธถวายพระองค์เจ้าพระอรุณ เป็นการนอกธรรมเนียมส่วนพระคลังข้างที่ เมื่อเสร็จการเลี้ยงพระแล้วจึงออกไปทำบุญที่ ๆ ฝังศพ ฝังกระดูกวางพวงมาลัยดอกไม้ ซึ่งเก็บจากในสวนสราญรมย์

ทำไปสำหรับที่ทุก ๆ แห่ง หรือผู้อื่นใครจะมีไปก็ตาม เที่ยววางตามชอบใจ แล้วทอดผ้าสดับปกรณ์ของหลวงผ้าขาวพับเท่าจำนวนพระสงฆ์สามเณรในวัดนั้น เที่ยวทอดไว้ตามที่ฝังศพและฝั่งกระดูกไม่เป็นกำหนดแน่ว่าแห่งใดเท่าใด ส่วนมารดาญาติพี่น้องของศพและกระดูกนั้น ก็มีของทำบุญไปทอดไว้ที่ ๆ ฝังศพที่ฝังกระดูกตามแต่ใครจะมีมากน้อยเท่าใด แล้วพระสงฆ์จึงออกมาชักเป็นผ้ายังสกุล ตามแต่จะแย่งชิ่นกัน เป็นเสร็จการทำบุญทวัดราชบพิธ

การซึ่งเก็บเงินค่าของไทยทานรวมเข้าเป็นเงินกลางนั้น เจ้านายพี่น้องนางเธอ น้องยาเธอ คิดเห็นชอบด้วยหลายองค์นัดกันไว้ว่าในปีชวดสัมฤทธิศกนี้ จะออกเงินเรี่ยไรสำหรับวัดราชประดิษฐ์บ้าง แต่คิดกำหนดกันว่า จะตั้งจำนวนเพียงองค์ละ ๕ ตำลึง ด้วยวัดราชบพิธนั้นจะลดจากจำนวนเดิมลงมามากนักไม่ควร จึงคงเป็นองค์ละชั่ง ถึงว่าจะเป็นเงินลดต่ำลงกว่าจำนวนเดิมบ้าง ก็ยังมีส่วนผู้ที่เกิดใหม่เพิ่มขึ้นใช้เนือ และผู้ซึ่งถูกเกณฑ์รวมกันเป็นสองคนต่อสำรับ ก็ต้องแยกกันออกไปเป็นคนละชั่ง เงินไม่ต่ำกว่าจำนวนราคาสิ่งของที่พระสงฆ์ได้อยู่แต่ก่อนนัก แต่เพราะลงทุนเดิมไว้แรงเสียแล้วเงินจึงได้สูงอยู่ ส่วนวัดราชประดิษฐ์นั้นเจ้านายข้างหน้าไม่ได้ถูก จึงคิด

เฉลยที่เจ้านายข้างในเคยเสียอยู่แต่เฉลยออกมาข้างหน้า ก็เห็นว่าจะไม่ต่ำกว่าแต่ก่อน แต่การซึ่งเรียไรเงินสำหรับวัดนั้นไม่เป็นหน้าที่ของผู้ซึ่งเป็นสามัญสมาชิกของหอสมุดซึ่งมิได้เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องเสีย เป็นแต่จะขอแรงให้เลี่ยงพระอย่างเดียว เมื่อเจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหมดไปแล้ว เงินส่วนกลางนี้ก็ต้องเป็นอันหมดไปด้วยอยู่เอง

ส่วนวัดราชบพิธนั้น ในเรื่องเงินเรียไรก็เหมือนกันกับวัดราชประดิษฐ์ แต่ไม่เป็นการจำเป็นที่สามัญสมาชิกในหอสมุดเดี๋ยวนี้จะต้องไปเลี่ยงพระเหมือนอย่างวัดราชประดิษฐ์ ได้คิดไว้ว่าจะหาประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใด เป็นส่วนสำหรับให้แก่หอสมุดทำนองเดียวกันกับที่หน้าวัดประยูรวงศ์ ให้มีสามัญสมาชิกขึ้นใหม่อีกพวกหนึ่ง เป็นการเกื้อกูลแก่หอสมุด และสำหรับเลี่ยงพระวัดราชบพิธต่อไปด้วย แต่การนี้ยังหาสำเร็จตลอดไปไม่

คำที่กเดือนสำหรับถวายผ้าจำพรรษาที่วัดอรุณ วัดราชโอรสถ้าเสด็จก็มีเครื่องสำหรับขาดต้องโวยวายอยู่ ๒ สิ่ง คือ พานเทียนและพระเต้าทิโณทก แต่ที่วัดราชประดิษฐ์นั้นมีเศษออกไป คือมหาดเล็กต้องรับเงินเบี้ยหวัดสมเด็จพระพุทธ-

โหมยาจารย์จากข้างในออกไปคอยถวายในเวลาเมื่อเสยงพระแล้ว อาลักษณ์ต้องเชิญตัวเตรียมไว้ด้วย แต่ส่วนวัดราชพิธีนั้นเป็นกระบวนข้างใน อาลักษณ์ต้องส่งตัวเข้ามาข้างใน นอกนั้นก็ไม่มีการ ฯ

พระราชพิธีเดือนสาม

◎ การพระราชพิธีในเดือนสามนั้น กฎมนเทียรยาลงต้นบัญชีไว้ว่าพิธีอานยเทาะห์ แต่ในจดหมายขุนหลวงหาวัดจดไว้ว่าธัญเทาะห์ เนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกัน คือพิธีเผาข้าวซึ่งเรียกกันเป็นภาษาไทยก็เรียก แต่ในกฎมนเทียรยาลลำหน่ายตำราสูญว่าเผาข้าวไม่มี ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดเล่าถึงตำราพระราชพิธีนี้ว่า พระจันทกุมารเป็นผู้ฉลองพระองค์ออกไปทำการพิธี ตั้งโรงพิธีทุ่งนา เห็นจะเป็นทุ่งหันตราซึ่งเป็นทุ่งนาหลวง มีกระบวนแห่ออกไปเช่นแรกนา แล้วเอารวงข้าวมาทำเป็นฉัตรปักไว้หน้าโรงพิธี พระจันทกุมารนั่งในโรงพิธี แล้วจึงเอาไฟจุดรวงข้าวที่เป็นฉัตรนั้นขึ้น มีคนซึ่งแต่งตัวเสือเชยวพวกหนึ่ง เสือแดงพวกหนึ่ง สวมเทริดท่วงทีจะคล้าย ๆ กับอินทร์พรหมหรือโอละพ่อ สมมติว่าเป็นพระอินทร์พวกหนึ่ง พระพรหมพวกหนึ่ง เข้ามาแย่งรวงข้าวกัน ข้างไหนแย่งได้ มีคำทำนาย แต่คำทำนายนั้นก็คงจะอยู่ในเค้าพิธีกะทิเกยาดทั้งนั้น

การซึ่งทำพิธีเสียงทายเช่นนี้มีอย่าง ๆ หลายพิธี ผู้ซึ่งจะแรกคิดตั้งพิธีขึ้นนั้น คงจะเป็นคนที่มีใจหวาดหวั่นต่อภัย

อันตราย อยากรู้ล่วงหน้าว่าจะดีจะร้ายอย่างใดอยู่เสมอ ๆ แต่ไม่มีทางที่จะรู้ได้เช่นนั้นให้ได้ทันใจทุกคราว เพราะจะแหงนดูดาวดูฟ้าลางที่เฉย ๆ อยู่ก็มิเหตุมิการได้ หรือไม่รู้ได้ทันใจก็ต้องเล่นเสี่ยงทายอย่างเคยกันกับแทงพระยาเย็นการแก้กระหายไปคราวหนึ่ง ๆ ถ้าไม่ฉะนั้นก็จะเป็นอุบายซึ่งจะระงับใจคนที่พุ่งซ่านซึ่งเชื่อนิมิตเชื่อลาง แล้วคิดการทุจริตเป็นผีซ้ำด้ำพลอยให้เกิดการยุ่งยิ่งหยุกหยิกขึ้น เมื่อเห็นว่าเสี่ยงทายได้นิมิตดีอยู่ ก็จะไม่อาจคิดอ่านพุ่งซ่านผันผ้าและดินไปได้ จึงได้พอใจเสี่ยงทายให้คนเห็นมาก ๆ เป็นการแสดงน้ำใจฟ้าดินและพระยาแม่ของพระเจ้าแผ่นดินให้เป็นที่เกรงขามแก่คนทั้งปวง แต่ครั้นเมื่อการซ้ำเข้าทุก ๆ ยุคเหมือนกันเป็นที่พิมพ์ก็กลายเป็นจืดไปไม่ต้องถามถึง จึงได้เลือนขึ้นเป็นโคมลอย แต่ในการพิธีเผาข้าวนี้มีความหมายในพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระบรมราชาธิราช ซึ่งเรียกกันตามปรกติของแผ่นดินที่ล่วงหน้าไปก่อน หน้าแผ่นดินยังขุนว่าพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ขออธิบายนอกเรื่องหน่อยหนึ่ง ว่าการที่เรียกพระบรมราชาธิราชพระองค์นั้น ว่าพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศตกมาจนยังขุนนั้นนั้น เพราะเป็นพระราชประเพณีของเจ้าฟ้าอุทุมพร

กรมขุนพรพินิต ที่เรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๒ และเจ้าฟ้าเอกทัศน์ ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์มนตรีพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์ทสุดยรมราชวงศ์นั้น คำที่เรียกในพระยรมโกศ เรียกมาแต่แผ่นดินของพระองค์ท่ออกพระนามก่อนแต่อยู่ในราชสมบัติน้อยวัน และยังทรงพระชนม์อยู่ไม่ได้เป็นที่ในพระยรมโกศแทนพระองค์ก่อน ฉายายรมโกศจึงได้ติดอยู่ในพระบรมราชาธิราชซึ่งเป็นผู้อยู่ในพระยรมโกศภายหลังใคร ๆ หมด การซึ่งเรียกติดต่อมาถึงทุกรุงเทพ ฯ นี้ก็ด้วยเหตุว่าเจ้านายและข้าราชการก็ล้วนแต่เป็นขุนนางเก่า เคยเรียกติดปากมาแต่กรุงยังไม่เสียแล้ว และพระเจ้าแผ่นดินซึ่งสืบพระชนม์ภายหลัง ก็เป็นพระองค์ที่สุดซึ่งไม่ได้ทรงพระยรมโกศ เป็นแต่ลงหีบผังไว้ เมื่อจะถวายพระเพลิงก็ต่อลุงพอเป็นสังเขปถวายพระเพลิง ถ้าจะเรียกพระยรมหีบหรือพระยรมลุงก็ดูขัดอยู่ จึงได้ออกพระนามเฉไปเป็นพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ที่ว่านี้ในแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า แต่ครั้นเมื่อล่วงมาตั้งแต่แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้าลงมา พระเจ้าแผ่นดินองค์ใดที่สวรรคตลงใหม่ ก็เรียกว่าในพระยรมโกศทุกพระองค์ แต่ในพระยรมโกศเก่าท่านไม่มีฉายาอื่น ก็คงเรียกในพระยรมโกศอยู่ตามเดิม

แต่มักจะเข้าใจกันเฉ ๆ ไป มีผู้ถามข้าพเจ้าว่าทำไมท่านถึงชื่อโกศเช่นนั้น ถ้าชื่อแต่ยังมีพระชนม์อยู่ก็ดูเป็นการทักเต็มที ก็ต้องอธิบายตามเช่นที่กล่าวมานั้น ส่วนที่กรุงเทพ ฯ นี้พระเจ้าแผ่นดินเคยไม่โปรดให้เรียกในพระบรมโกศมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ แล้ว ครั้งนั้นเรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ว่า พระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศบ้าง แผ่นดินต้นบ้าง เรียกพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ว่า พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศบ้าง แผ่นดินกลางบ้าง จึงได้โปรดให้ออกพระนามตามพระนามพระพุทธปฏิมากรในวัดพระศรีรัตนศาสดารามว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นเสียชั้นหนึ่งแล้ว ครั้นพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๓ สวรรคต ก็กลับเรียกพระนามเป็นพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศชั้นนอก พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด จึงได้ถวายพระนามเสียเป็นพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แทนฉายาที่ว่าพระที่นั่งนพระที่นั่งนั้น และมีคำประกาศกำกับไว้ด้วย ส่วนพระองค์เองก็ทรงตั้งพระนามเสียเป็นพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกันในพระบรมโกศ และจะกันพระที่นั่งนพระที่นั่งนั้นด้วย แต่ครั้นสวรรคตลงก็ไม่ฟัง ชิงเรียกกันไปทั้งแผ่นดินแผ่นทรายเรียกไม่ใช่เรียกเปล่า ๆ ค่อนเป็นทักข้าพเจ้าอยู่ด้วย ตามกิริยา

และเสียงที่เรียกกับทั้งเหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในเวลานั้น ถ้าผู้ใดได้อ่านพระราชพงศาวดารในท่อนแผ่นดินพระบรมโกศกับแผ่นดินสุริยามรินทร์ก็พอจะคะเนเค้าได้บ้าง แต่ผู้ซึ่งเรียกไม่ได้คิดจะทักเป็นแต่พูดตามเขาไปนั้นมีโดยมาก แต่ถึงจะนึกอย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าไม่ชอบใจในถ้อยคำที่จะเรียกเช่นนั้น ให้ออกรำคาญใจ เห็นเป็นเขาทักอยู่ร่ำไป จึงได้ผันแก้เสียจนสงยหายไปได้นานมาแล้ว ยังอยู่แต่คนแก่คนเฒ่าที่ชมชายไม่รู้หายเพ้อเจ้อไปบ้างไม่ควรจะถือ บัดนี้จะขอกล่าวถึงเรื่องความในพระราชพิธีนั้นต่อไป ในพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระบรมโกศนั้นจดหมายไว้ว่า ถึงหน้านวดข้าวเสด็จออกไปที่นาหลวงทุ่งหันตรา ยรรทุกข้าวลงในระแทะ แล้วให้พระราชวงศานุวงศ์และพระสนมกำนัลฝ่ายในเข็นข้าวเข้ามาในพระราชวัง แล้วเอาพวนข้าวทำฉัตรใหญ่ และยาคูไปถวายพระราชาคณะตามพระอารามหลวงทุกยี่มได้เว้น การเข็นข้าวตามทางต่อกันกับพิธีเผาข้าว ในแผ่นดินพระบรมโกศนี้เล่นพิธีมาก ด้วยเป็นฤดูเวทมนตร์คาถาอยู่คงกระพันชาตรีหมอดูกระทำชลังนัก รวยรวมใจความลงว่า การพิธีเผาข้าวนี้เป็นการคู่กันกับพิธีจรดพระนังคัลเพื่อให้เป็นการสวัสดิมงคลแก่ธัญญาหาร ซึ่งเป็นเสบียงสำหรับพระนคร ได้ข้อความตามพิธีเผาข้าวแต่เท่านี้ ข

พิธีศิวาราตรี

◎ ส่วนการพิธีของพราหมณ์ ซึ่งเรียกว่าศิวาราตรี ซึ่งเป็นพิธีมีมาแต่โบราณ ระขาดสูญเสียแต่ครั้งใดก็ไม่ปรากฏ ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้มายังไม่เคยทำ พึงมามีขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมู่กรวพระสงฆ์ว่าไม่ทำปวารณาและไม่ทำอุโบสถในวันอุโบสถ เป็นการละเลยข้อสำคัญตามวินัยบัญญัติเสีย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในเดือนสิบเอ็ด

ส่วนพิธีศิวาราตรีนั้น เป็นพิธีลอยชายของพราหมณ์คล้ายๆ มหาปวารณา จึงโปรดให้ทำตามธรรมเนียมเดิม พิธีนี้ทำในวันเดือนสามขึ้น ๑๕ ค่ำ คือเวลาค่ำพระมหาราชครูทำพิธีเริ่มแต่กระสูทธอัตมสูทธอัตมสูทธอัตมแบบเหมือนพิธีทั่วไป แล้วเอาเสาปักลงที่เสา เชือกผูกคอหม้อโยงเสาทั้งสี่ ภายใต้หม้อตั้งพระศิวลึงค์ เจาะหม้อให้น้ำหยดลงมาได้ทีละน้อย เอาขลังสอดไว้ในช่องหม้อที่เจาะนั้นเฉพาะตรงพระศิวลึงค์ ให้น้ำหยดลงถูกพระศิวลึงค์ทีละน้อย แล้วไหลลงมาตามรางซึ่งรองรับพระศิวลึงค์ ซึ่งพราหมณ์ในประเทศอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าไปเห็นเรียกว่าโยนี

แล้วมีหม้อรองที่ปากรางนั้น เติมน้ำและเปลี่ยนหม้อไปจนตลอดรุ่ง เวลาใกล้รุ่งทำพิธีหุงข้าวหม้อหนึ่งในเทวสถาน เจือน้ำผึ้งน้ำตาลนมเนยและเครื่องเทศต่าง ๆ สุกแล้วแจกกันกินคนละเล็กละน้อยทุกคนทั่วกัน พอได้อรุณก็พากันลงอาบน้ำในคลองสระผมด้วยน้ำที่สรงพระศิวลึงค์ ผมที่ร่วงในเวลาสระนั้นเก็บลอยไปตามน้ำ เรียกว่าลอยบาป เป็นเสร็จการพิธีศิวาราตรีในวันเดียวนั้น แต่การพิธีไม่มีของหลวงพระราชทาน เป็นของพราหมณ์ทำเอง เมื่อพิเคราะห์ดูการที่ทำนี้เห็นว่าจะเป็นการย่อมาเสียแต่เดิมแล้ว

ในเมืองเขนนารัส คือเมืองพาราณสี ซึ่งข้าพเจ้าเคยไปเห็นเองในที่นั้น เยองหน้าแต่เวลาจวนอรุณ พราหมณ์ทั้งปวงนับด้วยพันคน มีหม้อทองเหลืองคนละใบถือศรียะเดินลงไปริมฝั่งแม่น้ำคงคา นั่งที่แท่นก่อข้าง ก้อนศิลาในน้ำข้าง เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำขึ้นมาเสกย่น แล้วบ้วนปากล้างหน้าเสกอะไรต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง แล้วโดดลงในน้ำดำศรียะลงในน้ำสามครั้ง แล้วถวักดินที่ท่านั้นมาถูตัวแทนสบู่ เวลาจะถูกิริยากรรมคาถาอะไรอีกแล้วอาบน้ำล้างตัวหมดจดนุ่งผ้าห่มผ้า เอาหม้อทองเหลืองตักน้ำทูนศรียะเดินมาที่วัดพราหมณ์ ในวัดนั้นมีที่ไว้เทวรูป สัณฐานเหมือนปรางค์อย่างโบราณ มีมุขยื่น

ออกมา ที่มุขนั้นพราหมณ์หรือฤษีกลาย ๆ ยืนอยู่ มีพวงมาลัยดอกดาวเรืองร้อยสวมดอกกองอยู่เป็นอันมาก ที่รอบบริเวณเทวสถานนั้นมีเป็นระเบียงคล้ายพระระเบียงล้อมรอบ ในระเบียงนั้นมีโคสเทา ๆ คล้ายกับที่เชระน[๑] เอามาเล่นเชือกคัสล่ามแหล่งไว้หลายตัว ในลานตั้งแต่เทวสถานถึงระเบียงรอบนั้นประมาณสัก ๑๐ วาโดยรอบ เต็มไปด้วยศิวลึงค์ตั้งอยู่บนฐานที่เรียกว่าโยนิ สูงตั้งแต่ ๕ นิ้ว ๖ นิ้วขึ้นไปจน ๒ ศอกเศษ ๒ ศอก หลายร้อยจนนับไม่ถ้วน ที่อย่างเล็ก ๆ เพียงนิ้วหนึ่งสองนิ้ว ตั้งไว้บนฐานยัฑม์ของเทวสถานก็มีโดยรอบ หล่อด้วยทองเหลืองก็มี ทำด้วยศิลาก็มี เมื่อคนที่เข้าไปพอถึงประตูเทวสถาน ท่านฤษีหรือพราหมณ์ผู้ใหญ่ที่อยู่บนมุขเทวสถานนั้นโยนพวงมาลัยดอกดาวเรืองมาเฉพาะสวมคอทุกครั้ง เมื่อข้าพเจ้าไปนั้นไม่รู้ตัวว่าจะเล่นกันอย่างไร เป็นแต่ยอกว่าถ้าจะเข้าไปดูต้องถอดรองเท้า ขุนนางอังกฤษที่เป็นผู้พาไปนั้นก็ต้องยอมถอดรองเท้าเข้าไปเหมือนกัน พอโผล่ประตูเข้าไปรู้สึกว่าอะไรหวิวลงมาที่หัว แลดูเห็นพวงมาลัยดอกดาวเรืองสวมคออยู่แล้ว ยังไม่รู้ว่ามาจากแห่งใด ต่อคนที่ตามเข้าไปภายหลังได้รับพวงมาลัยนั้นอีก จึงได้เห็นว่าท่านฤษีคนนั้นขว้างแม่น

(๑) เชระนี เป็นฝรั่งชาติอิตาลี เจ้าของละครม้า

อย่างเอก ถึงเร็วฉับ ๆ ไม่ได้ขาดมือเลย เห็นคนที่เข้าไปก่อนๆ นั้น เอาน้ำในหม้อทองเหลืองที่ทูนศีรษะไปรดศีรษะลงก็ แล้วเอาหม้อใบนั้นเองรองน้ำที่ไหลทางรางแล้วเดินทูนศีรษะกลับออกมา ในพื้นลานเทวสถานนั้นเขื่อนน้ำนองเปรอะไปทั้งสิ้น บางคนจึงจะไปไหว้วัว แต่ที่เข้าไปรดน้ำแล้วกลับนั้นมีโดยมาก ถามได้ความว่าศีรษะคิดมากแน่นเต็มไปเช่นนั้น สุดแต่เกิดมาเป็นพราหมณ์พวกนั้นแล้วต้องสร้างศีรษะครั้งหนึ่ง ๆ ทุกคนสำหรับที่จะรดน้ำสระหัว วัดหรือเทวสถานเช่นนั้นในเมืองเขมรนารสมีหลายสิบแห่ง มักจะตั้งอยู่ริมๆ น้ำ กว้างข้างแคบข้าง สูงข้างต่ำข้าง แต่ทั่วที่คล้าย ๆ กันทั้งนั้น ครั้นเมื่อกลับออกมาจากที่นั้นแล้ว เห็นตามทางกำลังหุงข้าวเกือบจะทุกแห่ง หุงด้วยหม้อทองเหลืองใบนั้นเอง คนหนึ่งก็หุงหม้อหนึ่ง กินคนเดียว ไม่ปะปนกับผู้ใด เรียงทอายน้ำในแม่น้ำนั้น ถึงตัวมหารายาเขมนารสเอง และสนมกำนัลก็ต้องลงอายเหมือนกัน ตัวท่านมหารายาได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังเอง ที่จะอายนั้นใช้เรือขนานศีรษะเป็นรูปสัตว์ คล้ายกับทรัยข้าพเจ้าข้ามฟากไปที่รามนครซึ่งเป็นที่วัง แต่ฟังดูตามเล่านั้นเห็นจะเป็นการนุ่งกันได้บ้างดังโรเรไม่ทุกวัน หรือจะใช้หนคล้ายอัชชะมะยาได้บ้างอย่างไรไม่ทราบเลย พอศีวาราตรีนคงจะมาจากเรียงนนเอง ถึงเรียงหุงข้าวก

เป็นอาหารอร่อยของชาวอินเดีย ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยไปกินเสียงแล้วนั้นเอง ได้ถามดูรสชาติพระมหาราชครูก็บอกว่ากลืนไม่ใคร่ลง เพราะพราหมณ์พวกนี้เป็นไทยเสียแล้ว จึงต้องย่อพิธีด้วยความประพฤติแปลกกัน จึงได้กลายเป็นพิธีตามที่คนชั้นใหม่ ๆ เช่นเราเข้าใจว่าเป็นการต่างว่าหรือย่อ ๆ ดังนี้

การพระราชกุศลมาฆบูชา

◎ การมาฆบูชานี้ แต่เดิมก็ไม่ได้เคยทำมา พึ่งเกิดขึ้นเมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตามแบบโบราณยัณฑิตได้นิยมไว้ว่า วันมาฆบรณมีพระจันทร์เสวยฤกษ์มาฆเต็มบริบูรณ์ เป็นวันที่พระอรหันต์พุทธสาวก ๑๒๕๐ ได้ประชุมกันพร้อมด้วยองค์สี่ประการ เรียกว่าจาตุรงคสันนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโอวาทปาติโมกข์ในที่ประชุมพระสงฆ์เป็นการประชุมใหญ่ และเป็นการอัศจรรย์ในพระพุทธศาสนา นักปราชญ์จึงได้ถือเอาเหตุนั้นกอบการสักการบูชาพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ ๑๒๕๐ พระองค์นั้น ให้เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสและสังเวช การพระราชกุศลนั้นเวลาเช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน์และวัดราชประดิษฐ์ ๓๐ รูป ฉันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เวลาค่ำเสด็จออกทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการแล้ว พระสงฆ์สวดทำวัตรเย็นเหมือนอย่างทั่วไปแล้วจึงได้สวดมนต์ต่อไป มีสวดคาถาโอวาทปาติโมกข์ด้วย สวดมนต์จบทรงจุดเทียนรายตามราวรอบพระอุโบสถ ๑๒๕๐ เล่ม มีประโคมด้วยอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้มีเทศนาโอวาทปาติโมกข์

กัณฑ์ ๑ เย็นเทศนาทั้งภาษามคธและภาษาสยาม เครื่องกัณฑ์ทวรเนื้อผืนหนึ่ง เงิน ๓ ตำลึงและขนมต่าง ๆ เทศน์จบพระสงฆ์ซึ่งสวดมนต์รับสัพพีทั้ง ๓๐ รูป การมาฆบูชานี้เดือนสามข้าง เดือนสี่ข้าง ตามวิธีปกิณณกคณนาฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่คงอยู่ในเดือนสามโดยมาก พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทุกปีมิได้ขาด แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เสด็จออกข้าง ไม่ได้ออกข้าง เพราะมักจะเย็นเวลาประสบกับที่เสด็จประพาสหัวเมืองบ่อย ๆ ถ้าถูกคราวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสบางปะอินหรือพระพุทธบาท พระพุทธฉาย พระปฐมเจดีย์ พระแท่นดงรัง ก็ทรงทำมาฆบูชาในสถานที่นั้น ๆ ขึ้นอีกส่วนหนึ่งต่างหากนอกจากในพระบรมมหาราชวัง ฯ

การพระราชกุศลเลี้ยงพระตรุษจีน

◎ การนี้เกิดขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยทรงพระปรารภของซึ่งพวกจีนนำมาถวายในตรุษจีนเป็นของสดสุกรเป็ดไก่พร้อมกันหลาย ๆ คน มาก ๆ จนเหลือเฟือ ก็ควรที่จะให้เป็นไปในพระราชกุศล จึงได้โปรดให้มีเลี้ยงพระสงฆ์ที่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยขึ้นทั้งสามวัน แต่ไม่มีสวดมนต์ พระสงฆ์ฉันวันละ ๓๐ รูปเปลี่ยนทุกวัน ตามคณะกลาง คณะเหนือ คณะใต้ โปรดให้พระปรมวงศานุวงศ์และท้าวนางข้างในจัดเรือขนมจีนมาจอดที่หน้าตำหนักแพ พวกภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ ๆ ที่ทรงรู้จักเคยเฝ้าแหนก็จัดเรือขนมจีนมาถวายผลัดเปลี่ยนเวรกันไปทั้งสามวัน ตัวก็มาเฝ้าด้วย แล้วให้นายเลือกกรมวังคอยรับขึ้นมาถวายพระสงฆ์ฉัน แล้วจึงได้เลี้ยงข้าราชการต่อไป พระสงฆ์ฉันแล้วถวายสบงผืนหนึ่ง หมากพลูยูปเทียนกับใบชาห่อหนึ่ง แต่วิธีอนุโมทนาของพระสงฆ์ในการตรุษจีนนี้ ไม่เหมือนกันทั้งสามวันแต่ไหนแต่ไรมา ลางวันก็มีสัพพะพุทธา ลางวันก็ไม่มี แต่เห็นว่าเป็นการพระราชกุศลตามธรรมเนียมเช่นนี้ โดยจะไม่มีสัพพะพุทธาก็ไม่เป็นการ

ขาดเหลืออันใดทั้งมีและไม่มี และในการตรุษจนนั้นจ่ายเงินให้ซื้อปลาปล่อยวันละ ๑๐ ตำลึงบรรทุกเรือมาจอดอยู่ที่แพลอยเวลาทรงพระเต้าษิโณทกแล้วโปรดให้พระเจ้าลูกเธอนำลงไปรดที่เรือปลา แล้วตักปลานั้นปล่อยไปหน้าที่นั่ง

ครั้นแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งว่าการที่ทำบุญตรุษจนเลยขนมจีนนั้นไม่ใช่ของจีน เป็นแต่สักว่าชอบเป็นจีน ให้ทำเกาเหลาที่โรงเรือยกเข้ามาเลี้ยงพระสงฆ์แทนขนมจีนเป็นของหัวบ่าชาวเครื่องทำ แล้วทรงสร้างศาลหลังคาเก๋งขึ้นที่หน้าพระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยศาลหนึ่ง ให้เชิญเทวรูปและเจว็ดมุกในหอแก้วลงไปตั้ง มีเครื่องสังเวยทั้งสามวัน อาลักษณ์อ่านประกาศเป็นคำกลอนลิลิตตามเนื้อความของคาถายาน และขอพรข้างปลายเป็นการเทวพลีให้เข้าเค้าอย่างเช่นข้างจีน ที่พระพุทธรูปก็มีเครื่องเช่นอย่างจีนตั้งเพิ่มเติมข้าวพระด้วย และให้มีโคผูกต่างบรรทุกของถวายตรุษจีน คือแตงอ่อล ขนมเข่ง กระเทียมดอง สิ่งโตน้ำตาลทราย ส้มเป็นต้นวันละ ๓ โค ถวายพระราชาคณะผู้ใหญ่ซึ่งนำฉัน โคนั้นบรรทุกของแล้วยืนถวายตัวที่โรงเรือริมทางเสด็จ แต่โคบางตัวก็บรรทุกได้ครึ่งหนึ่งบ้าง ค่อนหนึ่งบ้าง บางตัวก็บรรทุกไม่ได้เลย เป็นแต่ผูกต่างมายืนโคมๆ อยู่ ของก็กองอยู่หน้าโค

เป็นพน การเลี่ยงพระที่พระที่นั่งราชกิจฉันนั้น เมื่อแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสงฆ์นั่งข้างตะวันออก
ที่ประทับอยู่ข้างตะวันตกริมน้ำ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรทางแม่น้ำ
ได้สะดวก ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
รับสั่งว่าธรรมเนียมซึ่งจะต้องที่ประทับตั้งอยู่ข้างพระราชวัง
สำหรับที่จะหนีง่ายตามแบบเก่าที่เตรียมหนีมากกว่าเตรียมสู้ ซึ่ง
เคยทรงเยาะเย้ยธรรมเนียมต่าง ๆ มีผูกพระคชาธารให้เป็น
เงื้อนกระทกเป็นต้น แต่ธรรมเนียมเช่นนั้นลงเป็นแบบแผนใช้
มาช้านานและธรรมดาเจ้าของบ้านเจ้าของเรือน ก็คงจะต้อง
รับแขกอยู่หน้าประตูที่จะเข้าในเรือนหันหน้าออกข้างนอก ผู้ซึ่ง
มาหาก็ต้องมาจากภายนอก หันหน้าเข้าข้างใน จึงรับสั่งให้
เปลี่ยนพระสงฆ์ไปนั่งทางตะวันตก ทอดที่ประทับทางตะวันออก
ใช้มาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ สมเด็จเจ้า
พระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ท่านเห็นว่า ซึ่งที่ประทับมาอยู่ข้าง
ในนั้น ไม่เป็นทางที่จะเห็นน่าเห็นท่าให้เป็นที่สบาย จึงได้ขอ
กลับเปลี่ยนไปอย่างแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
และขอให้มีเรือขนมจีนขึ้นอย่างเก่า ให้ภรรยาของท่านและ
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จัดขนมจีนมาถวายและมาเฝ้าเหมือน
อย่างแต่ก่อน ในการตรุษจีนสมเด็จเจ้าพระยาอยู่ข้างจะเป็นธุระ

เห็นสนุกสนานมาก ตัวท่านเองก็อดส่ำหมาเผ้าพร้อมกับขุนนาง ทั้ง ๓ วันทุก ๆ ขี้มิได้ขาดเลย เพราะเป็นการเวลาเช้าถูกอารมณ์ท่านด้วย เพราะฉะนั้นการเลี้ยงตรุษจึงได้มีขุนนางผู้หลักผู้ใหญ่มาพรักพร้อมแน่นหนากว่าพระราชพิธีหรือการพระราชกุศลอื่น ๆ แต่เรื่องเกาเหลาเลี้ยงพระนั้น เป็นของที่อันเหลือทจะอัน, แล้วผู้ทำก็ลืมตายหายจาก กร่อย ๆ ลงก็เลยละลายหายไปเอง คงอยู่แต่เรื่องขนมจีนจนทุกวันนี้ ทพระสงฆ์นั่งนั้นภายหลังมาก็กลายเป็นอย่างแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยครั้งนั้นท่านทรงตัดสินธรรมเนียมทอดทิ้งไว้เป็นแบบอย่างเสียแล้ว ผู้จัดการทั้งปวงก็ต้องวนลงหาแบบนั้นเป็นหลักฐาน

การตรุษจีนนี้ในเดือนยี่บ้าง เดือนสามบ้าง ตามอย่างปฏิทินจีนเขาจะตัดสินวันใดเป็นปีใหม่ และการภายหลังนี้เพิ่มเติมขึ้นในพระยาโชฎึกราชเศรษฐี และพระยาสวัสดิวามดิษฐ์เดียวนี้(๑) จัดเครื่องโต๊ะอย่างจีนมาตั้งเลี้ยงเจ้านาย ขึ้นแรกที่เก๋งพุทธรัตนสถาน ครั้นต่อมาก็เป็นอันเลี้ยงที่ท้องพระโรง ในเวลาย่ำยันเช้าเหมือนนี้ตลอดมาจนทุกวันนี้

---

(๑) พระยาโชฎึกนี้ ชื่อเถียร พระยาสวัสดิวามดิษฐ์ ชื่อฟัก ภายหลังได้เป็นพระยาโชฎึก

คำตักเตือนในการดรุษจีน ในการเลี้ยงพระตรุษจีนนั้น นอกจากพระเต้าพิโณทกที่เป็นโรคสำหรับตัวของมหาดเล็กก็ยังมีเทียนชนวนที่สำหรับพระราชทานพระเจ้าลูกเธอไปจุดเทียนสังเวยเทวดา มหาดเล็กต้องคอยเชิญเสด็จหรือตามเสด็จไปด้วย อนึ่งเมื่อพระราชทานน้ำพระเต้าพิโณทก ให้พระเจ้าลูกเธอไปปล่อยปลามหาดเล็กต้องเชิญเสด็จหรือตามเสด็จลงไปที่แพลอยระวังรักษาพระเจ้าลูกเธอ ภูษามาลาต้องถวายพระกลดองค์น้อย นอกนั้นก็ไม่มีอันใดขาดเหลือนัก ฯ

พระราชพิธีเดือนสี่

◎ ในกฎมนเทียรบาลบัญชีย่อพระราชพิธีว่า เดือนสี่ การสัมพัจฉรฉินท์ แต่ครั้นเมื่อค้นดูความพิสดารที่นับเป็นรายเดือนไป ละลายเสียไม่ได้ความชัดเจน จะเป็นด้วยเดือนสิบสองเดือนอ้ายมีพิธีหลายอย่าง คือของเปรียงลดชุดลอยโคม ไล่เรืองานแจกดอกไม้ วงมงคล ผูกเกียนยมาเรียบเรียงเติมนกว่าจะเรียงเป็นเดือน ๆ ให้ตลอดทั้งสิบสองเดือน ครั้นมีพิธีแทรก ๆ เข้ามากเผลอไปว่าเป็นแต่เรียงพิธีทั้งปวง ว่าตรียัมพวาย แล้วจึงถึงเฉวียนพระโคแล้วยกจำหน่ายเผาข้าวไม่มีต่อไปพิธีเจาะพก ว่าพิสดารยืดยาวแต่มีความอย่างยิ่งจนไม่รู้ว่าทำอะไร ลงปลายจึงได้เลยย้ายไปอินทราภิเษกวุ่นไป คงได้ความลอดออกมานิดหนึ่งแต่ว่า การพระราชพิธีเผดียงศักดิ์ตั้งในปรัศว์ซ้ายพระที่นั่งกลางพระโรง และว่าเพ้อไปด้วยตำแหน่งเผ้าแหนจนไม่ได้ความว่ากระไร พูดเหมือนรู้กันอยู่แล้ว เป็นแต่บอกว่าจะทำที่นั่นหนาที่นี่หนา แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ ย่อมเป็นการติดต่อกันกับเดือนห้าทั้งแต่ก่อนมาและในชั้นปัจจุบันนี้จะแยกเดือนกันให้ขาดก็ยาก จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงพิธีสัมพัจฉรฉินท์หรือตรุษนี้เลยไปจนกระทั่งถึงเดือนห้าก่อนหน้าสงกรานต์บ้าง

เมื่อว่าเช่นนี้ตามทางโบราณ มีพระราชพิธีอันหนึ่งซึ่งติดต่อกันกับสัมพัจฉรฉินท์เรียกว่า ลดแขตร คำลดแขตรนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นรดเขตร คำลดนั้น เปลี่ยนตัว ร เป็นตัว ล ไปคำแขตรนั้นเกินไม้หน้าไปอันหนึ่ง ถ้าเปลี่ยนตัว ล เป็นตัว ร อ่านว่ารด ลดไม้หน้าแขตรเสียอันหนึ่งอ่านว่า เขตร คงได้ความว่า รดน้ำเคือนห้า ตัวพิธี รดเขตรนี้ คงจะเป็นพิธีเดิมที่สืบมาแต่ข้างลาวพุงดำ เพราะในทุกวันนี้ หัวเมืองลาวพุงดำ เช่นเมืองเชียงใหม่เมืองนคร เมืองลำพูนเป็นต้น เข้าเมืองยังต้องลงอาบน้ำในแม่น้ำเป็นพิธีเคือนห้า แต่เขาไว้ในหมู่สงกรานต์ มีอยู่จนทุกวันนี้ จะขอยกเรื่องราวในพิธีเมืองลาวไว้ไม่กล่าวในที่นี้ เพราะผู้ที่ไปเห็นมามีมากด้วยกัน จะเรียบเรียงได้ดีกว่าข้าพเจ้า ที่กล่าวเดียวนี้จะขออ้างเพียงว่าพิธีเป็นอย่างของลาวพุงดำ ก็บรมราชวงศ์เชียงราย ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดี ๑ ลงมาเป็นเชื้อสายของเจ้าหัวเมืองลาว จึงได้มีธรรมเนียมนิยมต่อลงมาจนถึงกรุงเก่า แต่จะได้ทำลงมาเพียงแผ่นดินใดก็ไม่ปรากฏ มีเหตุพอที่จะเชื่อได้ว่าในรัชกาลหลัง ๆ ลงมาที่กรุงเก่าก็ไม่ได้ทำ จดหมายขุนหลวงหาวัดก็ไม่ได้พูดถึงเลย

พิธีรดเจตรทีมมาในกฎมนเทียรบาลนั้น ดูเหมือนหนึ่งจะปลูกโรงหรือขอดแพอยู่กลางแม่น้ำ แพนั้นถ้าจะทำกลายๆ กับทลงสรง ข้างลาวเขาใช้เย็นซุ้มใบไม้ปักกลางน้ำเพราะน้ำตนแต่ของเรานำลากลายจะใช้เย็นแพ ในแพที่สรงนั้นกั้นเย็นข้างหน้าข้างในดูในว่านั้นเย็นสามส่วน ส่วนหนึ่งเย็นข้างหน้าสำหรับพระสงฆ์และเจ้านายขุนนาง ส่วนกลางเย็นที่สรง ส่วนข้างในเย็นที่สำหรับพระอัครมเหสีหรือในจดหมายนั้นเขาเรียกว่า สมเด็จพระภริยาเจ้าทั้งสอง และลูกเธอ หลานเธอ แม่เจ้าพระสนมออกเจ้าทั้งปวง ในที่สรงนั้นมีเรียกว่าไม้พุ่มบักไว้ ไม้นั้นหุ้มผ้าแดง ที่จะเช่นหลักโผในแพลงสรง เย็นยศชั้นสูงชั้นต่ำด้วย เวลาที่ลงสรงนั้นมีกำหนดถึงสามเวลา เวลาเช้าทรงลายทั้งสำรับ เวลากลางวันทรงไพรำทั้งสำรับ เวลาเย็นไม่ปรากฏว่าทรงอันใด เวลาสรงน้ำเช้าและกลางวันเสร็จแล้วมีเลยงลูกขุน เวลาย่ายมีการมหรสพโมงครึ่ม คลาดไม้เล่นแพ ย่ายเชือกหนัง พุ่งหอก ยิงธนู ที่ออกสนามนั้นเย็นพลัยพลาหรือมณฑปมีกำหนดยศเย็นชั้น ๆ ว่าพระราชกุมารยนปราสาทสามชั้น พระราชนัดดาคูหาตอนเดียว นาหมื่นเอกมณฑปห้าชั้น นาหมื่นโทมณฑปสามชั้น นาห้าพันราชฤห์สามตอน นาสามพันสองพันหกฤห์สองตอน นาพันสี่พันสองฤห์ตอนเดียวมียังหา นาพันฤห์ตอนเดียว นาแปดร้อย

หกร้อยเพศานปะรำมรม นาห้าร้อยสร้อยปะรำเปล่า เป็นทเผา
อย่างออกสนาม เทอกเขญจาหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ซึ่ง
พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำขึ้น เพื่อประสงค์
จะเปลี่ยนการออกสนามอย่างโยราณ ครั้นเวลาย่ายสรงอก
ครั้งหนึ่ง บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ต้องมีผ้านุ่งห่มสามสำรับ
สำหรับเปลี่ยนลงอาบน้ำ แต่เวลาเย็นนั้นมีฝนหมายไว้ว่าเสร็จ
ลงสรงแล้วทรงสำอางเสร็จ เสร็จลงเรือเข้ามา ท้าวพระยา
ลูกขุนนุ่งผ้าลงน้ำมาทีเดียว ในที่นั้นจะว่าผลัดผ้าแล้วโดดน้ำว่าย
ตามตามเสร็จมาทีเดียวหรือ หรือจะว่านุ่งผ้าลงน้ำนั่นมา
ทั้งเปียกๆ ก็ไม่ได้ความชัด วิสัยคนโยราณหรือคนเก่าๆ ทุก
วันนี้กม ถ้าจะจดหมายเป็นตำรับตำราอันใดมักจะจดย่อๆ ให้
ผู้ที่ไปอ่านนั้นไม่ใคร่จะเข้าใจ ต้องไต่ถามด้วยปากอีกทีหนึ่ง
เมื่ออ่านไม่เข้าใจต้องถามดังนั้นแล้ว ก็มักจะยมแย้มรนเรงไป
ว่าถ้อยคำที่ตัวกล่าวเป็นลึกซึ้ง จนคิดหนึ่งกินความมาก แต่ผู้
ที่อ่านหากเป็นเด็กเล็กและไม่มีปัญญา ใจเร็วไม่ทรงเทียบ
เคียงจึงไม่เข้าใจ เมื่อเวลาแปลให้ก็ย่อมจะกล่าวว่าง่าย ๆ
นิดเดียว ลางทีก็ยอกเย้นไปเป็นพรางให้คิดเอาเอง ถ้าผู้ที่
ถามนั้นยังไม่เข้าใจก็เอาเป็นเชอะชะเลยคน ถ้าผู้ที่ถามนนตีไข้
ออกเข้าใจก็ไม่เป็นความฉลาดของผู้ที่คิดตีไข้ออก เป็นความ
กรุณาของท่านผู้ที่บอกเล่า ต่อตีไข้ให้ถึงไข้แล้วหัวเราะสำทับ

ว่าง่ายนิดเดียวต่อไปใหม่ กินทั้งขาขันขาล่อง วิธีสั่งสอนของคนโบราณเช่นนี้ ท่านผู้อ่านคงจะได้เคยพบปะบ้างฉันใด ตำหมายตำรับตำราอันใดก็มักจะทำย่อ ๆ ล่อให้คนป่าคนทุ่มเช่นนี้โดยมาก เพราะฉะนั้นจะเอาข้อความอันใดในเรื่องรดเจตร นี้ไม่มีหลักฐานต่อไปอีก ได้เนื้อความเพียงเท่านี้

มีแววชอบกลอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในร่างรับสั่งการพระราชพิธีสมพัจฉรฉินท์ แต่เป็นธรรมเนียมที่รวมเลิกไปเสียแล้ว แต่จะเข้าเค้าเรื่องรดเจตรนได้บ้างคือกระมัง ด้วยการพระราชพิธีรดเจตรนได้ความตามกฎหมายนั้นชัดเจนว่าเป็นการที่ทำก่อนออกสนามใหญ่ คือสระสนาน หรือเชนทรัศวสนาน ซึ่งสงกรานต์จะมีมาก่อนเชนทรัศวสนานนั้นมิได้อยู่แล้ว จึงไม่ควรจะคิดเห็นว่า การรดเจตรนจะเป็นรดน้ำพระสงฆ์ในเวลาสงกรานต์ ถ้าจะเป็นในเดือนห้าก็คงเพียงวันขนคำหนึ่งเท่านั้นเป็นแน่ เพราะฉะนั้นถ้าจะเทียบกับการที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ คราวหนึ่งซึ่งยังปรากฏอยู่ในร่างหมายจะเข้าเค้าได้คือกระมัง คือในการพระราชพิธีสมพัจฉรฉินท์มีกำหนดให้ปลูกโรงที่พระสงฆ์สรงน้ำ มีตุ่มซึ่งเรียกว่านางเลงไปตั้งหลายใบ มีขันเชิงคู่หนึ่ง มีกาลักน้ำขวัญกับผ้าชุบสรงพร้อม แล้วให้ภูษามาลารับน้ำอบแช่ดอกไม้สำหรับถวาย

พระสงฆ์ แลดูอยู่ข้างธุระมาก เกินกว่าที่จะเห็นว่าเป็นแต่สำหรับพระราชพิธี เพราะพระสงฆ์ต้องมาสวดอยู่วันยังค่ำคืนยังรุ่ง จะได้พักผ่อนอาบน้ำได้ คือเกณฑ์ให้มีพวงดอกไม้สดไปแขวนที่โรงพระสรงน้ำนั้นถึงวันละยี่สิบพวง ดูโรงก็จะไม่เล็กนัก จึงได้แขวนดอกไม้มากถึงเพียงนั้น เกินกว่าที่จะจัดไว้สำหรับพระสงฆ์เพียง ๕ รูป แต่ผู้ซึ่งรวมๆ เสียในชั้นหลังๆ ต่อมาเห็นจะเป็นเข้าใจว่าสำหรับพระสงฆ์ ๕ รูป ด้วยพระแล้วดูท่านไม่ใคร่อยากอาบน้ำกันโดยมาก จะไม่มีผู้ใดไปอาบ จัดไว้เก้อๆ จึงได้เลยเลิกไป ที่จริงของเดิมเห็นจะจัดสำหรับพระสงฆ์ที่มาฉันในการพระราชพิธีสรงทั้งหมด ถ้าการที่พระสรงน้ำนั้นจะเป็นเรื่องรดเขตรแน่แล้ว ก็คงจะเป็นการย่อลงมากว่าแต่เดิมหลายย่อมาแล้ว เพราะการที่รดเขตรกันอย่างเดิมนั้น อยู่ข้างจะกาหลเหลือเกิน และต้องทำธุระมากวันยังค่ำไม่ได้หยุดได้หย่อน จึงได้ตกลงรวมๆ ลงมาจนเลยละลายไป เดี๋ยวนี้ถามใครก็ไม่มีใครรู้ถึงเรื่องโรงสรงน้ำพระนั้นเลย ได้ความในเรื่องซึ่งจะเกี่ยวข้องในเรื่องรดเขตรหรือลดแขตรอยู่เพียงเท่านี้

แต่ในจดหมายคำให้การขุนหลวงหาวัดมีความแจ่มออกไปกว่านี้ เป็นธรรมเนียมชั้นหลังมาว่าถึงตั้งอาฐานาฏิยสูตรสวมมงคล สมโภชพระ สมโภชเครื่อง แต่ว่าเรื่อยไปจนถึง

ทอดเชือก และสระสนาน ซึ่งเป็นการในเดือนห้าก่อนสงกรานต์ ทั้งว่าเป็นปลายตรุษด้วย ในการชั้นหลังนี้คงจะไม่ผิดกับที่ได้ทำอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้

วิธีทำบุญบ้องเช่นทำอยู่ในพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ เป็นวิธีการบูชาของชาวลังกาเขาทำบุญขึ้นใหม่ พร้อมกันจัดเครื่องสักการบูชาพระรัตนตรัย เป็นการนักขัตฤกษ์ใหญ่ นิมนต์พระสงฆ์มาสวดสามวัน วันที่สามจึงได้ประกาศเทวดาแผ่ส่วนบุญให้แก่เทพยดา และยักษ์นาคกุมภัณฑ์ บรรดาอมนุษย์ทั้งปวงตลอดถึงสัตว์ดิรัจฉาน ขอพรให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข คำให้ส่วนบุญทั้งปวงเป็นภาษาลังกา ยังใช้ต่อมาจนถึงการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ซึ่งเป็นส่วนเนื่องในพระพุทธศาสนา แต่มิใช่ทำตามพุทโธวาท เป็นของคนถือพุทธศาสนามาแต่ก่อนประกอบการทำขึ้น มีแต่แถบข้างล่างทรม ๆ ทะเล ลัยดูในหัวเมืองลาวทั้งฝ่ายตะวันออกตะวันตก ก็ไม่ได้ความว่าเมืองใดได้ทำการพิธีสำหรับเมืองคล้ายคลึงกันกับพิธีครุนี้ มีปรากฏว่าได้ทำอยู่แต่เมืองนครศรีธรรมราช กับเมืองเขมรอกสองแห่ง เมืองเขมรแต่ก่อนก็เป็นเมืองมีท่าลงทะเล และเมืองนครศรีธรรมราชก็เป็นเมืองท่าค้าขายดังได้กล่าวมาแล้วในเดือนยี่ จึงเห็นว่าพิธีนี้เฉพาะแต่

ที่เมืองลังกา ไม่ได้มีมาแต่ประเทศอินเดีย เป็นพิธีเกิดขึ้นใหม่เมื่อพระพุทธศาสนาตกมาอยู่ในลังกาทวีป(๑)

บรรดาการพระราชพิธีทั้งปวงซึ่งเนื่องด้วยพระพุทธศาสนาแล้ว พิธีสัมพัจฉรฉินทนอยู่ข้างกาหล และวุ่นวายมากกว่าทุกพิธี ด้วยเป็นความคิดของคนในชั้นหลังที่มีความรู้แล้ว ความเชื่อถือพระพุทโธวาทเสื่อมลง หวาดหวั่นต่อภัยอันตรายกล้ำขึ้น จึงได้คิดอ่านแก้ไข หันเหียนลงหาการที่ถืออยู่เป็นปรกติบ้านเมือง ฝ่ายข้างประเทศอื่น ๆ คอแถบเรา ที่เป็นเมืองนับถือพระพุทธศาสนาและนิยมยินดีในความรู้ของชาวลังกา ประกอบด้วยความหวาดหวั่นต่อภัยทั้งปวง เมืองใดไปมาถึงกัน ทรายฉบับธรรมเนียมก็เลยนอกถ่ายแยบยมาทำข้าง เพราะพิธีมาทางทะเลข้างฝ่ายทิศตะวันตกข้างใต้ จึงไม่แผ่ขึ้นไปถึงหัวเมืองลาวข้างฝ่ายเหนือเหมือนลัทธิพิธีอื่น ๆ และการทรัยพิธีมาทำนี้คงจะเป็นเมืองนครศรีธรรมราชได้รับก่อน ด้วยเมืองนครศร-

---

(๑) เมื่อทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้แล้วช้านาน เสด็จประพาสชวาทวีปครั้งหลังเมื่อประทับอยู่ที่เมืองโชโลราชธานีของสุรเชต สบุเวลาเจ้านครสุรเชตทำพิธีปีใหม่พิธีนั้นมียิงปืนขับไล่แม่มดแทนปีศาจทำนองเดียวกับแบบพิธีตรุษอย่างโบราณ ทรงพระราชดำริว่าพิธียิงปืนอาฏานาที่จริงเดิมเห็นจะเป็นพิธีในอินเดีย ลังกาเป็นแต่เอาพระพุทธศาสนาเข้ามาปนในพิธี

ธรรมราชนั้นปรากฏเป็นแน่ชัดว่า เป็นเมืองประเทศราชใหญ่มาช้านาน มีหลักฐานที่ควรจะอ้างอิงหลายแห่ง มีจารึกที่ฐานพระในวัดพระมหาธาตุเป็นต้น คงจะเป็นใหญ่มาก่อนตั้งกรุงอยุธยาโบราณ เมื่อตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นแล้ว เมืองนครศรีธรรมราชก็ต้องอ่อนน้อมขึ้นกรุงศรีอยุธยา เห็นแต่ยังจะเป็นเจ้าประเทศราชต่อมาช้านาน ด้วยระยะทางตั้งแต่กรุงออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเรือใบเรือพายก็เป็นทางไกล ถ้าคิดตามกำหนดหนังสือวงศ์วงศ์ทั้งหลาย ที่เป็นหนังสือสำหรับอ่านกันอยู่ในไทย ๆ ก็พอสมควรแก่ระยะที่จะเป็นเมืองพ่อตาหรือลูกเขย ซึ่งเป็นอย่างไกลที่สุดก็อยู่ในห่างกันสิบห้าวัน พอยักษ์มารจะขโมยได้กลางทางสบายดีอยู่แล้ว นับว่าเป็นเมืองไกลเกือบสุดหล้าฟ้าเขียวจึงต้องเป็นเมืองมีอานาจมาก ที่สำหรับจะปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้และเมืองมลายูทั้งปวง แต่คงต้องถวายต้นไม้เงินทองกรุงเทพ ฯ ซึ่งยังมีเชื้อสายติดต่อมาจนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองทุกวันนี้เป็นอย่างเตี้ย ๆ คือต้นไม้ทอง ๖ ต้น หนักต้นละยาท ต้นไม้เงิน ๖ ต้น หนักต้นละยาท ซึ่งเป็นต้นไม้เล็กไปอย่างนี้เห็นว่าจะเป็นขึ้นเมื่อเลิกไม่ให้เป็นประเทศราช แต่ก่อนมาเมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองพังงาเป็นเมืองใหญ่ขึ้นเมืองนครศรีธรรมราชทั้งสามเมือง เพื่อจะให้กำลัง

เมืองนครศรีธรรมราชน้อยลง จึงได้ตัดเมืองทั้งสามนี้มาขึ้นกรุงเทพฯ เสีย ต้นไม้เงินทองเมืองนครศรีธรรมราชแต่ก่อนคงเป็นต้นไม้หนักต้นละ ๒๔ บาท เมื่อยกสามเมืองมาขึ้นกรุงเทพฯ เสียแล้ว จึงได้แบ่งออกเป็นสี่ส่วน ให้เมืองนครศรีธรรมราชคงทำส่วน ๑ เมืองสงขลาส่วน ๑ เมืองพัทลุงส่วน ๑ เมืองพังงาส่วน ๑ คงเท่าจำนวนเดิม แต่ครั้นภายหลังเมืองพังงาถูกแยกเมืองถลาง เมืองภูเก็ต เมืองตะกั่วป่าออกไป เมืองพังงาร่วงโรยลงเป็นเมืองน้อย จึงได้ยกต้นไม้เงินทองไปให้เมืองตะกั่วป่าทำ หัวเมืองทั้งสี่ยังส่งต้นไม้เงินทองอยู่จนทุกวันนี้ แต่ต้นไม้เงินทองที่หัวเมืองนี้เป็นต้นไม้ขนาดย่อมลงมา ถ้าคิดว่าเมืองนครศรีธรรมราชส่งเมืองเดียวสามปีครั้งหนึ่งเหมือนเมืองประเทศราชทุกวันนี้ ก็จะเป็นต้นไม้เงินทองหนักต้นหนึ่งถึง ๗๒ บาท เป็นต้นไม้อย่างขนาดใหญ่ที่เดียว เพราะเมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองประเทศราชใหญ่อยู่แต่เดิมดังนี้ คงจะมีพระราชพิธีใหญ่ ๆ คล้ายกับที่กรุงจึงได้รับพิธีสัมพัจฉรฉินทนมาทำ แต่ที่กรุงจะไปรับต่อมาอีกเมื่อครั้งใดครานี้ไม่ได้ความปรากฏ เชื้อสายของการพิธีในเมืองนครศรีธรรมราชก็ยังมีติดต่อมาจนถึงในบัดนี้ เมื่อข้าพเจ้าไปเมืองนครศรีธรรมราชคราวนี้ก็ได้ลองให้พระสงฆ์ทวัด

หน้าพระลานสวดภาณวารและภาณยักษ์พังคี ทำนองภาณวารมีเสียงเม็ดพราย ทำนองชรุขระมากขึ้นกว่าทำนองภาณวารในกรุงเทพฯ มาก นโมขึ้นคล้าย ๆ ภาณยักษ์ แต่ภาณยักษ์เองนั้นสูญกรุงเทพฯ ไม่ได้ ที่กรุงเทพฯ เอามาตกแต่งเพิ่มเติมเล่นสนุกสนานกว่ามาก แต่คงยังได้เค้าคล้าย ๆ กันทั้งสองอย่าง

การที่มุ่งหมายในเรื่องทำพระราชพิธีตรุษสุดปีมีสวดอาฏานาฏิยสูตรซ้ำ ๆ ไปตลอดคืนยังรุ่งนั้น ด้วยประสงค์จะให้เป็นการระงับภัยอันตรายแก่มนุษย์ทั้งปวงทั่วพระราชอาณาเขตตามพระบรมพุทธานุญาต แต่ตามที่เข้าใจกันโดยมากว่า ซึ่งพระสงฆ์สวดภาณยักษ์หรือภาณพระนั้นเป็นการขู่ตวาดให้ผีตกใจกลัว แล้วยิงปืนกระหน่ำสำหรับให้วุ่น จนถึงคนแก่คนเฒ่าต้องหาขมันกับปูนตั้งไว้ตามข้างที่หลับที่นอนในเหย้าในเรือน สำหรับผญาติพี่น้องและผีเหย้าผีเรือน จะตกใจขึ้นเทียวว่องปากแตกสี่ข้างหัก จะได้เอาขมันกับปูนทา แล้วทำต้นไม้ผูกของกินเล็ก ๆ น้อย ๆ มีกระยอกเล็ก ๆ กรอกน้ำแขวนกิ่งไม้ผูกไว้ที่ขันไดเรือน เรียกว่าข้าวผอกกระยอกน้ำ สำหรับเจ้าพวกผีท่องตามถนน จะต้องว่องไปวิ่งมาเหนื่อยเหนื่อยหิวโหยโรยแรง จะได้หยิบกินไปพลาง ห้ามไม่ให้ถ่ายขี้สาวะลงทางล่อง ด้วยเข้าใจว่าผีนั้นวงชุลมุนอยู่ตามใต้ถุนรุนช่องจะไป

เขียกไปเยือน ยางทีเป็นโคมใบโต ๆ ถึงร้องไห้ร้องห่มสงสารคนนั้นคนนี้ตัวรักใคร่กัน การซึ่งว่าขัดเช่นนี้ ในตัวอาฏานาฏิยสูตรเองก็ไม่ได้ว่า พระสงฆ์ก็ไม่ได้ขู่ตวาดขัดไล่ผีตามความที่คาดคะเนไปมีความจริงอยู่อย่างหนึ่ง แต่ในคำประกาศเทวดาเวลาค่ำขัดผีซึ่งมิได้นับถือพระพุทธศาสนาเป็นมิจฉาทิฐิ มิอาทิตะรักษาพระเจ้าแผ่นดิน และพระยรมวงศานุวงศ์ รายฎรได้ให้ออกไปเสียนอกขอบเขาจักรวาล ชะรอยจะได้ยินคำประกาศอันนี้ล่อให้เข้าใจภาณยักษ์ภาณพระว่าเป็นขู่ตวาดไล่ผี ดูเข้าใจกันซึมซาบเกือบจะแปลได้ทุกคำตลอดทั้งภาณยักษ์ภาณพระ มงคลนั้นก็ถอลัทธิกันไปต่าง ๆ ไม่ถูกทั้งขนทั้งลอง คือพวกที่เข้าใจกันซึมซาบว่าวันนี้เป็นวันไล่ผี ถ้าไม่สวมมงคลและพิสมรถือกระบองเพชรหรือเอาวางไว้ใกล้ ๆ ตัว ผีจะวิ่งมาโคนหกล้มหกลุกหรือจะมาแลบลิ้นเหลือกตาหลอก หรือจะทำให้ป่วยไข้อันตรายต่าง ๆ ข้างพวกที่ไม่เชื่อถือในเรื่องผีวงผีเต้นนั่นเล่าก็มักจะอดไม่ได้ อยากจะสำแดงอวดก็อวดเก่งฉลาดว่าตัวเป็นคนไม่กลัวผี ไม่เชื่อว่าผีวง ไม่ยอมสวมมงคลพิสมร ไม่ยอมถือกระบองเพชร หัวเราะเยาะเย้ยผู้ซึ่งสวมซึ่งถือไปต่าง ๆ ความคิดทั้งสองอย่างนี้เป็นผิดทั้งสิ้น

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เป็นการพิธีประจำปีสำหรับพระนครทำเพื่อจะให้เป็นสวัสดิมงคลแก่พระนคร และพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดจนราษฎร การที่ให้สวมมงคลและพิสมรแจกจ่ายกระยองเพชรให้ถือกเพื่อจะให้เป็นที่หมายว่า ผู้นั้นได้เข้าอยู่ในพระราชพิธี หรือให้แลเห็นว่า สิ่งซึ่งเป็นมงคลอันจะเกิดขึ้นด้วยคุณปริตรที่พระสงฆ์สวดนั้น ตั้งอยู่ในตัวผู้นั้นแล้ว เมื่อจะเปรียบดูอย่างง่าย ๆ ว่าการปรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรเวลาสวดมนต์พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงพระมหามงคล การโกนจุกลงท่าแต่งงานข่าวสาวเจ้าตัวผู้ซึ่งจะรับสวัสดิมงคล อันพระสงฆ์จะมาเจริญปริตรให้เฉพาะผู้นั้นก็สวมมงคล ผู้ที่สวมมงคลซึ่งออกชื่อมาเหล่านี้ย่อมมีสายสิญจน์โยง ตั้งแต่แท่นหรือม้าเตียงที่ตั้งพระหรือใช้สายเกี่ยวกับที่พระสงฆ์ถือผูกโยงติดไว้กับท้ายมงคล การซึ่งใช้สายสิญจน์ก็ดี ใช้มงคลก็ดี เป็นเครื่องให้สะใจของผู้ปรารถนา คือผู้ปรารถนาสวัสดิมงคลจากที่พระสงฆ์เจริญปริตร เมื่อนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญปริตรเปล่า ๆ ก็เป็นสวัสดิมงคลอยู่แล้ว แต่คนก็ไม่เห็นจริงสะอกสะใจจึงได้ทำมงคลสวมที่ศีรษะโยงสายสิญจน์มาให้ถึงเป็นสายโทรศัพท์

ให้สวัสดิมงคลนั้นแล่นมาทางนั้นเป็นเครื่องปลื้มใจอุ่นใจเจริญความยินดีมาก ในการขบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียรก็ดี การโกนจุกลงท่าแต่งงานบ่าวสาวก็ดี ก็ไม่ได้สวดภาณยักษ์ภาณพระ ไม่ได้อ่านคำประกาศเรื่องขับผีขับสางและไม่ได้ยิงปืนเวลาค่ำ ซึ่งจะเป็นเครื่องให้ผีตนตระหนกตกใจ เหตุใดจึงต้องใช้มงคล ก็เหตุด้วยประสงค์จะให้เป็นทางมาของความสวัสดิมงคล และเป็นเครื่องปลื้มใจว่าตัวได้รับสวัสดิมงคลอันเกิดจากปรัตรคุณ เพราะฉะนั้นจึงต้องกล่าวว่าผู้ซึ่งเข้าใจว่ามงคลพิสมรกระยองเพชรเป็นเครื่องกันผีทั่วๆ ไปนั้นเพราะในวันนั้นวันเดียวนั้น เป็นการเข้าใจผิดกลัวมากเกินไป ข้างฝ่ายผู้ที่อวดกล้าอวดเก่ง อวดปัญญาไม่ยอมสวมมงคลพิสมรกระยองเพชรนั้น หมายว่าตัวพ้นกลัวผพ้นเชื่อผี หรือที่แท้ไม่พ้นกลัวผีเชื่อผีจริง ยังอวดเก่งอวดฉลาดในการที่คนทั้งปวงกลัวตัวทำได้ ถึงจะพ้นกลัวก็ยังอยู่ในไม่พ้นเชื่อ โดยว่าจะไม่เชื่อได้จริง ๆ ก็ยังไม่เป็นคนมีปัญญาตามที่อยากจะอวดทั้งสามประการคือ อวดกล้าอวดเก่งรู้ไม่เชื่อ อวดปัญญา ถ้ามีปัญญาจริงย่อมจะคิดเห็นได้ว่าการที่พรรณนามาแล้ว คือการเฉลิมพระราชมนเทียร การโกนจุกลงท่าแต่งงานบ่าวสาวนั้นเขากลัวผีหรือไม่เขาจึงได้สวมมงคล ถ้ามีปัญญาจริงแล้วจะ

ต้องพิจารณาเห็นว่าการซึ่งสวมมงคลนั้น เพื่อจะให้ปรากฏว่าตัวเป็นผู้ได้รับสวัสดิ์ ในการพระราชพิธีใหญ่สำหรับพระนครซึ่งพระเจ้าแผ่นดินสู้ออกพระราชทรัพย์ให้ทำมงคลพิสมรกระยองเพชร สำหรับพระราชทานพระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงทั่วไป ไม่ได้ทรงทำโดยทรงตื่นเต้นเหมือนอย่างผู้ที่กลัวผีกเงินดังได้กล่าวมาแล้ว ถ้าจะเถียงว่าแต่ก่อนท่านจะกลัวกันบ้างดอกกระมัง จะเป็นพูดแก้แทนกันไปก็จะอ้างพยานให้เห็นได้ว่าสวดมนต์วันพระในท้องพระโรงหรือพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ซึ่งเป็นเวรประจำพระราชวังมาแต่โบราณนั้นก็สวดมนต์ตามลำดับอย่างเก่า มิภาณยักษ์ภาณพระเหมือนกัน ถ้าเช่นนั้นวันพระใดจะถึงภาณยักษ์ภาณพระ จะมิต้องแจกมงคลให้สวมกันหมดหรือควรจะต้องคิดเห็นว่า เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงพระมหากรุณาแก่พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง จะให้ได้รับความสวัสดิมงคลทั่วกัน จึงแจกมงคลให้สวมตามบรรดาศักดิ์ แต่วิธีถือว่ามงคลที่สวมเป็นเครื่องรองรับความสวัสดิมงคลนั้น เป็นลัทธิโบราณเคยถือมาอย่างเดียวกันกับทำน้ำมนต์ ต้องเอาเทียนควั่นลงให้มีผงหยดลงในน้ำเป็นดอกพิกุล ด้วยเสกเป่า ๆ ดูเป็นน้ำเฉย ๆ ไป ไม่มี

ไม่เห็นเป็นก้อนเป็นตุ้นสะอกสะใจ เป็นธรรมเนียมที่ถือกันมา มิใช่ของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นหลัง ๆ คิดขึ้นใช้เป็นประเพณีบ้านเมืองทั่วไปตลอด ถึงผู้ที่จะเอะอะอวดเก่งไม่ยอมสวมมงคลนั้น ถ้าจะมีการทำบุญอันใดที่บ้านก็คงจะยังโยงสายสิญจน์ให้พระสวดอยู่ทุกแห่งมิใช่หรือ การซึ่งพระเจ้าแผ่นดินยังพระราชทานมงคลอยู่นั้น ก็เหมือนกันกับผู้ที่อวดเก่งยังใช้สายสิญจน์อยู่นั่นแหละ เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดเข้ามาในวันพระราชพิธีสมพัจฉรฉินท์ก็ไม่ควรเลยที่จะทำรังเกียจอวดดีหรืออายขายหน้า เอามงคลไปขยำหัวเราะเยาะเย้ยเป็นการอวดดีต่าง ๆ ซึ่งน่าจะเห็นว่าเป็นการหมิ่นประมาทพระเจ้าแผ่นดินและคนทั้งปวงว่าเซอะซะงุ่มง่ามไปหมด ฉลาดแต่ตัวคนเดียว การที่เพื่อเจ้ามาด้วยเรื่องมงคลนี้ใช่ว่าจะตื้นเต้นโปรดปรานมงคลอย่างหนึ่งอย่างใด เว้นแต่เมื่อยังไม่เลิกเสียก็ยังไม่อยากให้ผู้ใดหมิ่นประมาท แต่ถ้าจะเลิกเมื่อใดก็จะยอมเลิกโดยง่าย ไม่เป็นข้อขัดขวางอันใด เพราะเหตุว่ามงคลทั้งปวงย่อมจะเกิดได้ด้วยกายวาจาใจอันตั้งอยู่ในความสุจริต การที่พระสงฆ์มาเจริญปริตรพุทธมนต์อันใดจะเป็นสวัสดิมงคลก็เป็นได้ทางหูทางใจ ไม่ได้มาทางสายสิญจน์ บัดนี้จะกล่าวถึงอาฏานา

ฎีกาสูตรโดยสังเขป เพื่อให้เป็นเครื่องรับรองกับการที่กล่าวมาข้างต้นว่ามิได้ขัดขวางไล่ผันนั้น ความในอาฏานาฏิยสูตรนั้นว่าท้าวมหาราชทั้งสี่สองมาเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลว่า ยรรดาฝูงอมนุษย์ทั้งปวงที่นับถือพระพุทธเจ้าก็ดี ที่ไม่นับถือก็ดี เพราะพวกอมนุษย์เหล่านั้นเกลียดชังบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรัสสอนให้สะเว้นมิเบญจเวรวิรัติเป็นต้น เพราะฉะนั้นเมื่อสาวกของพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ราวป่าที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้งปวงเหล่านั้นย่อมจะมาเบียดเบียนต่าง ๆ ท้าวมหาราชทั้งสี่จึงได้ขออนุญาตต่อพระพุทธเจ้า ให้โปรดให้สาวกจำคาถานมัสการพระพุทธเจ้าทั้งเจ็ดพระองค์ มีวิปัสสิสสะนะมัตถุเป็นต้นนั้นไว้เมื่อจะไปอยู่ในราวป่าหรือที่สงัดที่เปลี่ยว พวกอมนุษย์ทั้งปวงจะมาเบียดเบียนประการใดก็ให้สวดคาถานมัสการนั้น อมนุษย์ทั้งปวงก็จะมีความกลัวเกรงหลบหลีกไปไม่ทำอันตรายได้ พระพุทธเจ้าทรงรับด้วยดุษณีภาพ ท้าวมหาราชทั้งสี่ก็ลากลับไป นี่เป็นข้อใจความของภาณยักษ์ ภาณพระนั้นกล่าวถึงเวลารุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์ประชุมพร้อมกัน พระพุทธเจ้าทรัสเรียกพระสงฆ์ทั้งปวงแล้วก็ทรงเล่าเรื่องที่ท้าวมหาราชลงมาทูลนั้นตามเนื้อความเหมือนภาณยักษ์ และอนุญาตให้พระสงฆ์จำคาถาคำนมัสการนั้นไว้ มีข้อใจความในภาณพระเท่านี้

แต่วิสัยอาจารย์ผู้แต่งหนังสือคิดจะแต่งให้เพราะ ให้ความพิสดาร ก็ไปเก็บเอาเรื่องราวต่าง ๆ อย่างเช่นยกมาจากคาถามหาสมัยสูตรเป็นอันมาก ตามนิทานที่เล่าเป็นของเก่าแก่อยู่บ้างเพิ่มเติมลง เล่าถึงเรื่องบ้านเรื่องเมืองที่อยู่ของท้าวมหาราช ซึ่งพระภาณยักษ์มาสวดเรียกกันว่าร้อง ตามคนที่ไม่เข้าใจแปลกันว่าพระท่านปลอยผีให้ไปเสียดี ๆ ส่วนคำที่ซ้ำ ๆ นั้นก็เป็นตำราของภาษามคธ จะแต่งหนังสืออันใดก็แต่งซ้ำ ๆ ซาก ๆ จนเขียนเป็นภาษาไทยไม่ได้ อย่างเช่น ยักโข วา ยักขินี วา ซึ่งเป็นแต่ออกชื่อยักษ์ผู้ชายยักษ์ผู้หญิงดี ๆ ไม่ได้โกรธของเลยนั้น ก็เข้าใจกันว่าเป็นการชูเชิญขับไล่ ผู้ฟังไม่เข้าใจก็ว่าพระท่านชู่ผี เป็นอันทั้งชู่ทั้งปลอยให้ผีไปการที่ยืดยาวเลอยเจอยไปทั้งหลายนั้น เป็นสำนวนของอาจารย์ชาวลังกาผู้ที่แต่งหนังสือจะให้ไพเราะพิสดาร

แต่ยังส่วนตัวสูตรนเองที่อ้างว่าท้าวมหาราชลงมาเผ่นถ้าเป็นผู้ที่มักจะคิดก็จะมีความสงสัยว่าจะเป็นการช่างเถอะอย่างไรอยู่ความข้อนี้จะขอไกล่เกลี่ยได้ว่า สูตรนเห็นจะมาตามทางอัชฌัตสูตรซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเอง เปรียบเอาเรื่องโบราณที่เล่า ๆ กันอยู่เป็นพื้น แล้วมายกขึ้นเปรียบว่าเมื่อพระอินทร์รบกับยักษ์

มีกำหนดในหมายของเทวดาที่เป็นแม่ทัพฉันใด สาวกของพระพุทธเจ้าที่ไปอยู่ในราวป่าที่เปลี่ยว ก็ให้ผูกใจมั่นในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่จะเป็นเครื่องบำบัดความกลัวหวาดหวั่นสะดุ้งสะเทือน การที่พระพุทธเจ้ายกเอาเรื่องพระอินทร์รบยักษ์ขึ้นเป็นเหตุที่จะสั่งสอนสาวกนั้นก็ใช่ท่านจะยืนยันว่าพระอินทร์รบกับยักษ์ครั้งหนึ่งเป็นแน่นะ ตถาคตได้เห็นเองรู้เองก็หาไม่ เป็นแต่ท่านว่าเขาเล่ากันมา เกือบจะเหมือนกับยายกับตาปลูกถั่วปลูกงาให้หลานเฝ้า ที่เล่ากันอยู่ในบัดนี้ แต่เป็นเรื่องเหมาะที่จะยกมาเปรียบจึงได้ยกมาเปรียบ ส่วนคนภายหลังที่ได้ยินพระสูตรนั้น ไม่ประพฤติตามแต่พระพุทธเจ้าอนุญาตสั่งสอนให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยในเวลาอยู่ที่เปลี่ยว ไปเข้าใจผิดเชื่อเอาว่าพระอินทร์ได้รบกับยักษ์เป็นแน่เพราะพระพุทธเจ้าได้เล่า การซึ่งเป็นดังนี้เพราะพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๔๐๐ ปีเศษ การซึ่งคนแต่ชั้น ๒๔๐๐ ปีพูดกันเป็นการจดๆ อยู่สาบสูญไปคงอยู่แต่ในสูตรนี้ก็เข้าใจเอาเป็นการแปลกหูมาเหมือนไม่มีผู้ใดรู้ๆ แต่พระพุทธเจ้าซึ่งบรรลุวิชชาสามารถจะระลึกกาลที่ล่วงมาแล้วได้ ชักให้เข้าใจเลอะเทอะไป ส่วนข้อที่พระพุทธเจ้าอนุญาตให้ระลึกถึงคุณพระรัตนตรัยในเวลาอยู่ที่

เปลี่ยว และเวลาตกใจด้วยภัยอันตรายนั้นเล่า ใช่ท่านจะตรัสว่า เออตกใจอะไรให้นึกถึงตถาคตเถิด ตถาคตจะไปช่วย เหมือนอย่างเช่นนิทานเล่า ๆ กันว่ายักษ์หรือนาคและฤาษีอะไรซึ่งพอใจจะสั่งไว้กับผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้มีคุณหรือเป็นที่รัก แต่หากเป็นคนที่จะเรียกว่ามีบุญหรือเคราะห์ร้ายอย่างยิ่งไม่ได้ เช่นกับตัวที่ในเรื่องนิทานกลอน ๆ ทั้งปวง มีฤทธิ์เดชมากเหาะเหินเดินอากาศได้ แต่ไม่มีความสุขจนข้าวก็ไม่ใคร่ได้กิน เดินทอกแทกอยู่ในกลางป่า ซึ่งมีผู้อยากจะเป็นเช่นนั้นชุม ๆ เพราะได้ฆ่าพ่อตาเอาลูกสาวเป็นเมีย ก็หาไม่ คำที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่สาวกเช่นนี้ประสงค์เพื่อจะอุดหนุนสาวกซึ่งยังไม่บรรลุมรรคและผล มีความหวาดสะดุ้งต่อภัยอยู่เป็นนิตย์ ให้มีความแกล้วกล้าโดยเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแล้วออกไปอยู่ในที่สงัดบำเพ็ญเพียรให้ได้มรรคและผลตามประสงค์ วิสัยพระพุทธเจ้าจะตรัสเทศนาสั่งสอนผู้ใดย่อมตัดไปโดยทางตรง มุ่งหมายแต่ประโยชน์ไม่ใช้ทางอ้อมค้อมซึ่งเป็นการจะทำให้เสียเวลา หรือไม่พอแก่วิสัยของบุถุชนจะเชื่อถือได้ เช่นกับจะนั่งเปลอยู่ว่าผีไม่มีหลอก อย่าให้กลัวเลยดังนี้ จะต้องอธิบายยืดยาวเสียเวลาจึงได้ตัดเสียว่าให้เชื่อพระคุณความรู้ของพระพุทธเจ้าและ

หนทางอันดีของพระธรรมซึ่งจะนำให้ผู้ปฏิบัติตามบรรลุธรรมวิเศษ และให้เชื่อคุณความปฏิบัติของพระอริยสงฆ์ ซึ่งได้บรรลุวิชาเต็มที่ตามพระพุทธเจ้าตรัสสอนแล้วนั้นให้มั่นใจ ก็จะมีภัยอันตราย ความมุ่งหมายที่จะต้องการ คือให้สาวกซึ่งเป็นบุถุชนหายกลัวผีนรกได้เหมือนกัน แต่เป็นทางลัดได้ง่ายเร็วกว่าที่จะอธิบายแก่ผู้ซึ่งมีปัญญาและความเชื่อยังอ่อน การซึ่งชนภายหลังเข้าใจพระสูตรต่าง ๆ เกินกว่าความต้องการไปเช่นนี้จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนากลายเป็นพิธีรีตองเสก ๆ เป่า ๆ ไปได้โดยมาก

ในเรื่องอาฏานาฏิยสูตรนี้ ถ้าจะพูดตามความเห็นที่คิดเห็นว่าจะเป็นการช่างเถอะแล้ว ก็เห็นว่าจะมาจากชัคสูตรนั้นเองแต่วิสัยสังกาหรือสาวกที่จะไหว้แต่พระพุทธเจ้าโคตมะพระองค์เดียวดูจะไม่ใคร่จะพออิ่มไม่สะใจ อยากให้ท่านมาช่วยกันมาก ๆ หลายไม้หลายมือ เช่นสัมพุทเธไหว้พระพุทธเจ้าตั้งพันตั้งหมื่นอาฏานาฏิยสูตรนี้อยากจะให้พระพุทธเจ้ามากองค์ออกไปช่วยแรงกันให้มากขึ้น จึงได้แต่งขึ้นใหม่ เก็บชัคสูตรบ้าง มหาสมัยสูตรบ้าง ผสมกันเข้าเป็นอาฏานาฏิยสูตรขึ้นตามความต้องการ ที่ยังไม่สะใจแท้ถึงเติมนโมเมสัพเข้าด้วย อย่าง

เช่นสวดมหาราชปริตรสิบสองตำนานก็มี แต่เมื่อจะไกล่ไกล่เกลี่ยลงก็ควรจะกล่าวได้ว่าข้อสำคัญทั้งสูตรก็อยู่เพียงคำนมัสการ ถ้าผู้ใดเชื่อถือมั่นในคุณพระรัตนตรัย มีภัยอันตรายคับขันสะดุ้งสะเทือนในใจ หรือเป็นแต่ใจอ่อนไปไม่กล้าหาญเมื่อกล่าวคำนมัสการโดยความถือมั่นต่อพระคุณความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ก็คงจะให้ประโยชน์ต่อผู้ซึ่งกล่าวคาถานั้นให้มีใจมั่นคงไม่หวาดหวั่นต่อภัยอันตราย คงเป็นการมีคุณอยู่บ้างเป็นแท้ แต่การที่เอามาเจือจะสวดซ้ำ ๆ ซาก ๆ กันนักอยู่ข้างจะมากสักหน่อย และวิธีสวดนั้นเลยเป็นเล่นไป เนื้อความนั้นก็จะเป็นสรภัญญะแต่ค่อย ๆ มากขึ้นเพลินไปจึงชักให้ความเพี้ยนแต่ถึงอย่างไรก็คงเป็นประเพณีบ้านเมืองที่ได้เคยประพฤติมา เมื่อยังไม่ได้เลิกถอนเสียก็ควรจะถือเอาตามสมควรแก่ที่พิจารณาเห็นว่าเป็นดีเพียงไร ตามใจของตน ๆ

แต่ถึงว่าได้ปฏิเสธไว้ในข้างต้นว่า การที่สวนมงคลพิสมรถือกระยองเพชร ไม่ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินกลับผ่านวังมาโดนเป็นต้นก็จริง แต่จะปฏิเสธว่าผู้แรกตั้งตำราพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ขึ้นไม่เชื่อผีไม่ได้ ด้วยการที่ตระเตรียมทำทั้งปวงอยู่ข้างจะขยัดผี มีในคำประกาศที่กล่าวอ้างถึงขยัดผี

มิจฉาทิฐิเป็นหลักอยู่อย่างหนึ่ง ยังปั้นทะนานเล่าหมอนก็ใช้ใบหนาด ใบสายแร้งสายกา ซึ่งถือว่าเป็นใบไม้ที่ผกลับ มีถุงข้าวเปลือกข้าวสารเล็ก ๆ ๑๐๘ ถุง สำหรับบรรจุในปั้นอย่างฟากข้าวไล่ผีด้วย ถึงข้าวผอกกระยอกน้ำของหลวงก็มิ แต่ไปมีทวัดสระเกศ ไม่ได้มีในรั้วในวัง แต่ข้าวผอกกระยอกน้ำวัดสระเกศนี้ก็ได้เลิกมาเสียช้านาน จะเป็นด้วยเข้าใจว่าขัดแต่ผีที่เป็นมิจฉาทิฐิ ก็อธรรมดาข้าช้าที่เป็นที่ไว้ศพปลงศพมาก ๆ เช่นนั้น คนที่ประพฤติตัวชั่วช้าเป็นมิจฉาทิฐิก็คงจะมีโดยมาก ที่ได้ไปไว้ไปฝังไปเผาในที่นั้น ผีมิจฉาทิฐิเหล่านั้นคงจะได้ความลำยาก จึงได้จัดเสียยังอาหารไปให้เป็นการให้ทาน เพราะธรรมดาผู้ซึ่งมีศรัทธาทำทานหรือตะกลามบุญในไทย ๆ เรานี้มักจะหาช่องทำบุญเล็ก ๆ น้อย ๆ ด้วยเชื่อว่าจะได้กำไรมาก ก็ข้าวผอกกระยอกน้ำนี้ไม่ต้องลงทุนรอนอันใด หักแต่กิ่งไม้มา เกลาไม้ไผ่เป็นกระยอกเล็ก ๆ แย่งข้าวแย่งปลาที่เหลือกินกรอกลงเล็ก ๆ น้อย ๆ เศษผ้าผ่อนอันใดที่จะทิ้งเสียก็เอาแขวนกิ่งไม้ปักให้เป็นทาน ไม่ต้องลงทุนลงรอนอันใด แต่คงจะกลับได้ประโยชน์ในภายหน้ามาก ข้าวกระยอกหนึ่งบางทีก็จะได้เป็นกระยอกละเกวียน น้ำกระยอกหนึ่งบางทีก็จะ

บันดาลให้พระยาโชฎึกมีความรักใคร่นับถือยอมให้ใช้น้ำก็อกเปล่า ๆ (๑) สามวันเจ็ดวันเศษผ้าเท่าผ้ามือก็จะทำให้ได้ผ้าชนละกุลีได้ดอกกระมัง เมื่อไม่ต้องลงทุนอะไรแต่คิดกำไรที่จะได้มากเช่นนี้ ถึงจะไม่สู้เชื่อถือผสางอันใดนักก็ทำไว้คิดว่าไม่ทำเพราะได้กำไรมากจึงได้ทำตาม ๆ กันไป แต่ควรเห็นได้ว่าความคิดซึ่งจะเห็นญาติพี่น้องหรือผู้ในเหย้าในเรือนออกวิ่งด้วยนั้น ไม่เป็นความคิดที่มีในราชการมาแต่ก่อน ลัทธิทั้งหลายเหล่านี้เจือปนเข้ามาในราชการด้วย ข้าพเจ้าขอปฏิเสธว่าไม่ได้มาทางพระพุทธศาสนา ด้วยเหตุว่าอาฏานาฏิยสูตรที่ได้แสดงใจความย่อมานั้น ถ้าเป็นผู้ที่พิจารณาตริตรองอยู่จะสงสัยว่าจะเป็นการช่างเถอะอยู่บ้างแล้วนั้น ไม่ได้กล่าวถึงการเหล่านี้เลย วิธีถือผสางกระจุกกระจิกเหล่านี้จะมีมากตามลัทธิพราหมณ์อย่างหนึ่งตามความเข้าใจผิด หรือกลัวสิ่นเกินไปของคนทั้งปวง แต่โบราณจนตกลงเป็นธรรมเนียมที่เคยทำก็ทำไป เพราะเหตุว่าใบไม้ที่จะเป็นหมอนยันนี้และข้าวสารที่บรรจุในนั้น ก็ต้องส่งไปที่โรงพิธีพราหมณ์เสกเข้ากันมาก่อน ไม่ได้เอามาเข้ามณฑลในส่วนพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างมงคลพิสมรกระยองเพชร เพราะฉะนั้นการที่ปฏิเสธมาแต่ก่อนนั้น

(๑) พระยาโชฎึก เดิมเป็นผู้ทำน้ำประปาจำหน่ายในลำเพ็งก่อน

ปฏิเสธข้อหนึ่งว่าคำอาฏานาฏิยสูตรไม่ใช่คำพระพุทธเจ้าอนุญาตไว้สำหรับให้ขู่และปลอบผี อีกข้อหนึ่งว่าที่ให้สวมมงคลพิสมรและถือกระบองเพชร ไม่ใช่สำหรับกลัวผีหลอก เพราะปรารถนาความสวัสดิมงคล การซึ่งกล่าวแรงไปจนถึงว่าการที่กลัวผีเป็นผิดนั้น เป็นความเห็นของข้าพเจ้าเองผู้แต่งหนังสือ และว่าได้ว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนคงจะไม่ทรงกลัวผีสิ้นไปเหมือนอย่างคนทั้งปวงกลัวดังเช่นกล่าวมา แต่ที่จะปฏิเสธว่าไม่ทรงเชื่อว่าผีมีอยู่ และขัดได้อยู่ตามลัทธิโบราณที่ถือมานั้นปฏิเสธไปไม่ได้ เพราะใคร ๆ ในเวลานั้นก็ย่อมถือเช่นนั้นทั่วหน้ากัน แต่จะลงเอาเป็นแน่ว่าทรงเชื่อถือแท้ก็ว่าไม่ได้ ยางที่จะเป็นแต่โบราณเคยทำมาก็ไม่ให้เสียโบราณ ด้วยคนทั้งปวงย่อมเชื่อถืออยู่ด้วยกันโดยมากเป็นพระยรมราโชบายอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเป็นเครื่องระงับความกระวนกระวายร้อนใจของคนทั้งปวงให้เป็นที่เย็นอกเย็นใจได้ อย่างทำก็ไม่เสียหายอันใดมากนัก แต่ได้ประโยชน์ให้เป็นที่เย็นใจของคนทั้งปวงอันอาศัยในพระราชอาณาเขตเช่นนกระมังบ้าง เหมือนอย่างพระราชพิธีอาพาธพินาศก็คือทำอย่างสัมพัจฉรฉินทนเอง เป็นแต่เปลี่ยนชื่อ

พระราชพิธีอาพาธพินาศนั้น จะสืบสาวเอาเหตุผลให้ได้ความว่ามีมาแต่ก่อนหรือไม่ก็ไม่ได้ความ ได้พบแต่ร่างหมาย

พระราชพิธีอาพาธพินาศ เมื่อปีมะโรงโทศก ๑๑๘๒ อ้างถึงพระราชพิธีอาพาธพินาศที่ได้ทำมาแต่ก่อน เมื่อปีมะแมตรีศก ศักราช ๑๑๗๓ ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นเองทั้งสองคราว แต่ไม่ได้ความว่าคราวแรกนั้นทำด้วยเหตุอันใด ตรวจดูในจดหมายเหตุก็ไม่ได้กล่าว ถึงท้ายปีมก็ไม่ได้แทงไว้ แต่การที่ทำขึ้นนั้นก็คงจะอาศัยเหตุที่เกิดโรคภัยที่เย็นมาก ๆ ทั่วกัน เช่นไข้ทรพิษ หรืออหิวาตกโรค เพราะเมื่อเทียบเคียงดูกับประเทศอื่น ก็เห็นว่าจะเป็นอหิวาตกโรค เพราะในระยะนั้นอหิวาตกโรคเกิดขึ้นทั่วประเทศอินเดียก่อนแล้วเป็นระรานต่อมา แต่จะสอบปีให้ตรงกันกับศักราชเท่านั้นว่าเป็นคราวเป็นใหญ่ก็ไม่ตรง แต่ไข้เจ็บเช่นนี้เป็นขึ้นทีแห่งหนึ่งแล้วก็ค่อย ๆ แผ่ไป จะกำหนดเวลาให้ตรงกันเป็นแน่ก็ไม่ได้อยู่เอง อหิวาตกโรคเกิดขึ้นในประเทศอินเดียเมื่อปีขาลโทศกจุลศักราช ๑๑๓๒ เป็นคราวแรก แล้วแผ่ไปทั่วประเทศยุโรปและประเทศเอเซีย คงจะมีเข้ามาถึงกรุงสยามนี้ด้วย แต่จะไม่ใหญ่โตมากมายเหมือนปีมะโรง จึงไม่มีผู้ใดจำผู้ใดเล่า การซึ่งเกิดทำพิธีกันขึ้นนั้นก็คงจะเป็นด้วยเหตุความตกใจหวาดหวั่น ในการที่เกิดโรคอันมีพิษร้ายแรงเสมอด้วยพิษงูขึ้นใหม่ ๆ และเย็นมาก ๆ พร้อมกัน เมื่อจะคิดเสาะแสวง

หาเหตุผลว่าเกิดขึ้นด้วยอันใด ก็ไม่สามารถที่จะทราบได้ในเวลานั้น ด้วยมิได้เคยทดลองสังเกตสังกามาแต่ก่อน ยาที่จะกินนั้นเล่าก็ต้องเป็นยาเดาขึ้นใหม่ทั้งสิ้น กินยาก็ต้องเป็นการลองไปในตัว คนจึงได้ตายมาก จนลงเห็นกันว่าเป็นไม่มียาอันใดจะแก้ไขได้ ความคิดที่เชื่อพระผู้สร้างโลก เชื่อผีผ้าคือเทวดา เชื่อผีไพร่คือยักษ์ ก็เข้าครอบงำความคิดคนทั้งปวงในเวลานนตามแต่ใครจะถนัดทางใด พวกที่ถือว่าพระผู้สร้างโลก คอยให้คำเห็นจะคอยลงโทษก็ต้องว่าเป็นการที่พระผู้สร้างโลกนั้นลงโทษ พวกที่เชื่อผีก็ต้องว่าผีมาแช่ก ความคิดคนทั้งสองพวกนี้เป็นความคิดอันเดียวกันนั่นเอง ใครจะหัวเราะเยาะใครก็ไม่ได้ ข้างฝ่ายแช่กฝ่ายฝรั่งก็คิดอ่านแก้ไขตามทางที่ตัวคิดเห็น คืออ้อนวอนขอร้องออดแอดไปแก่พระผู้เป็นเจ้า จนถึงเชียนยันต์เชียนไม้กางเขนยึดประตูสัพพพระเยซู ให้ถูกพระทัยพระเป็นเจ้า ข้างฝ่ายไทยเราออกเชื่อผีมาแต่เดิมแล้วก็ตกลงกันโทษเอาว่าผีมาแช่ก เล่ากันเป็นจริงเป็นจังไป ก็ต้องคิดอ่านสัพพพวกผีนั้นต่าง ๆ ตามแต่ใครจะนึกทำ มีเสียกบาลเป็นต้น ส่วนผู้ซึ่งมีใจเชื่อถือในพระรัตนตรัยมากกว่าผีสางเทวดา แต่ความสะดุ้งหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายอันมีมาใกล้ตัว

เข้าครอบงำแรงกล้า จนไม่สามารถที่จะรักษาน้ำใจให้สงบระงับอยู่โดยพระพุทธโอวาท ในทางพิจารณาพระไตรลักษณ์เป็นต้น ก็คิดเสาะแสวงหาไปกว่าจะหาเหตุผลหนทางอันใดให้เป็นเครื่องป้องกันอันตรายเหล่านี้ ให้เจือในพระพุทธศาสนาได้

ก็ความกลัวอันตรายเช่นนี้ ใช่ว่าจะพึงมีขึ้นในชั้นภายหลังนี้ก็หาไม่ ย่อมมีมาแต่ในเวลาใกล้ ๆ ที่พระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่ ผู้ซึ่งเคยคิดแก้ไขมาแต่ก่อนได้ทำเป็นตัวอย่างไว้มีมาแล้ว เช่นคาถารัตนสูตรสำหรับอธิษฐานบำบัดโรคภัยไข้เจ็บ ด้วยอาศัยอ้างคุณพระรัตนตรัยเป็นต้นมีตัวอย่างมา เมื่อภัยเกิดขึ้นเช่นนี้ และซ้ำมีข้อสงสัยว่าเป็นด้วยผีก็ไม่มีอะไรจะเหมาะยิ่งกว่าอาฏานาฏิยสูตร ซึ่งกล่าวมาว่าสำหรับปราบปราม พวกภูตยักษ์ต่าง ๆ ไม่ให้ทำร้ายมนุษย์ จึงได้คิดตั้งพระราชพิธีให้มีสวดอาฏานาฏิยปริตร แต่ตั้งชื่อว่าอาพาธพินาศตามความต้องการ ให้เป็นการที่เย็นใจของชนทั้งปวงซึ่งนับถือพระพุทธศาสนา แต่การพระราชพิธีนี้เป็นการคาดคะเนทำขึ้นมิใช่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ ให้ทำสำหรับแก้ไขโรคภัยเช่นนี้ และความเข้าใจที่คะเนเอาว่าโรคนี้เกิดขึ้นด้วยผี จึงได้คิดขยายไปเป็นการผิดอีกชั้นหนึ่งด้วย เพราะโรคนี้ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยผี เกิดขึ้นด้วยดินน้ำอากาศ และความประพฤติของคน

ของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีวิญญาณจะขับไล่ได้ เพราะฉะนั้น การพระราชพิธีจึงไม่ได้มีประโยชน์อันใด คำซึ่งบอกเล่าในการพระราชพิธีทำนั้น มีเรื่องราวอันเป็นที่พลิกพงกลัวเป็นอันมาก เป็นต้นว่าคนที่เข้ากระบวนแห่และหามพระพุทธรูปและพระสงฆ์เดินไปกลางทางก็ล้มลงขาดใจตาย ที่กลับมาถึงบ้านแล้วจึงตายก็มีมาก และตั้งแต่ตั้งพิธีแล้วโรคนั้นก็ยิ่งกำเริบร้ายแรงหนักขึ้น ด้วยอากาศยิ่งร้อนจัดหนักขึ้นตามธรรมดาฤดู คนทั้งปวงก็พากันลงว่าเพราะการพิธีนั้นสู้ผีไม่ได้ ผีกำลังมากกว่า ตั้งแต่ทำพิธีอาพาธพินาศในยี่มะโรงโทศกนั้นไม่ระงับโรคยิ่งขยันได้ ก็เป็นอันเลิกกันไม่ได้ทำอีกต่อไป คงอยู่แต่พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ตามธรรมเนียม ถึงเมื่อปีระกาเอกศกในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีโรคขยันหนามากก็ไม่อาจทำพิธี ใช่จะเป็นด้วยคิดเห็นว่าความคิดที่จะอาศัยพระพุทธวจนะ ซึ่งมาในอาฏานาฏิยสูตร ไม่ต้องกันกับเหตุการณ์ที่เป็นขนดังเช่นกล่าวมา เลิกยกเว้นเสียด้วยไม่เป็นที่ชอบใจคนทั้งปวง คนทั้งปวงถือว่าการที่ทำพิธีนั้น เหมือนไปยั่วไปผัดล่อให้ผีมีความโกรธคิดเอาชนะมากไป เท่ากับคนชั้นหลัง ๆ คิดเห็นว่ากินขนมจีนน้ำยาในเวลาที่โรคขยันชุกชุม เหมือนอย่างไปผัดไปล่อช้างน้ำมันฉะนั้น

การพระราชพิธีอาพาธพินาศที่เคยทำมานั้น ก็คล้ายคลึงกันกับพิธีสัมพัจฉรฉินทที่ทำอยู่ทุกปี เป็นแต่เพิ่มเติมขึ้นบ้าง คือเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต มาตั้งเตียงพระมณฑลที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้วย ในวันแรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า มีสรงพระมุรธาภิเษกที่ชาลาข้างตะวันออกแห่งพระที่นั่งอมรินทร-วินิจฉัย ซึ่งเวลานั้นเรียกว่าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานตลอดไป แล้วแบ่งพระสงฆ์เป็นพวก ๆ มีกระบวนแห่พระพุทธรูปในฝั่งตะวันออกนั้นเป็นสามกระบวน กระบวนที่หนึ่งพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตทรงยานมาศ มีรายกระบวนต่อไปดังนี้ ธงหน้า ๑ ธงนำรว ๒ ธงฉาน ๒ ธงจีน ๓๐ นุ่งกางเกงแดง เสื้อเสนากุฎ หมวกหนัง คู่แห่นึ่งสองปี่กลาย เสื้อครุย ลอมพอกหน้า ๔๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูงสำรับหนึ่ง ๑๐ บังสูรย์ ๑ บังแทรก ๖ นุ่งกางเกงยก เสื้อมัสรู่ คาดผ้าปัก คู่เคียง ๑๐ เกณฑ์ชนนางผู้น้อยตลอดลงไปถึงหลวงข้อม แตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ ๑ เป็น ๑๕ กลองชนะ ๒๐ ฉาบ ๑ ฉากลอง ๑ ปี่กลองมลายูสำรับหนึ่ง ๖ คน พิณพาทย์ ๓ วง หามสองผลัดเป็นคน ๓๖ คน ปืน ๕๐ กางเกงปี่ศตู แดงเสื้อดำหมวกขาว ตาย ๕๐ เสื้อเขียวตะแบงไหล่ ผ้าลาย หามยานมาศสองผลัด ๘๐ นุ่งกางเกงปี่ศตูแดง คาดผ้าลาย

หามวอพระสงฆ์ ๕ วอ สองผลัด ๔๐ คน ยกยาตรน้ำยาตรทรายอย่างละ ๕ ยาตร สองผลัด ๒๐ คน นุ่งกางเกงดำลำพู รวมคนในกระบวนทหนึ่งน ๔๔๓ คน พระราชาคณะขวาตามกระบวนประน้ำมนต์โปรยทราย ๕ รูป เดินกระบวนออกจากประตูวิเศษชัยศรี เลี้ยวลงไปออกประตูท่าพระ เลี้ยวขึ้นตามถนนริมกำแพงพระนครข้างนอก จนถึงย่อมพระสุเมรุทางหน้าบ้านพระยาบำเรอภักดี แต่พระยาบำเรอภักดีครั้งนนจะตั้งบ้านเรือนอยู่แห่งใดก็ไม่ได้ความ จะกลับเข้าในพระนครทางประตูใดก็ไม่ปรากฏ พิเคราะห์ความในหมายนั้นดูเหมือนว่าเมื่อถึงบ้านพระยาบำเรอภักดีแล้ว เดินตามถนนลงมาหน้าพระราชวังบวรฯ ศาลาสารบัญชีหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ไปหยุดที่วัดพระเชตุพน จะกลับเข้าพระราชวังทางใดก็ไม่ได้ความ สังสันกันอยู่เพียงเท่านั้น อีกกระบวนหนึ่งเป็นกระบวนพระชัย กับกระบวนแห่คล้ายกันกับพระแก้วมรกต คือมีธงหน้าธงนำรวยกธงจีน คู่แห่ลดลง หน้า ๓๐ หลัง ๒๐ เครื่องสูงกลองชนะคงที่ คู่เคียงลดลงเพียง ๖ คน แตรงอนลดลงเพียง ๖ คน แตรฝรั่งคู่ ๑ สังข์ ๑ พิณพาทย์ลดลงเป็น ๒ วง แต่ปี่นกลับขึ้นไปเป็น ๖๐ กระบอก คายเท่ากัน เสลี่ยงพระพุทธรูปว่าใช้เสลี่ยงงาหามสองผลัด ๑๖ คน วอเท่ากัน คนยกยาตร

น้ำยาตรทรายก็เท่ากัน รวมคนในกระบวนที่สองนี้ ๓๑๗ คน แต่พระสงฆ์ที่ตามมำนวนมากขึ้น คือพระราชาคณะชวอ ๕ รูป พระอันดับ ๑๕ รูป รวมเป็น ๒๐ รูป เดินออกประทวิเศษชัยศรีเหมือนกัน ว่าเลยลงประตูท่าพระ ดูเหมือนหนึ่งว่าจะออกไปนอกกำแพง แต่อย่างไรหวนกลับมาเข้าประตูสกัดเหนือไปออกประตูสกัดใต้ แล้วเลยขึ้นถนนท้ายสนม เลยมาทางหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ กลับเข้าประทวิเศษชัยศรีพิเคราะห์ดูจำนวนพระสงฆ์มากขึ้น แต่ระยะทางกลับสั้นไปกว่ากระบวนพระแก้วมรกต ไม่รู้ที่จะเอายืดอย่างไร อีกกระบวนหนึ่งนั้นเป็นกระบวนพระห้ามสมุทรเท่ากัน เหมือนกับกระบวนพระชัยมาก แต่ยังไม่เว้นที่แปลกที่เดียว คือมีจีนเติมขึ้น ๑๐ คัน กลองชนะลดลงเป็น ๑๐ แตรงอนคงแต่ ๒ คู่ แตรฝรั่งและสังข์เท่ากัน นอกนั้นก็เหมือนกับกระบวนก่อนทั้งสิ้น เว้นแต่คนหามวอพระเลยสูญไปข้างไหนไม่ทราบ ไม่เห็นมีขึ้นรวมคนในกระบวนที่สามนี้ ๒๘๓ คน มีวอพระสงฆ์ ๕ วอ พระอันดับ ๑๕ รูป กระบวนแห่และพระสงฆ์เดินออกจากประทวิเศษชัยศรีไปเลยที่ศาลาสารบัญชี คือที่ตรงศาลหลักเมืองออกมา แล้วลงถนนโรงม้าคือที่ศาลายุทธนาธิการเดี๋ยวนี้ แต่เดิมเป็นโรงม้าก้าวก่ายเกะกะไปทั้งสิ้น แล้วไปถนน

เสาชิงช้า ถนนริ ถนนขวาง ที่เรียกถนนริถนนขวางนั้นเป็นถนนอันใดก็ไม่ได้ความ เห็นจะเป็นบำรุงเมืองเพื่องนครนั้นเอง ดูกระบวนน้อยข้างต้องเดินมากกว่ากระบวนอื่นหมด ยังอีกกระบวนหนึ่งสำหรับฟากข้างโน้นเกณฑ์ให้เข้าสามกรม คือ กรมหมื่นนราเทเวศร์ กรมหมื่นนเรศร์โยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสกรมพระราชวังหลังเป็นผู้จัดกระบวน เห็นจะเป็นข้าไทในกรมพระราชวังหลังทั้งสิ้น ด้วยในขณะนั้นกรมพระราชวังหลังพึ่งสิ้นพระชนม์ไม่ช้านัก เข้าสามกรมซึ่งเป็นลูกก็เป็นคนมีกำลังและอำนาจใหญ่ คงจะรวบรวมผู้คนไว้ได้ไม่แตกแตนร่วงโรยไปได้มากนัก จ่ายแต่คนถือยันๆ ๕๐ ถือหอกดาย ๕๐ เพิ่มเติมไปให้จำนวนพระสงฆ์พระราชาคณะ ๕ อันดับ ๑๔ รวมเป็น ๑๙ รูป ให้แห่ประน้ำมนต์ในพระราชวังหลัง และถนนในพระนครฟากตะวันตก เป็นจำนวนคนที่เข้ากระบวนแห่ทั้งสิ้นกระบวนพันร้อยสี่สิบสามคน พระสงฆ์ ๖๔ รูป แต่ครั้นเมื่อตรวจดูบัญชีรายเกณฑ์เลยพระเพลก็โคมไปอีกใบหนึ่งต่างหาก ว่าพระสงฆ์ฉันที่พระสังฆราช ๘ ที่พระวันรัต ๗ ฉันที่ยอมครองวัดสระเกศ ๑๕ ฉันที่วัดระฆัง ๑๕ พระเหล่านั้นสูญหายไปไหนก็ไม่เห็นกล่าวถึง การพิธีกลางเมือง และบัดประตูเมืองก็เหมือนพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้

เป็นแต่มีกำหนดหม้อน้ำมนต์โรงละ ๙ ใบ โรงพิธี ๑๐ แห่ง เป็นหม้อน้ำมนต์ ๙๐ ใบ ยังคับว่าวันแรม ๑๕ ค่ำให้มาคอยพร้อมที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มงคลพิสมรกระบองเพชรก็ดูใช้น้อยกว่าหมายรับสั่งการพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในปีขุนนี้ แต่มีบันทึกกระดาษไทยเติมขึ้นอีก ๓๕๐ แผ่น สำหรับเที่ยวยึดตามตำหนักในวัง มีแผ่นหนึ่งกับรสุทธิในหมายว่าให้ส่งไปที่พระองค์เจ้าพระวัดพระเชตุพน คือกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ให้ราชยัณฑิตไปเป็นผู้ลง แล้วส่งมากรองพระแกลพระทวาร มีสายสิญจน์วงรอบพระที่นั่งและตำหนักเจ้านายในพระบรมมหาราชวัง แต่ในท้ายร่างรับสั่งนี้มีเนื้อความว่า ให้ทำพระราชพิธีระงับความไข้อย่างยิ่งมะแมตรีศกนี้ แต่ยังขึ้นและแห่พระชัย พระสงฆ์ประน้ำโปรยทรายในพระราชวังหลวงนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเสีย การแต่ก่อนจะทำมากกว่านี้อย่างไรไม่ทรายเลย แต่หมายพิธีสัมพัจฉรฉินท์ทุกวันนี้ใช้หมายกรมวัง พิธีอาพาธพินาศนี้ใช้หมายกรมเมือง เจ้าพระยายมราชรับพระราชโองการ จะเป็นด้วยมีแห่และเกณฑ์ให้ปรายลู่ปรายทางอย่างไร จึงได้กลายเป็นกรมเมืองไป การพิธีอาพาธพินาศนี้คงจะไม่มีสืบไปภายหน้า นับว่าเป็นพิธีเลิกแล้วจึงมิได้นับเข้าในพระราชพิธีประจำเดือนทั้งปวง

การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ซึ่งทำอยู่ในปัจจุบันนี้เริ่มตั้งน้ำวงด้ายในวันแรม ๑๑ ค่ำ พราหมณ์ได้เข้าโรงพระราชพิธีแต่วันแรม ๑๑ ค่ำ แต่ที่จริงนั้นพราหมณ์ไม่ได้ทำพิธีวันแรม ๑๑ ค่ำ คงทำ ๑๒ ค่ำ หมายกันไปหลวม ๆ อย่างนั้นเอง

แต่พิธีพราหมณ์ในการสัมพัจฉรฉินท์นี้เป็นพิธีใหญ่ มีโหมกุณฑ์ พระมหาราชาครูว่าแต่ก่อนเคยโหมกุณฑ์ทั้งพิธีจองเปรียงและพิธีสัมพัจฉรฉินท์ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งให้งดการโหมกุณฑ์ ในพิธีจองเปรียงเสีย คงอยู่แต่พิธีสัมพัจฉรฉินท์ การที่ทำพิธีโหมกุณฑ์เดี๋ยวนี้ คงเป็นมีแต่ยรมราชาภิเษก เฉลิมพระราชมนเทียร กับพิธีสัมพัจฉรฉินท์ประจำปีละครั้ง และเมื่อลงสระสยามมกุฎราชกุมารได้ให้มีโหมกุณฑ์อีกครั้งหนึ่ง โรงพระราชพิธีแต่ก่อนเคยปลูกที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท สุดแต่จะทำพิธีอันใดก็ปลูกใหม่ทุกคราว ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างโรงพิธีขึ้นเป็นฝาก่ออิฐถือปูนหลังคามุงกระเบื้องเคลือบขาว มีช่อฟ้าใบระกา พระราชทานชื่อว่าหอเวทวิทยาคม สำหรับทำพิธีไม่ต้องปลูกใหม่ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ย้ายมาจากหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มาอยู่ที่มุมโรงกระยาปณ์เก่าจนทุกวันนี้ การที่รื้อโรงพระราชพิธี

นั้นมีคร่าวไม้ติดเสาถึงกันทุกเสาตามตำราพราหมณ์เรียกว่า พรหมโองการ แล้วจึงพาดผ้าโตรทวาร ในหอราชพิธีนั้นมีเตียงสามเตียง ตั้งลดเป็นลำดับลงมาตามแบบที่ตั้งพระของพราหมณ์คล้ายกันทุกพิธี ชั้นต้นตั้งพระอิศวร พระนารายณ์ พระมหาพิฆเนศวร และพระอิศวรทรงโค ซึ่งมีพระอุมาทรงอยู่ด้วย ม้ารองลงมาตั้งเทวรูปนพเคราะห์ ม้าที่สามตั้งเบญจคัพยกลด สังข์ เต้าซึ่งสำหรับโหมกุณฑ์นั้นอยู่ที่พระคลังในซ้าย เป็นเต้าทองแดง ตั้งในโรงพิธีนั้นด้วย แล้วมีหม้อกุมภ์ตั้ง ๙ ใบ หม้อกุมภ์นั้น หม้อข้าวเราไทย ๆ นี่เอง ไม่แปลกประหลาดอันใด

การที่ทำน้ำมนต์ด้วยหม้อข้าวนั้น เป็นแบบมาจากอินเดียแน่แท้ ข้างพราหมณ์ก็คือหม้อทองเหลืองซึ่งหุงข้าวและตักน้ำที่ได้กล่าวแล้วในเดือนสาม ข้างส่วนพระสงฆ์ก็ใช้ขาตร ขาตรนั้นก็คือหม้อข้าวเป็นลัทธิประเทศเดียวกัน เป็นแต่ไม่ใช่หุง ใช้สำหรับขอ ตามลัทธิที่ท่านค้นคว้าตำรับตำรากันก็ได้ความว่าเล็ก ๆ ขนาดหม้อข้าวใหญ่ๆ ที่โตขึ้นไปเดี๋ยวนี้สำหรับรับของที่ห่อใบตองเป็นต้นเหตุ ด้วยอาหารของเรากับประเทศอินเดียห่างไกลกันมาก ซึ่งจะเห็นว่าทำขาตรโตเพราะตะกลามนั้นก็คงจะเป็นข้างในบางจำพวก แต่ขาตรที่ท่านใช้กันแต่ก่อนก็ใช้ตักน้ำเหมือนกัน เช่น

กับทั้งเรื่องปรากฏมาว่าพระพุทธเจ้าจะเสวยน้ำให้นำยาตรไปทรงตัก เมื่อยาตรใช้ตักน้ำฉันเช่นนั้นแล้วก็คงใช้ทำน้ำมนต์ด้วย ยาตรได้ แต่ยาตรนั้นยักลัทธิเสีย ไม่ใช้ทองเหลืองเหมือนอินดูพราหมณ์ทั้งปวง พราหมณ์ทั้งปวงซึ่งใช้กันอยู่เป็นพื้นเมืองใช้ดินและเหล็กเป็นภาชนะที่พระสงฆ์จำจะต้องมีองค์ละใบเหมือนพวกอินดูต้องมีหม้อข้าวคนละใบ จึงได้ใช้ยาตรทำน้ำมนต์มาจนทุกวันนี้

หม้อกุมภ์ทั้ง ๙ ใบนั้นตั้งอยู่กลางใบหนึ่ง รอบ ๘ ใบ ในหม้อกุมภ์นั้นมีเงินเพื่องหนึ่งทุก ๆ หม้อ พิธีทำทุกวันนี้ กำหนดทำตั้งแต่เวลา ๘ ทุ่ม การพิธีพราหมณ์ทั้งปวงที่จะทำแล้วมักจะทำกลางคืนทุก ๆ ทุกพิธี เว้นไว้แต่ที่เป็นการจำเป็นจะต้องทำกลางวัน เช่น วันพิธีตรียัมพวายกับตรีปวายต่อกันเป็นต้น ซึ่งรู้อยู่ว่าท่านผู้ที่นับถือว่าเป็นคางคาวอย่างเอก ถ้าพระมหาราชครูเป็นกาจะได้ความเดือดร้อนหาน้อยไม่ เริ่มทำพิธีอวสูทธิอัตมสูตรชำระตัว ตามแบบพิธีทั้งปวง และบูชา ๘ ทิศ อ่านตำรับ เมื่อจบลงแล้วบูชาพระอิศวรแล้ว จึงได้บูชาเบญจคัพย์เอาน้ำรินลงในถ้วย อ่านตำรับบูชากลศสังข์ บูชากุมภ์แล้วจึงได้เอาน้ำผสมกันกรอกในกลศในสังข์และในหม้อกุมภ์ทั้ง ๙ หม้อ หม้อกุมภ์ใบกลางนั้นเป็นของพระมหาราชครูไปเก็บน้ำ

นั้นไว้ถวายในวันทรงเครื่องใหญ่และวันพิธีทั้งปวง อีก ๔ หม้อ ก็แจกกันไปตามเจ้ากรมปลัดกรม เป็นน้ำที่ไปเก็บไว้สำหรับถวาย และเที่ยวรดใคร ๆ ต่อนั้นไปก็ยกมาทุมด้วยไม้โหมกุณฑ์ที่เรียกว่าไม้สมมิทธิ์ในหมายรับสั่งมากอย่าง คือ ใบรัก ใบมะม่วง ใบตะขบ ใบยอ ใบขนุน ใบมะเดื่อ ใบเงิน ใบทอง ใบเฉียงพร้านางแอ ใบมะผู้ ใบระงับ ใบพันงู สิ่งละ ๕๐ ใบ มะกรูด ๑๕ ผล ส้มป่อย ๑๕ ฝัก แต่ที่ได้ใช้โหมกุณฑ์อยู่เดียวนั้นแต่สามอย่าง คือใบตะขบ ๔๖ ใบทอง ๓๒ ใบมะม่วง ๒๕ ใบตะขบนั้นสมมติว่าเป็นที่หมายแทนฉันวุติโรค ๔๖ ประการ ใบทองแทนทวัตติงสกรรมการณ ๓๒ ประการ ใบมะม่วงว่าแทนปัญจวัสมหาภัย ๒๕ ประการ จำนวนใบไม้ก็ไม่ถูกกันกับในหมาย จะเป็นคนละเรื่องหรืออย่างไรก็ไม่ทราบ ใบไม้ที่กล่าวมาข้างต้น จะสำหรับทำพิธีอย่างหนึ่ง แต่พราหมณ์จะตันเสียเลยไม่มีตำรา ตกลงเป็นเก็บมากองไว้เปล่าๆ แต่ใบไม้สามอย่างซึ่งกล่าวที่หลังนั้นทำเป็นสามมัด ถ้าในเวลาการยรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พระมหาราชครูนำมาถวายให้ฟาดพระองค์เวลาสวดมนต์เย็น แต่การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นั้นไม่ได้นำมาถวาย เป็นแต่ทำไปตามเคย ที่เตากุณฑ์นั้นมีดินและมูลโครองในนั้น แล้วมีเต่าทองตัวหนึ่งหนักสองสลึงเพื่อง สำหรับ

วางในกลางกองกุณฑ์ พื้นที่สำหรับจะใช้โหมกุณฑ์นั้นใช้ไม้พุทราขาวคู่นละ ๙ นิ้ว มัดละ ๙ คู่ วันละ ๒๐ มัด เมื่ออ่านเวทติดเพลิงถึงกำหนดแล้ว เอาใบไม้ชุบน้ำผึ้งรวงและน้ำมันดิบโหมกุณฑ์ เมื่อโหมกุณฑ์เสร็จแล้วก็เข้าเสร็จการพระราชพิธีส่วนวันนั้น แต่ยังไม่ได้ดับกุณฑ์ ต่อวันเสร็จพระราชพิธีจึงได้อ่านเวทดับกุณฑ์ด้วยน้ำสังข์ ประโยชน์ของพราหมณ์ที่ได้ในการพระราชพิธี คือเต้าทองสำหรับโหมกุณฑ์หนักทองสองสลึงเฟื้อง เงินทักษิณาบูชา ๖ บาท เงินหม้อกุมภ์หม้อละเฟื้องเป็นเงินบาทเฟื้อง ผ้าขาวห่อตำรับผืนหนึ่ง ผ้าพันหม้อกุมภ์ผืนหนึ่ง รองนพวรรคผืนหนึ่ง เบญจคัพย์ผืนหนึ่ง รองอาสนพระผืนหนึ่ง รองอาสนพราหมณ์ผืนหนึ่ง ผ้าโตรทวาร ๔ ผืน ผ้านุ่งผืนหนึ่ง ผ้าห่มผืนหนึ่ง หม้อข้าวเชิงกรานสำหรับหุงข้าวบูชาเทวดา หม้อคะนนใหญ่สำหรับน้ำใช้หม้อหนึ่ง หม้อน้ำมนต์จุ ๑๒ ทะนานหม้อหนึ่ง นมเนย ข้าวเปลือกรองหม้อ ข้าวสารสำหรับหุงบูชาเทวดา มะพร้าวอ่อน ส่วนเงินที่แบ่งปันกันในพราหมณ์ พระมหาราชครูได้กึ่งตำลึง พระครูอัยกาจารย์ได้บาทเฟื้อง ปลัดสองคนคนละหนึ่งบาท ขุนหมื่นสี่คน คนละสองสลึง หมดเงินเจ็ดบาทเฟื้อง

ส่วนการพระราชพิธีสงฆ์ทำที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นนิตย์ เว้นไว้แต่มีพระบรมศพหรือพระศพอยู่ในนั้น จึงได้ย้ายไปทำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็มี พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ก็มี พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยบ้าง พระที่นั่งอนันตสมาคมได้เคยมีสองครั้ง การจัดตั้งพระแท่นพระมณฑลแต่ก่อนก็คงโครงๆ พระพุทธรูปก็อยู่ใน ใช้แต่พระบรมธาตุ พระชัย พระห้ามสมุทร พระปริยัติธรรม เว้นไว้แต่การอาพาธพินาศของเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งด้วย พระเต้าน้ำพระพุทธมนต์ก็มีปรากฏอยู่แต่พระเต้าเบญจคัพย์ พระมหาสังข์ ๓ พระเต้าปทุมนิมิตของเก่า ๔ หม้อดินกลิ่นขัว พระเต้าทอง พระเต้าเงิน นอกนั้นก็เป็นหม้อทองเหลือง ขาตรเหล็กและเต้าทองเหลือง สำหรับรดน้ำช้างม้า พระแสงที่ใช้ก็คงน้อยกว่าเดิมอีก เพราะพระแสงประจำรัชกาลยังไม่มีใช้ คงใช้แต่พระแสงสำหรับแผ่นดิน คือ อัษฎาวุธ จักร ตรี พระแสงหอก พระแสงง้าว ธงกระบี่ธุช ครุฑพ่าห์ พระกรรภิรมย์ และเครื่องต้น เครื่องพิชัยสงครามคงตั้งอยู่เหมือนทุกวันนี้ แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมขึ้นมาก คือเหมือนหนึ่งพระแท่นมณฑลจะเปลี่ยนไปคนละท่ากับแต่ก่อนทีเดียว พระบรมธาตุระย้ากินนรนั้นก็ทรงหล่อรูปพระเกี้ยมตะทองครอย แต่ก่อนมาการพระ-

ราชพิธีเคยเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งอยู่ข้างนั้น ทรงเห็นว่าแต่ก่อนพระแก้วตั้งอยู่ต่ำระยะกระรอกคอยงาย แต่ถึงดังนั้นก็เข็นของหนักยกไปมานำกลัวเข็นอันตราย ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำพระเบญจาตั้งยุยกสูงขึ้นไปแล้ว ก็เลยเข็นอันเลิกไม่ได้เชิญมาเข้าพระราชพิธีต่อไป ด้วยระยกขนลงลำยาก มีแต่สายสิญจน์โยงออกไปจากพระแท่นมณฑลตั้งยุยกด้วยทุกครั้ง ในการพระราชพิธีใหญ่ ๆ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธยุยรัตนออกมาตั้งเข็นประธานในการพระราชพิธี แทนพระแก้วมรกต ส่วนพระสำหรับแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระนากสวาดเรือนแก้ว ซึ่งได้มาแต่เมืองเวียงจันทน์ พระในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้พระแก้วเชียงแสนเข็นพระของเดิม พระในแผ่นดินปัจจุบันนี้ใช้พระพุทธยุยรัตนน้อย แต่การซึ่งตั้งพระแก้วประจำแผ่นดินนี้ไม่เป็นสลักสำคัญอันใด ไม่ได้ตั้งมาแต่แรกเฉลิมถวัลยราชสมบัติ เป็นพระเจ้าแผ่นดินโปรดพระองค์ใดถึงได้มาภายหลังก็ตั้งเพิ่มเติมขึ้น พระที่เป็นสำคัญในการพระราชพิธีนั้น คือพระชัยทั้ง ๕ รัชกาล และพระชัยเงินองค์น้อย ของเดิมในพระพุทธยอดฟ้า พระชัยเนาวโลหน้อยซึ่งสำหรับเสด็จประพาสหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง แล้ว

พระราชทานข้าพเจ้าเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต และพระเจดีย์ทอง คำบรรจุพระบรมธาตุมาแต่เมืองลังกาใหม่ พระห้ามสมุทรทอง พระห้ามสมุทรเงิน พระธรรมสามคัมภีร์ พระเต้าทักษิณนนคอ พระเต้าเบญจคัพย์ใหญ่ เบญจคัพย์น้อย เบญจคัพย์ห้าห้อง พระเต้าปทุมศิลาแดง พระเต้าปทุมยอดเกี้ยว พระเต้าศิลาลงอักษรสอง พระครอบพระกริ่ง พระมหาสังข์ห้า พระมหาสังข์สาม พระเต้าห้ากษัตริย์ พระขันหยกตั้งเชิงเทียนทองสำหรับพระราชพิธี พระเต้าปทุมนิมิต พระเต้าศิลากลีบบัว พระเต้าทองขาวชาวที่ พระเต้านพเคราะห์ พระเต้าเทวดิด พระเต้าไกรลาส พระมหามงกุฎ พระมหาชฎา เดิมใช้พระชฎาเดินหน พระยาทสมเด็จพระบรมโกศเจ้าอยู่หัวทูลขอพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นไปตั้งพิธีในพระบวรราชวัง จึงได้ใช้พระชฎาพระกลีบแทน ครั้นเมื่อได้พระชฎาเดินหนคืนลงมา ก็ไม่เปลี่ยนพระชฎาพระกลีบ คงใช้พระชฎาพระกลีบไปตามเดิม ฉลองพระองค์เครื่องต้น ฉลองพระองค์พิชัยสงคราม พระมาลาเส้าสูงประดับเพชร พระมาลาเบี่ยง หีบพระเครื่องพิชัยสงคราม ขวดน้ำมันพิชัยสงคราม ตลับพระอำมรงค์ หีบเทวรูป เทวดาเชิญหีบพระราชลัญจกร และเชิญธารพระกรเทวรูป ธารพระกรศักดิสิทธิ์ พระแสงก้นหยั้น พระแสงศรสาม พระแสงจักร

พระแสงตรีเพชร พระแสงปืนนพรัตน์ พระแสงคายค่าย พระแสงใจเพชร พระแสงญี่ปุ่นพันปลาประดับพลอยแดง พระแสงแฝด พระแสงทรงเทิม พระแสงฝักทองเกลี้ยงประดับเพชร พระขรรค์ชัยศรี พระขรรค์เนาวโลหะ พระแส้หางช้างเผือก พระแส้จามรี พระแสงของ้าว พระแสงขอไม้เท้าคร่ำทอง ชนักต้น พระแสงก่อน พระแสงหอกเพชรรัตน์ และพระแสงหอกอื่นอีกสามองค์ พระแสงง้าว พระแสงทวน พระแสงดาบโล่ฉมะทองอย่างละสิ่งละสี่ พระแสงปืนคายชุด ๑ พระแสงคายศิลา ๑ พระแสงดาบ ๒ พระกรวดภิรมย์เศวตฉัตร ๙ ชั้น ที่สำหรับถวายในวันบรมราชาภิเษก ของราชกระยาชุช ครุฑพ่าห์คู่ ๑ ของบัวคู่ ๑ ทั้งนี้ผูกเสาพระแท่นทั้งสี่ ตรงหน้าพระพุทธรูปตั้งพระสุพรรณบัฏ ควงพระขันหมา และหีบเครื่องพิชัยสงคราม ๒ หีบ ที่ฐานเฉลียงรองพระแท่นมณฑลนั้นตั้งพระเต้าก้าไหล่ทอง พระเต้าเงินสำหรับสรงเจ้าโสกันต์ และพระเต้าน้ำเงิน น้ำสระแก้ว สระเกศ สระคา สระยมนา สำหรับสรงมุรธาภิเษก กับหม้อทองเหลืองที่สำหรับพระสงฆ์ทำน้ำมนต์ เมื่อคับเทียนชัยมีจำนวนหมายว่า ๓๐ แต่หายหกตกหล่นไปไหนเหลืออยู่เล็กน้อย เต้าทองเหลืองสามลอนสำหรับรดช้างม้า ในใต้ฐานเฉลียงนั้นบรรจุกระบองเพชรมีจำนวน ๑๐๐๐

พิสมรดอกเล็ก ๑๐๐๐ สาย พิสมรใหญ่สำหรับช้าง ๑๐๐ สำหรับม้า ๑๐๐ มงคลเข้าบรรจุหีบไว้หลัง พระแท่น ตามจำนวนเจ้านาย ข้าราชการ มงคลเบ็นชั้น ๆ ตามบรรดาศักดิ์ ข้างเหนือพระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะจีนไว้พระนิรันตรายทองคำ ข้างใต้พระแท่นมณฑลตั้งโต๊ะจีนไว้พระสยามเทวาธิราช กับเทวรูปอีก ๔ องค์ และพระมหาสังข์ พระเต้า ต่อโต๊ะพระนิรันตราย โต๊ะพระสยามเทวาธิราชออกไป ตั้งบันมหาฉัตร มหาชัย มหาจักร มหาปราบทองเหลืองรางเกวียน ซึ่งพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหล่อขึ้นเบ็นสังเขป แทนบันใหญ่ซึ่งมีออย่างเดียวกันนั้น สำหรับใช้ยิงและตั้งในการพระราชพิธีทั้งปวง มีการหล่อพระชัยวัฒน์และยกพระมหาเศวตฉัตรเบ็นต้น

มุขตะวันตกตรงหน้าพระแท่นมณฑลตั้งพระแท่นพระสงฆ์สวดภาณวาร ตรงหน้าพระแท่นลงมาตั้งกระโจมเทียนชัย โยงสายสิญจน์ตั้งแต่พระแท่นมณฑลไปจนถึงเทียนชัย และพระแท่นพระสวดเบ็นสองสาย สายสิญจน์ทเรียงพระแท่นต่อพระแท่นถึงกันนั้นถือกันว่า ถ้าผู้ใดได้ลอดเบ็นระงับเสนียดจัญไร เพราะฉะนั้นการเกศากันต์ในพิธีตรุษจึงไม่ต้องหาฤกษ์ ถึงจะต้องวันอุบาทว์ วันโลกาวินาศ ร้ายแรงประการใดก็ใช้ได้ทั้งสิ้น

เทียนชัยนั้นพันทวัดพระเชตุพน เป็นพนักงานพระครูลงเครื่องไต้พัน และลงเลขยันต์ตามตำราหลวง กำหนดด้ายไส้เทียน ๑๐๘ เส้น สี่ผงหนัก ๑๐ ชั่ง ยาว ๓ ศอก ที่ผนังด้านตะวันตกท้ายอาสน์ ตั้งเตียงโถงสำหรับพระราชาคณะนั่งปรกเตียงหนึ่ง ข้างเตียงนั้นโยงสายสิญจน์ลงไปสำหรับราชบัณฑิตนั่งภาวนาชักประคำ ตลอดวันยังค่ำคืนยังรุ่ง จนเสร็จการพระราชพิธี ที่เสากลาง(๑) ตรงมุขตะวันตกโยงสายสิญจน์ออกทั้งสองข้าง ปล่อยลงข้างเสากลางนั้นสองเส้นที่เสามุมตรงรักแร้ข้างละเส้นสำหรับพระถือสวดมนต์ แต่ส่วนสายที่มาข้างรักแร้ตะวันตกเฉียงใต้นั้นเลยมาตามฉาก จนถึงเสากลางมุมตะวันตกสำหรับโยงมงคลเข้าโสกันต์ และวงสายสิญจน์รอบพระราชมนเทียรทั่วทุกแห่ง และวงสายสิญจน์กรองด้วยหญ้าคารอบกำแพงพระราชวังและกำแพงพระนคร

พระสงฆ์สวดมนต์นั้นมีจำนวน ๖๘ รูป เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่เรียกว่าแม่การ ๘ รูป พระราชาคณะยกและฝ่ายวิปัสสนาธุระสำหรับนั่งปรก ๑๒ รูป พระครูสวดในกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ๒ ในกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ๒

---

(๑) เสาในพระมหาปราสาท เอาออกเมื่อพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๔ เสา

สวดธรรมจักร ในสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่พระสังฆราช ๒ ในสมเด็จพระวันรัต ๒ สวดมหาสมัยสูตร พระพิธีธรรม ๔๐ พระพิธีธรรมนั้นแต่เดิมก็เป็นพระอนุจรถือตาลปัตร ใบตาลตามธรรมเนียม แต่เมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนกลาง ๆ แผ่นดินทรงพระราชดำริเห็นว่า พระพิธีธรรมต้องถูกราชการสวดพระราชพิธีใน พระราชวัง อยู่เสมอ ทลอดลงไปถึงสวดพระพุทธเวททุกวันพระ จึงโปรดให้ทำตาลปัตรพื้นแพรดิ้นไหมทอง ที่นมตาลปัตรประดับมุก ว่าพระพิธีธรรมเป็นสี่ คือสีแดง สีเขียว สีน้ำเงิน สีขาว สำรับหนึ่งใช้สีต่างกันทั้งสี่ พระสงฆ์พิธีธรรมนั้นจ่ายไว้ตามวัด ให้จัดผ้าซ้อมกันสำหรับรับราชการเป็นเหมือนหนึ่งตำแหน่งฐานา คือ เดิมมีวัดมหาธาตุสำรับ ๑ วัดหงส์สำรับ ๑ วัดพระเชตุพน สำรับ ๑ วัดสุทัศน์สำรับ ๑ วัดโพธิ์โลกสำรับ ๑ วัดอรุณ สำรับ ๑ วัดราชบุรณะสำรับ ๑ วัดระฆังสำรับ ๑ วัดสระเกศ สำรับ ๑ วัดราชสิทธิ์สำรับ ๑ ภายหลังในแผ่นดินพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มี สวดภาณยักษ์เปลี่ยน ทำนองเป็นสรภัญญะวัดยวรนิเวศน์ขึ้นอีกสำรับ ๑ จึงได้ยก พระพิธีธรรมวัดโพธิ์โลกออกเสียสำรับ ๑ แต่ยังไม่มีคู่ซึ่งจะสวดภาณพระ จึงโปรดให้ถามดูตามพระว่า วัดใดจะรับอาสา

สวดภาณพระอย่างธรรมยุติกาให้เข้าคู่กันได้บ้าง ครั้งนั้นวัดสุทัศน์รับอาสาสวด วัดสุทัศน์จึงได้สวดอย่างธรรมยุติกาติดมาจนทุกวันนี้ พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ข้างจะโปรดมาก ถ้าสวดภาณยักษ์ภาณพระขยัน ๑ ขัน ๒ ขยันใดดีก็ได้รางวัล แล้วได้ขึ้นภาณยักษ์ขยันแรกเปลี่ยนกันอยู่ในสามวัด คือ วัดมหาธาตุ วัดระฆัง วัดหงส์ ขยัน ๓ ขัน ๔ เป็นวัดบวรนิเวศน์และวัดสุทัศน์ ทรงฟังอยู่จนถึงขยัน ๕ ขัน ๖ บ้างทุกปี พระสงฆ์นั่งสวดมนต์ พระราชาคณะ ๒๐ รูปนั่งทางฝั่งมุขตะวันออกและมุขเหนือ พระครูและพระพิธีธรรมนั่งมุขตะวันตกเป็นสี่แถว แถวกลางหันหลังเข้าหากัน

และการพระราชพิธีในโรงพิธีรัง ๘ ประตูเมือง และกลางพระนคร ๒ ตำบล คำที่ว่าพระนครในนั้น ไม่ได้กำหนดกำแพงกรุงรัง แต่ยกเมืองขึ้นไปขึ้นกรุงเทพมหานครก่อกำแพงพระนครสองฟากน้ำ เอาแม่น้ำไว้กลาง อย่างเมืองพิษณุโลกโอฆบุรี ต่อมาถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยกวังข้ามมาอยู่ฝั่งตะวันออก ทรงพระราชดำริเห็นว่าการที่เอาแม่น้ำไว้กลางเมืองเป็นช่องกว้างใหญ่รักษายาก และต้องลัทธิเขาเล่าว่าเป็นเมืองอกแตกไม่ถาวรยืนยาว อีกประการหนึ่งที่ปลายแหลมซึ่งตั้งพระราชวังขึ้นใหม่นั้น เป็นที่

แม่น้ำอ้อมโอบเป็นคูอยู่เกือบครึ่งหนึ่งเป็นชัยภูมิอันดี จึงโปรดให้รื้อกำแพงฝั่งตะวันตกยกมาต่อก่อฝั่งตะวันออกโดยรอบ ขุดคลองยางลำพู คลองโอ่งอ่างเป็นคูพระนคร ด้านตะวันออกบรรจบแม่น้ำทั้งสองข้าง จึงน่าที่จะเข้าใจว่าตั้งโรงพิธี ๘ ประตูเมือง และโรงพิธีกลางเมืองนั้น น่าจะอยู่ฝั่งตะวันออกนั่นเอง แต่การพระราชพิธีนั้นไม่ได้เปลี่ยนมาตามกำแพงเมือง คงทำเป็นเมืองสองฟากน้ำอยู่อย่างแต่ก่อน โรงพิธีกลางเมืองฟากตะวันออกนั้น ตั้งวัดสุทัศน์ซึ่งถือกันว่าเป็นกลางเมือง จึงได้ทำเทวสถานและยักเสาชิงช้าในที่นั้น และวัดสุทัศน์ที่จะสร้างนั้นก็ว่าเป็นศูนย์กลางเมืองจึงได้สร้างวัดขึ้น แต่ที่จริงทำแผนที่อย่างใหม่นี้เห็นว่าไม่ตรงศูนย์กลางเมืองเลย การวัดเส้นเชือกและวางที่แต่ก่อนนั้นก็ไม่ตรงเลย จนที่สุดที่จะก่อสร้างขึ้นก็เบี่ยว ๆ บูด ๆ ทุกแห่ง เช่นโรงแสงและโรงม้าเป็นต้น แต่ที่วัดสุทัศน์นั้นว่าเป็นกลางเมือง เมื่อยังไม่ได้สร้างวัดสุทัศน์ขึ้นก็ต้องปลูกโรง ครั้นเมื่อมีวัดสุทัศน์แล้ว ก็อาศัยศาลาวัดสุทัศน์ได้ เมื่อวัดสุทัศน์ยังไม่มี ใช้พระสงฆ์วัดมหาธาตุมาสวดมนต์ในที่นั้น ๒๐ รูป แต่ครั้นมีวัดสุทัศน์ขึ้นก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลง ยังคงพระวัดมหาธาตุต้องเดินไปสวดมนต์ถึงวัดสุทัศน์ตามเดิม

ประตูเมืองฝั่งตะวันออก ๔ ประตูนั้น ไม่ได้สวดที่ประตู เป็นแต่ชื่อว่าประตูเมือง คงขนสวดขนย้อม ด้านเหนือย้อมพระสุเมรุ พระสงฆ์วัดสังเวชสวดมนต์ ๑๐ รูป ด้านตะวันออกเหนือย้อมมหากาฬ พระสงฆ์วัดสระเกศสวดมนต์ ๑๐ รูป ด้านใต้ย้อมมหาชัย พระสงฆ์วัดราชบุรณะสวดมนต์ ๑๐ รูป ด้านตะวันตกย้อมมหาฤกษ์ พระสงฆ์วัดเชตุพนสวดมนต์ ๑๐ รูป และฝั่งตะวันตกนั้นต้องปลูกโรง เพราะไม่มีที่อาศัยกำหนดให้ปลูกโรงกลางเมือง ขอกว้าง ๖ ศอก ยาว ๓ วา ๒ ศอก มีพาไลเฉลียงรอบ ยกพื้นในประธานสูงศอกคืบ พาไลเฉลียงศอกหนึ่ง เป็นหน้าที่กรมพระนครบาลปลูก โรงประตูเมืองอีกสี่โรงนั้น ขอกว้าง ๕ ศอก ยาว ๙ ศอก มีพาไลเฉลียงรอบ ยกพื้นในประธานศอกคืบ พาไลเฉลียงศอกหนึ่ง โรงทั้งสี่นั้นกรมท่าโรง ๑ กรมนาโรง ๑ กรมวังโรง ๑ กรมเมืองก็ถูกอีกโรง ๑ โรงกลางเมืองฝั่งตะวันตกนั้นปลูกที่ถนนอาจารย์ พระสงฆ์วัดระฆังสวดมนต์ ๒๐ รูป ประตูด้านตะวันออกปลูกที่วัดอรุณราชวราราม พระสงฆ์วัดอรุณสวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านใต้ปลูกที่วัดโมฬีโลก พระสงฆ์วัดโมฬีโลกสวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านตะวันตกปลูกที่ศาลหลวงเก่า พระสงฆ์วัดระฆังสวดมนต์ ๑๐ รูป ประตูด้านเหนือปลูกที่วัด

อมรินทร์ พระสงฆ์วัดอมรินทรสวดมนต์ ๑๐ รูป เวลาเย็น พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งแต่วันแรม ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ วัน ๑๔ ค่ำ สวดอาฏานาฏิยสูตรคืนยังรุ่ง เมื่อสวดไปถึงกำหนดยิงปืนก็หยุด รอจนยิงปืนแล้วจึงได้สวดต่อไปเป็นระยะ การเลี้ยงพระกำหนดเกณฑ์เจ้านายเลี้ยงอยู่หกแห่ง คือกลางเมืองทั้งสองฟากและประตูเมืองฟากตะวันออก เจ้านายองค์หนึ่งต้องเกณฑ์เลี้ยงพระวันหนึ่ง ตามที่ผู้ใดถูกตำบลพระมากพระน้อย ถ้าถูกตำบลพระมากก็ต้องเลี้ยงเช้า ๒๐ เพล ๕ รูป ถ้าตำบลพระน้อยก็ต้องเลี้ยงเช้า ๑๐ รูป เพล ๕ รูป แต่ที่ประตูเมืองฟากตะวันตกนั้นเกณฑ์กรมท่า กรมนา กรมวัง กรมเมือง เลี้ยงกรมละตำบล ต้องเลี้ยงเช้าเพล ๒ เวลาสามวัน เลี้ยงแต่เช้าเวลาเดียววันหนึ่ง พระพุทธรูปที่ตั้งตามโรงพิธีทั้งปวง ใช้พระห้ามสมุทรแล้วแต่จะหาได้ เป็นพนักงานของสังฆการี มีผ้าดาดเพดานผ้าขาวสำหรับตั้ง และราวเทียนเป็นราวเหล็กตามธรรมเนียม ตั้งหน้าพระสำหรับจุดเทียนบูชาราวหนึ่ง มีบาตรน้ำมนต์ ตั้งโรงพิธีกลางเมืองแห่งละ ๒ บาตร โรงประตูเมืองแห่งละบาตร หม้อคะนนใหญ่โรงพิธีกลางเมืองแห่งละ ๘ หม้อ โรงประตูเมืองโรงละ ๔ หม้อ

ในการพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์นี้ แต่เดิมมาก็ไม่มีเจ้านายเกศากันต์นอกจากพระเจ้าลูกเธอโสกันต์ ต่อตกมาถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมเจ้าหลานเธอบ้าง หม่อมเจ้าในกรมซึ่งเป็นที่ทรงคุ้นเคยโปรดปรานบ้าง โปรดให้มาเกศากันต์พร้อมกับพระเจ้าลูกเธอนับว่าเป็นเกียรติยศใหญ่ ต่อตกมาถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้หม่อมเจ้าในวังหลวงเข้ามาโสกันต์ได้ในวังทั้งสิ้น แต่หม่อมเจ้าวังหน้านั้นในกรมซึ่งรับราชการอยู่ในวังหลวง ก็โปรดให้มาเกศากันต์ในวังหลวงบ้าง นอกนั้นไปเกศากันต์ในพระราชพิธีในพระบวรราชวังทั้งสิ้น การเกศากันต์ในพิธีวังหน้านี้มามาแต่เดิมเป็นครั้งเป็นคราวไม่เสมอและไม่ทั่วไป เมื่อไม่มีวังหน้า หม่อมเจ้าวังหน้าก็มาสมทบเกศากันต์ที่วังหลวง กำหนดพิธีสวดเกศากันต์ตั้งแต่วันขึ้นวางค้ายแต่แรม ๑๑ ค่ำไป ถ้าเป็นพระองค์เจ้าแต่ก่อนมาเคยมีตำรวจนำตามแต่เจ้าของจะหามามากบ้างน้อยบ้าง ตัวพระองค์เจ้าทรงเสลี่ยงงา กั้นพระกลดกำมะลอ มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกคู่ ๑ โปรยข้าวสารดอกมะลิคู่ ๑ ขัณเฑาะว์คู่ ๑ สังข์คู่ ๑ ข้าหลวงตามมาก ๆ หม่อมเจ้าทรงเสลี่ยงงา กั้นกลดกำมะลอ มีพราหมณ์โปรยข้าวตอกข้าวสารคน ๑ ขัณเฑาะว์คน ๑ สังข์คน ๑

มีแต่ข้าหลวงตามไม่มีตำรวจ แต่ในแผ่นดินบัจจุบันนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ โสกันต์รวมกับพิธีทรงเช่นที่ว่านี้น้อยพระองค์(๑) คงเป็นหมู่มเจ้าเกศากันต์เป็นพื้น

การพระราชพิธีเริ่มสวดมนต์วันแรม ๑๑ ค่ำ พระราชาคณะ ๒๐ รูป รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำพระสงฆ์ฉันพร้อมกันทั้ง ๖๘ รูป จุดเทียนชัยนี้ฤกษ์ ถ้าฤกษ์เช้าก็จุดก่อนพระฉัน ถ้าฤกษ์สายก็จุดภายหลัง ไฟซึ่งจะจุดเทียนชัยนั้นใช้ไฟฟ้าส่องด้วยพระแว่นกรอยลงยาราชาวดี เวลาจะส่องไฟมีคาถาสำหรับจะส่องเหมือนกันกับจุดเทียนของเปรียงเลยงเพลิงไปจนถึงเวลาที่จะจุดเทียนชัย เมื่อเวลาจะจุดเทียนชัยนั้นพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงจุดเทียนทองซึ่งตั้งอยู่กลางพระขันหยก สำหรับพระราชพิธีทรงตั้งสัตยาธิษฐานแล้วจึงส่งถวายแก่ท่านผู้เป็นประธานในการพระราชพิธี แต่ก่อนมาคือเป็นหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ครั้นแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงจุด ตั้งแต่การยกรมราชาภิเษกมาจนตลอดสิ้นพระชนม์ทุก ๆ พระราชพิธี ต่อมากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้ทรงจุดมาจนถึงบัจจุบันนี้ ในเวลาที่จุดเทียนชัยนั้น พระสงฆ์สวดพุทโธ สัพพัญญุตัญญาโณ ยนพระที่นั่งทักษิณ พราหมณ์

(๑) เพราะโปรดให้จัดเป็นการพิเศษ และมีแต่เป็นพื้น

เข้าสังข์คู่ ๑ ขันไม้ขัณเฑาะว์คู่ ๑ ประโคมแตรสังข์ฆ้องชัย พิณพาทย์ พระสงฆ์ฉันและกลับแล้วทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ ตระบะมุก และเทียนดูหนังสือเล่ม ๑ พระพิธีธรรมสำรับแรก ขึ้นสวดภาณวาร พระราชาคณะนั่งปรก ราชบัณฑิตชักประคำ จนถึงเวลาพลฉันเพล ๕ รูป แล้วสวดต่อไปจนถึงเวลาเที่ยง เปลี่ยนสำรับใหม่ ผลัดกันสวดสำรับละ ๖ ชั่วโมงทั้งกลางวันกลางคืน เวลาค่ำพระสงฆ์สวดมนต์อีกทุกวัน จนถึงวันแรม ๑๔ ค่ำเวลาเช้า พระองค์เจ้าหม่อมเจ้าทรงโสกันต์ แต่งเครื่องถอดออกไปนั่งรายเป็นแถวตรงหน้าพระสงฆ์ที่มุขตะวันออก ถ้ามากแถวก็ยาวออกไปถึงกลางชั่วราสาท แบ่งพระเกศาเสร็จแล้ว พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ แล้วทรงพระอำมรงค์พระมหาวิเชียรข้าง พระมหาเพชราวุธข้าง แล้วทรงจรดกรรไตรกรรชิตโปรดให้พระยรมวงศานุวงศ์ข้างพระองค์ทรงข้าง เวลานั้นพระสงฆ์สวดชัยันโตบนพระที่นั่ง พราหมณ์เข้าสังข์คู่ ๑ ขันไม้ขัณเฑาะว์คู่ ๑ ประโคมแตรสังข์ฆ้องชัยพิณพาทย์ที่สรงแต่ก่อนนั้นปลูกเย็นร้านขึ้นที่รักแร้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทข้างตะวันตกเฉียงใต้ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานน้ำทางพระแกล ยังใช้มาเช่นนี้ช้านาน ภายหลังพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดในทางที่เข้าออกทางพระแกล และโปรด

ให้ทำเขาไกรลาสด้วยศิลาทรายขาวด้านตะวันตกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จึงให้เจ้านายโสกันต์ไปสรงที่เขาไกรลาส เลิกพระแท่นสรงเสียที่เดียว ใช้เพดานพระแท่นสรงตั้งที่เขาไกรลาสครั้นภายหลังการที่ระยิดน้ำเย็ดน้ำกาหลมากนัก เวลาเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปพระราชทานน้ำ ถ้าไม่ยิดน้ำเสียก่อนก็เปียก จึงได้เกิดที่สรงขึ้นทรกแรพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามเดิม แต่ลดพื้นเตียงลง เป็นที่สำหรับพระราชทานน้ำ ธรรมเนียมแต่เดิมมา ถ้าโสกันต์พระองค์เจ้าชั้นใดได้พระราชทานพระมหาสังข์สาม ถ้าเป็นแต่หม่อมเจ้าก็ใช้แต่หม้อเงินหม้อทองและพระเต้าศิลากลับบัว แต่ครั้นเมื่อหม่อมเจ้าเกศากันต์พร้อมกับพระองค์เจ้า ก็พลอยได้พระราชทานพระมหาสังข์สามด้วย ก็ตกลงเป็นธรรมเนียม ถึงเกศากันต์แต่หม่อมเจ้าก็คงได้พระราชทานพระมหาสังข์สามตลอดมา พระเต้าซึ่งพระราชทานอยู่ในขันนั้น คือพระมหาสังข์สาม พระเต้าไกรลาส พระเต้าเทวยิด พระเต้าจารึกอักษร หม้อทอง หม้อเงิน พระสังข์อุตราวัฏของเดิม ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระมหาสังข์ประดับเพชรเป็นที่สุด ถ้าเป็นพระองค์เจ้าเคยพระราชทานพระเต้าห้ากษัตริย์ข้างก็มี แต่ดูไม่สู้ทั่วไป พระราชทานน้ำแล้วพระยมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นต่างกรมผู้ใหญ่ และท่านเสนาบดีก็

รดต่อไป ในเวลาสรงนั้นมีแต่เครื่องประโคมดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่พระสงฆ์สวดถวายพรพระ เมื่อพระราชทานน้ำแล้วเสด็จขึ้นมาทรงประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ในวันนั้นสำรับพระสงฆ์ฉันทั้งเช้าทั้งเพลไม่ได้ใช้เนื้อสัตว์ เป็นเครื่องกระยาวชใช้ถั่วงาทั้งสิ้น เครื่องสังเวยพระสยามเทวาธิราชก็เป็นเครื่องกระยาวชเหมือนกัน ลัทธิที่พระสงฆ์ฉันวชมีแต่เฉพาะวันพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์วันเดียว เห็นจะเป็นมาจากลัทธิพราหมณ์ที่ถือตกินมาแต่ก่อน ถ้าจะทำอะไรให้ขลังก็วิเศษก็ไม่กินของสดคาว จนไม่รู้ว่ามาจากแห่งใด การที่เกิดขึ้นในพระราชพิธีนี้เพื่อจะให้ขลังอย่างเดียว และในการเลี้ยงพระตรุษซึ่งนับว่าวัน ๑๔ ค่ำเป็นวันต้นไป มีข้าวพรรษทั้งเครื่องนมัสการด้วย มีแต่เฉพาะวันแรม ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เดือนห้าขึ้นค่ำหนึ่งสามวัน พระสงฆ์ฉันแล้วประกาศเทวดาตำแหน่งผู้ประกาศนั้นเป็นหน้าที่ของพระพิมลธรรม อย่างเจ้าพระยาพลเทพสำหรับแรกนาขวัญนี้ถ้าพระพิมลธรรมประกาศได้ก็เป็นพระพิมลธรรมประกาศองค์เดียว แต่พระพิมลธรรมมักจะชราเสียบ้าง เสียงไม่เพราะบ้างขัดข้องไป จึงต้องเปลี่ยนให้พระราชาคณะผู้อื่นว่าแทน คำประกาศนั้นไม่ได้อ่านหนังสือเหมือนประกาศทั้งปวง ใช้เล่าจนจำได้แล้วว่าปากเปล่า เพื่อจะ

มิให้พลาดพลั้ง จึงต้องมีผู้ทานหนังสือตามไปด้วยอีกองค์หนึ่ง ใช้พระราชาคณะผู้ใหญ่ที่เป็นผู้ชำนาญหนังสือไทยด้วย

ในคำประกาศเทวดาที่ใช้อยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่เดิมมานั้น มาจากเมืองลังกา ภาษาที่ใช้ก็ใช้เป็นภาษาลังกาแปลเป็นไทยบ้าง ไม่ได้แปลบ้าง พระนามที่ใช้ในคำประกาศแต่ก่อนใช้พระนามรามาธิบดี แต่จะค้นหาฉบับเดิมก็ไม่ได้ พบแต่คำประกาศวังหน้าครั้งพระยุพเกล้าก็คงจะคล้ายคลึงกัน อยู่ข้างจะเรื่อรำกว่าที่ประกาศอยู่ทุกวันนี้สักหน่อยหนึ่ง คือไต่ถามเทวดาถึงรับศีลแล้วหรือยัง ชวนให้รับศีล และการขัยไล่ผีสางก็เป็นจริงเป็นจังมากไปสักหน่อย เป็นต้น ทำนองที่ใช้ก็เป็นทำนองเทศน์มหาชาติหรือขัดตำนานยอกอนุศาสน์ตามแต่จะสันดัวว่า แต่ครั้นตกมาในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพิ่มเติมแก้ไขเสียมากดัดเป็นตอน ๆ ภาษามคธ ภาษาไทย ภาษาลังกา แทรกสลับกันไปดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า พระนามนั้นก็ทรงเปลี่ยนพระนามใหม่ลง แต่สร้อยพระนามในภาษาลังกายังใช้สร้อยเดิมอยู่มาก พระนามนั้นทรงถือว่าพระนามรามาธิบดีเดิมนั้นเป็นพระนามสำหรับกรุง เหมือนอย่างคำโคลงแช่งน้ำก็คงใช้ได้ไม่ผิด รับสั่งว่าถ้าใครเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาก็ต้องเป็นรามาธิบดีด้วย ถึงในสร้อยพระนามใหม่ก็มีรามาธิบดีไว้

ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นพระนามในภาษาสิงหลนั้นจึงได้คงใช้ปน ๆ กันอยู่กับของเก่า เช่นว่า บรมยพิตรปะระมินทะมะหาฬุฬาลังกรณะ ปะถินทระเทพยะมะหามะกุฏ บุรษยะรัตนะราชะระวิวังษะ วรุทตะมะพังษะปริพัทธะ วระชัตติยะราชะนิกะโรตตะมะ จาตุรันตะปะระมะมหาจักรพัตติราชาธิปรัตเตยยะ ขุณะรุจิรทธิรา มิศะเรยยะมเหยยะมหิทธิรทธิเตโชเชยยะ ตริโลกะเชษฐาธิมะหาพุทธางกุเลยยะ วะระธรรมิกะราชาธิราชะ รามาธิปรัตเตยยะมหาสวามินทะ ปะวะระรัตนะโกสินทะมหินทราโยทธะยามหานะคะรินทะนุวะระวะเสยยะ เป็นต้น คำประกาศนั้นคงเป็นสามภาษาอยู่ตามเดิม ตัดแต่ที่รุงรังถามไขออกเสียบ้าง ที่จะตัดออกไม่ได้เป็นท่อนยาวก็คงว่าแต่ภาษาลังกาไม่แปลเป็นไทย เวลาประกาศนั้น พระสงฆ์ผู้ประกาศกราบพระแล้วว่านโมสามหนที่หน้าพระแท่น แล้วออกมายืนยนอาสนท้ายอาสนสงฆ์กลาง พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หันหน้าไปทิศตะวันตก เริ่มคำประกาศเป็นภาษามคธ ตั้งแต่สุณันตุพพโสเตนะ จนจบ คติงสังวิชหันตุชาติ แล้วจึงว่าคำแปลเป็นภาษาไทยออกชื่อท้าวมหาราชทั้งสี่และเทพยดา หมู่ยักษ์ คนธรรพ์ กุมภัณฑ์ นาคขอให้มาประชุมกันในเวลาค่ำวันนี้ เพื่อจะอนุโมทนาในส่วนพระราชกุศล มีพระพุทธบูชาเป็นต้น ซึ่งทรงแผ่ส่วนพระราชกุศลให้

และขอให้ปลดเปลื้องสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ นำมาซึ่งความสิริสวัสดิ์แก่พระเจ้าแผ่นดิน และมหาชนอันอยู่ในพระราชอาณาเขต ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในสยามวงศ์ทรงชนะ แล้วต่อนั้นไปว่าเป็นภาษาลังกานำพระนามเจ้าแผ่นดินตั้งแต่มินยะปะฑินนะเป็นต้น แล้วจึงว่าพระนามเจ้าแผ่นดินเต็มตามที่จารึกในพระสุพรรณปัฏ คอดลอดจนถึงชื่อกรุงลงปลายสักทิยวิษณุกรรมประสิทธิ์ตามอย่างเก่า แล้วว่าตามภาษาลังกาอีกตอนหนึ่งแสดงพระราชอาณาเขต แล้วจึงออกชื่อหัวเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ ทั่วทุกหัวเมือง มีจำนวนนับรวมยอกข้างท้ายสี่ร้อยสามสิบแปดแล้วออกชื่อกรุงเก่าชื่อ จึงมีคำขอเทพยดาซึ่งรักษาพระราชอาณาเขต ออกนามพระกาฬชัยศรี พระเสื้อเมือง พระทรงเมือง พระหลักเมือง ขอให้บริบาลรักษาพระเจ้าแผ่นดิน และพระมหานครขอบเขตประเทศราชทั้งสิ้นทิศ ให้ข้าขามิตรบำเกรงอย่าให้คิดประทุษร้าย ขอให้พระยมวงศานุวงศ์เสนามาตย์ราชพิริยโยธาผู้ใหญ่ผู้น้อย จงมีสมัครสโมสรซื่อสัตย์สุจริตต่อกันสืบกาลนาน และขออย่าให้มีอันตรายมาพ้องพานแก่มนุษย์และสัตว์จตุบททวิบาท ให้วัสโสทกตกตามฤดูกาล เป็นอุปการแก่อัญญาหารบริบูรณ์ทั่วพระราชอาณาเขต เมื่อจบคำประกาศตอนนี้แล้วพระสงฆ์ผู้ประกาศหันหน้าไปข้างทิศเหนือ มีสังฆการี

สองคนเข้ามายืนรับคำสั่ง จึงสั่งเป็นภาษามคธว่า อัมโภ เทวตา อาราธกะ เป็นต้น สังฆการีรับสาธุ ๆ คะมิสสามิ ภันเต แล้วพระสงฆ์ผู้ประกาศจึงสั่งเป็นภาษาสยาม ให้รับสังฆาณัติไปเชิญเทพยดา อันเป็นที่มหาชนนับถือทั้งปวงมาประชุมกันในการพระราชพิธี เพื่อจะสดับพุทธภาษิตในเวลาค่ำวันนี้ สังฆการีรับว่าสาธุ ๆ พระพุทธเจ้าข้า แล้วท่านผู้ประกาศว่าภาษาสิงหลต่อไป ตั้งแต่วิหาระภุตตะ เป็นต้น ถึง อยะยุตตะเยติ เป็นจบประกาศเวลาเช้า

และในเวลาที่พระสงฆ์ฉันและอ่านคำประกาศอยู่นั้น เจ้าที่เกศากันต์แต่งตัวเสร็จแล้ว ก็มานั่งเก้าอี้เรียงเป็นลำดับอยู่ที่มุขตะวันออกหันหน้าเข้าหาเตียงพระมณฑล เมื่อพระสงฆ์ประกาศเทวดาขอแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ใบมะตูม และทรงเจิมเจ้าที่เกศากันต์ทุกองค์ แล้วพระสงฆ์ถวายยถา ในวันนี้สัพพพุทธาก่อนอื่นเรื่องแรก เป็นส่วนให้พรแก่เจ้าที่เกศากันต์ ในการพระราชพิธีนี้ ในวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ไม่ต้องมีอนุโมทนาอย่างอื่น นอกจาก ยถาสัพพี อติเรก ภวตุสัพพ์ เมื่อพระสงฆ์อติเรกก็โปรดให้เจ้าที่เกศากันต์นั่งกลับ พระราชาคณะ ๒๐ รูปซึ่งนับว่าเป็นสวดมนต์ในการเกศากันต์นั้น ได้รับกระบาดเครื่องบริโภคของแห้งตามธรรมเนียมการโสกันต์ด้วย

ในวันนั้นองค์ละกระยาด เวลาย่ายตั้งยายศรีแก้วทองเงินทพระทนั่งอมรินทรวินิจฉัย เวียนเทียนสมโภช เจ้าที่เกศากันต์ทรงเสลี่ยงออกทางประตูสนามราชกิจ สมโภชแล้วขึ้นมาคอยเฝ้าบนพระที่นั่ง พระราชทานน้ำพระมหาสังข์อุตราวัฏของเดิมในรัชกาลที่ ๑ และทรงเจิม พระราชทานเงินสมโภชตามแบบพระองค์เจ้าในพระบรมมหาราชวัง ๓ ชั่ง พระองค์เจ้าในพระราชวังบวร ฯ ๒ ชั่ง หม่อมเจ้าในพระบรมมหาราชวังชั่ง ๑ หม่อมเจ้าในพระราชวังบวร ฯ ๑๐ ตำลึง แต่ที่เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ หรือหม่อมเจ้าในพระเจ้าน้องยาเธอ ก็พระราชทานเงินพระคลังข้างที่เพิ่มเติมอีกบ้างไม่เป็นการเสมอหน้าทั่วไป

ครั้นเวลาเย็นพลยตั้งกระบวนแห่พระสงฆ์ แต่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีกำหนดกระบวนหน้ามทหารในเกณฑ์ร้อยหนึ่ง บางทีกมทหารมหาดเล็กทหารเรือมาสมทบแห่บ้าง บางทีกมทหารล้อมวังลากปืนแคตลิงคันเข้ากระบวนด้วย แต่ไม่เป็นการแน่นอนลงได้ และมีม้าเกราะทอง ๑๒ ม้า ธงศักดิ์ธงยันต์ ๓๐ ปืนแคง ๓๐ คายสองมือ ๓๐ คายโล่ ๓๐ คายเขน ๓๐ ทวน ๓๐ ดาบ ๓๐ กระบวนเหล่านี้ ๒ แถว แล้วถึงพระแสงปืน พระทรงสวัสดิ์ พระสุพรรณบัฏคาล

ขุนแคร่หาม เป็นพนักงานกรมแสงกำกับ แต่พระแสงสององค์นั้นในแผ่นดินบัดนี้ไม่ได้แห่ คงแห่แต่ปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ลากล้อ เป็นพนักงานกรมกองแก้วจินดา แล้วถึงแตรงอน ๑๐ แตรฝรั่ง ๖ สังข์ ๒ แล้วจึงถึงสังฆการีแต่งสามเสือครุยลอมพอก ซึ่งเป็นพนักงานขานคำตอบพระสงฆ์ ต่อไปนั้นเป็นกระบวนพระสงฆ์ ที่หนึ่งพระวอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ มีคนเชิญตาลปัตรนำหน้าที่ ๒ พระวอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ต่อไปวอสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (๑) ต่อนั้นไปแคร่พระราชาคณะ ที่เป็นเจ้านายกับพระกลด ที่เป็นพระราชาคณะกับสัปทนแดง มีตาลปัตรนำหน้าทุกองค์เป็นแคร่ ๗ คู่ ขาดคู่อยู่แคร่หนึ่ง เพราะติดนั่งปรกยนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อนั้นไปพระครู ๘ รูป พระพิธีธรรม ๓๖ รูป เดินฉัตรตาลปัตรเป็นคัน ๆ ละสี่รูป ๑๑ คัน ต่อไปจึงถึงกระบวนหลัง คือคนถือกระบอง ๓๐ ถือง้าว ๓๐ ตรี ๓๐ ดาบเชลย ๓๐ การที่มีกระบวนแห่พระนี้ ก็เป็นการย่อมาจากอาพาธพินาศเทือกเดียวกันกับคเชนทรัศวสนานเป็นการย่อของสระสนาน พอกระบวนแห่ถึงกำแพงแก้วก็ประโคม พระสงฆ์ขึ้นนั่งเรียบร้อย

(๑) สมเด็จพระวันรัตไปเป็นประธานทำพิธี ในพระราชวังบวรฯ

แล้วเสด็จออกทรงฉลองเครื่องนมัสการ ในเวลาวันนั้นมีเทียนเล่มหนึ่งหนัก ๖ บาท พันเล่มสั้น ๆ ยืดทองคำเปลว ปักเชิงเทียนทองคำ ๔ เชิง เล่มหนึ่งทรงจุดเมื่อแรกพระสงฆ์สวดปริตรพร้อมกันแล้วตั้งไว้บนเตียงพระมณฑล เล่มหนึ่งจุดเมื่อสวดธรรมจักร เล่มหนึ่งจุดเมื่อสวดมหาสมัยสูตรเล่มหนึ่งจุดเมื่อสวดอาฏานาฏิยสูตรภาณยักษ์จบแรก เทียนทั้งสามเล่มข้างหลังนั้นจุดที่เตียงพระสวดทั้งสามเล่ม

เมื่อพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีประกาศเทวดาอีกคราวหนึ่งแต่อาสนสงฆ์ซึ่งสำหรับพระสงฆ์นั่นประกาศเทวดาในเวลาค่ำนี้ใช้ผ้าขาวพับหนึ่งให้พระสงฆ์นั่น เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้ว ทรงประเคนผ้าขาวพับแก่พระสงฆ์ผู้ประกาศเทวดา ในเวลาค่ำวันนั้นพระสงฆ์นั่นหันหน้าข้างเหนือ ถามสังฆการซึ่งเป็นผู้รับสังฆาณัติไปเชิญเทพยดาด้วยภาษามคธก่อน เริ่มตั้งแต่โย โส อัชชะ ปุพพัณหะ เป็นต้น สังฆการตอบ อิทาหัมภันเต อาคันตัวา ฐิโตมหิ ท่านผู้ประกาศถามต่อไปว่า อัชเฉสิตา น โข เต เป็นต้น สังฆการตอบ อามะภันเต จนถึง อัยยัสสะ วะจะนะสะวะนายะ เป็นที่สุดแล้ว จึงถามเป็นภาษาไทยต่อไปว่า ราชบุรุษผู้ซึ่งเราได้สั่งไปเชิญเทพยดานั้นได้กลับมาแล้วหรือยัง สังฆการรับว่า ได้มานั่งอยู่ที่นี่แล้ว

(คำที่ว่ายนนยนจริง ๆ มิใช่พูดยน เมื่อก่อนยนทั่วกันแต่เดี๋ยวนี้ยนมาแล้ว ทำตามลัทธิเทวดาที่มาหาพระตั้งแต่เฝ้าพระพุทธเจ้าเป็นต้น มักจะมีเรื่องราวที่ว่ายนมากกว่านั่งทุกแห่ง) ท่านผู้ประกาศจึงได้ถามว่า ได้อาราธนาเทพยดาแล้วหรือ สังฆการีตอบว่า ได้ไปยืนสรวงยกหนังสืออาราธนาแล้ว และกลับมาในที่นี้โดยความเข้าใจว่า ถ้าเทพยดานั้นเป็นสัมมาทิฐิ คงจะไม่ขัดอาณาสงฆ์คงจะมาด้วยอิทธิมานะกาย ในคำประกาศตอนนี้เป็นแปลกกว่าของเก่ามาก คนละทางกันทีเดียว ของเก่านั้นเอาสังฆการีสองคนนั้นว่าเป็นเทวดาทีเดียว พระสงฆ์จึงได้ถามถึงรัศมีแลวิหารยัง และอะไรต่าง ๆ เป็นเล่นฟั่น(๑) กันแท้น่าหัวร่อ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงแก้เสียทั้งมคธภาษาไทย ให้เป็นถามกันอย่างใหม่ดังกล่าวมานี้ ดูก็ไม่น่าหัวร่อต่อกระซิกอันใด แต่คนที่เข้าใจว่าสมมติว่าตาสองคนนั้นเป็นเทวดาตามอย่างเก่าไม่เอาหูฟังยังหัวเราะเพ้อ ๆ ไปข้างก็มี ที่หัวเราะเพราะแก้ติดกระอักกระอักข้างก็มี ถ้าหัวเราะอย่างหลังแล้วก็ควรอยู่ แต่ถ้าหัวเราะอย่างก่อนแล้วเป็นเดอะเน้อ อย่าเพ้อต่อไป เมื่อสังฆการีตอบภาษาไทยแล้ว ผู้ประกาศจึงได้ถามเป็นภาษาลังกา

(๑) เล่นฟั่น หมายความว่า เล่นตลก

ตามแบบของเดิมต่อไปว่า เทวตา อาราธนา วัตถกิโย อาวุยโย สามครั้ง สังฆการีตอบว่า อวิตถนฺตุ วิตถนฺนโย สามครั้งเหมือนกันแล้วจึงถามเทวโย อาวุยโย สังฆการีตอบ อามา จะ เทวโย สยมฺปวิวาเรนะ พยพฺตะสกฺก สามครั้งเหมือนกัน ต่อนั้นไปผู้ประกาศเทวดาได้ประกาศเทวดาเป็นภาษาไทย ตามเนื้อความในคำประกาศเดิมไม่ได้แก้ไข ออกชื่อเทพยดาซึ่งมาประชุมในสถานที่นั้น คือ ท้าวมหาราชทั้งสี่ ขอให้ตั้งโสตลงสดับพระธรรม และขออานุภาพพระรัตนตรัยให้สถิตในพระธรมธาตุ พระพุทธบุษยรัตน พระชัย พระห้ามสรรพอุปัทว พระแก้วเรือนทอง พระปฏิกธรรม ซึ่งเชิญมาไว้ในการพระราชพิธี ขอให้เป็นศรีสวัสดิมงคลกันสรรพภัยทั้ง พระราชอาณาเขต และขออำนาจท้าวโลกบาลทั้งสี่ และเทพยดาทั้งปวง จงบันดาลให้เครื่องราชูปโภค คือพระสุพรรณบัฏ พระขรรค์ชัยศรี และเครื่องนานาสรรพวราวุธ ทั้งพระมหามาลา พระมหามงกุฎ ฉลองพระองค์ เครื่องสรรพาภรณ์ พิชัยยุทธ์ ธงชัยกระบี่ธุชครุฑพ่าห์และพระกรรภิรมย์ พระมหาสังข์ พระฉัตรมงคล์ พระราชลัญจกร อิกมงคลพิสมรน้ำพระพุทธมนต์ บรรดาที่ได้ตั้งไว้ในการพระราชพิธีให้มีฤทธิอำนาจ บรรดามนุษย์และอมนุษย์ ซึ่งเป็นราชอริพาลมิตร ให้

คิดคร้านคร้ามขามขยาด มาตรแต่ว่าเห็นสิ่งของในพระราชพิธีอย่าให้มีคิดประทุษร้ายได้ และขอให้นำทิพยวารีมาโปรยปรายในภาชนะที่เต็มด้วยปริตโตทก เมื่อประปรายต้องกายผู้ใด ก็ให้พันสรรพทุกข์โศกโรคภัยทุกประการ เย็นจบตอนหนึ่ง ต่อนั้นไปเย็นคำประกาศว่า ถ้าเทพยดาหมู่ใดที่ถือสัมมาทิฐิ จงตั้งโสตลงสดับพระธรรมจักรกัปปวัตนสูตร และมหาสมัยสูตรในเวลาค่ำวันนี้ แล้วจงพิทักษ์รักษาพระบรมราชาธิราช อันมีพระนามประกาศประกาศิต ออกพระนามเต็มเหมือนอย่างเวลาเช้า แต่ไม่ได้ออกนามกรุง ในคำประกาศพิธีตรุษ เรียงลำดับพระบรมวงศานุวงศ์แปลกกว่าที่เรียงลำดับในอื่น ๆ ทั้งสิ้น เย็นของมีมาแต่โบราณ คือเมื่อลงท้ายพระนามว่า ขุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม แล้วต่อไปว่าทั้งองค์พระอัครบรมรัตนราชนารี แต่ของเดิมเห็นจะเย็นมเหสี ซึ่งถือว่าเย็นคำไม่เพราะ แล้วต่อไปว่าสุรางคนิกรกัญญา พระบรมปุตรบุตรี พระราชนัดดา ทั้งพระประยูรวงศาเสนามาตยราชมนตรีกวีชาติ พฤฒามาตยราชปโรหิต บัณฑิตสมณพราหมณ์ประชาราษฎรทั้งหลาย การที่นับพระนามพระราชวงศานุวงศ์ไม่มีแก่กว่าพระเจ้าแผ่นดินเลยเช่นนี้ เย็นอย่างเก่าแท้ เช่นมีมาในกฎหมายตำแหน่งนาพลเรือน ต่อไปนั้นก็ขอพร

ให้บริบูรณ์ทุกประการ แล้วจึงรอความว่า อนึ่งเทวดาหมู่ใดถือมิจฉาทิฐิ นอกพระพุทธโอวาท มิอาจรักษาพระบรมราชาธิราชอันมีพระนามประกาศประกาศิต พระบาทบรมบพิตรสมเด็จพระ-ปรมินทรมหาภูมิพลาดุลยเดชฯ บดินทรเทพยมหามงกุฎบุรุษยรัตนราชวรวงศ์ ทั้งองค์พระบรมรัตนราชนารีสิรีพระสนม และพระบรมราชบุตรบุตรินัดดา พระญาติประยูรวงศา เสนามาตย์ราชกวีพราหมณชนทั้งหลายและสัตว์ทั้งปวงได้ไซร้ เทวดาหมู่นั้นจงเร่งถอยหนีออกไปนอกขอบเขตจักรวาลจงเร็ว ๆ พลัน ๆ อย่าให้ทันพระสงฆ์สวดอาฏานาฏิยสูตรอันวิเศษ อันท้าวเวสวัณไพสพมหาราชหากอาราธนาแต่สมเด็จพระสรรเพชญพุทธ-เจ้าไว้ ให้สำทับขับภูตยักษ์ราชาติฝูงยักษ์ คนธรรพ์กุมภัณฑ์นาคนิกรสัตว์ โดยสมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้าทรัสยัณฑรไว้ฉะนี้ ความตอนนี้คัดมาลงไว้เป็นตัวการเรืองขัยผีของพิธีนี้มีอยู่เพียงเท่านี้ ที่เป็นต้นเหตุให้เห็นกันเป็นวงชุลมุลชุลเกตามเช่นเล่า ๆ กันนั้น ต่อนั้นไปตามที่จดหมายในตำราว่า เป็นคำเรียกเทวดาในกำพูชัตร ให้มาช่วยขับยักษ์มิจฉาทิฐิ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า เป็นคำเขากรวดน้ำแผ่ส่วนบุญเป็นภาษาลังกา ยืดยาว ไม่มีคำแปลเป็นไทย

ขึ้นต้นแต่ เมตฺตะยันฺติ ไปจนถึง รุกฺขะติ สังฆัสสาติ เป็นจบ การที่ไม่ได้แปลเป็นภาษาไทยนั้นก็เพราะยืดยาวเสียเวลาพรรณนาชื่อเทวดาต่าง ๆ ที่แผ่ส่วนบุญนั้นก็เป็นการเหลวๆ อยู่ จึงได้ยกไว้ ใช้แต่ภาษาลังกาพออย่าให้เสียธรรมเนียมเดิม เป็นเสร็จคำประกาศในเวลาค่ำเพียงเท่านี้

เมื่อประกาศเทวดาเสร็จแล้ว ทรงจุดเทียนทองตระบะมุก เทียนคูหนังสือ แล้วทรงทอดผ้าขาว ๔ พับ เฉพาะพระสงฆ์นั่งบนพระแท่น พระครู ๔ รูปขึ้นสวดตั้งนโมสรณาคมน์ แล้วพระราชาคณะที่ประกาศเทวดาขึ้นไปบนแท่นขัดตำนาน พระสงฆ์สวดธรรมจักรกัปปวัตนสูตร แต่เติมสวดลงสังโยคอย่างตามธรรมเนียม แต่เมื่อถึงแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่าช้านัก ถ้าเสด็จออกล่าไปหน่อยหนึ่งยามเศษก็ไม่ได้ยิงขันตามกำหนด จึงโปรดให้สวดเสียอย่างธรรมยุติกา พระราชาคณะที่ขัดตำนานนั้นลงมานั่งปรกจนจบ แล้วเสด็จไปทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่ง ทรงทอดผ้าอีก ๔ พับ พระครูอีก ๔ รูป ขึ้นยืนพระแท่นตั้งนโมแล้ว พระราชาคณะที่นั่งปรกขึ้นไปขัดตำนานแล้วกลับลงมานั่งปรก พระครูสวดมหาสมัยสูตร ที่คาถากึ่งสวดเป็นสรภัญญะ ถึงมหาสมัยสูตรนั้นแต่ก่อน

ก็สวดเป็นสังโยคเหมือนกัน เปลี่ยนพร้อมกันกับธรรมจักร เป็นสวดอย่างธรรมยุติกา ถึงว่าฐานาสมเด็จพระปรมานุชิต สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์สมเด็จพระวันรัต จะเป็นพระสงฆ์มหานิกาย ก็ต้องซ้อมสวดอย่างธรรมยุติกาให้เป็นการเรียบร้อย ในระหว่างนั้น เมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินลงไปพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ และทรงเจิมพระแสงยันต์ มหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราย ทั้ง ๔ กระบอก ครั้นภายหลังมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าลงไปรดน้ำและเจิมทุกปีมิได้ขาด ทั้งพระทรงสวัสดิพระสุธินบันดาล และพระแสงยันต์หลักก็รดน้ำและเจิมด้วย ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ตำแหน่งนี้ตกอยู่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระชนม์ จึงได้ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังสีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จลงไปรดน้ำและเจิมพระแสง ต่อมาสวดสมัยสูตรจบแล้วทรงจุดเทียนทองอีกเล่มหนึ่ง พระสงฆ์พิธีธรรมสำรับแรกขึ้นพระแท่นตั้งนโมสรณาคมน์ นโมและสรณาคมน์ของภาณยักษ์อย่างเร็วอยู่ใน ๒๕ นาที อย่างช้าก็ถึง ๓๐ นาที เมื่อจบสรณาคมน์พระราชาคณะนั่งปรกขึ้นไปชักตำนานแล้ว กลับมานั่งที่อาสนในหมู่ตาม

เดิม พระราชาคณะฝ่ายวิปัสสนาธุระไปนั่งปรกแทนต่อไป พระสงฆ์สวดภาณยักษ์ เมื่อจบแล้วก็เปลี่ยนกันไปตามลำดับ กำหนดที่ได้ยินขึ้นคราวแรกอยู่ในยามเศษ ภาณยักษ์จบแรกยินขึ้น ๓ ครั้ง ครั้งที่หนึ่งที่ ตามเวลาที่ครั้นสวดไปถึงวิปัสสิสสในคราวแรก พระสงฆ์ซึ่งนั่งอยู่ข้างล่างขับสายสิญจน์สวดคาถาวิปัสสิสสจนตลอดจบหนึ่ง ต่อไปไม่ได้สวดอีก ในจบแรกยินขึ้นครั้งที่สองที่อุชชาเปตพพัง เรียกกันว่าอุชชาใน ยินขึ้นอีกครั้งหนึ่งที่อุชชาเปตพพังหลัง เรียกว่าอุชชานอก ต่อไปตั้งแต่จบที่สองภาณพระยังจบละสองคราวขึ้น คือที่ตายเวลาครั้งหนึ่ง ที่อุชชาในอีกครั้งหนึ่ง เป็นสองครั้งตลอดไปทุกจบ สวดตลอดคืนยังรุ่งอยู่ในสิบเอ็ดจบ ถ้าเสด็จออกหัวค่ำเย็นสิบสองจบบ้างบางทียังขึ้นอยู่ใน ๒๓ คราวขึ้นเป็นธรรมดา แต่ถ้าเป็นสิบสองจบก็เป็น ๒๕ คราวขึ้น

ขึ้นที่ยังในวันยังอาฐานาน แต่เดิมมาใช้สังฆการีตีฆ้องเมื่อถึงกำหนดจะยังใช้กรมพระแสงขึ้นต้นยิงขึ้นสัญญาณขนชาลาพระมหาปราสาท แล้วทนายขึ้นกรมพระตำรวจ ยิงขึ้นคายศิลา ยิงเป็นดับเป็นสัญญาณแล้วจึงได้ยิงต่อ ๆ กัน ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดรักษาพระองค์ขึ้นทองปราย

ขน ก็ให้รักษาพระองค์ยืนทองปรายิง เมื่อเกิดเกณฑ์หัดขึ้น แดงขึ้น ก็ให้เกณฑ์หัดขึ้นแดงมายิงอีกพวกหนึ่ง ครั้นตกมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทหารยืนทองปรายคงยิงอยู่ตามเดิมพวกหนึ่ง ถอนเกณฑ์หัดขึ้นแดงเอาทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรปยิงแทนอีกพวกหนึ่ง ครั้นเมื่อหล่อยืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราย ขึ้นพร้อมกันก็ยังทรงสร้างพระแสงยืนนพรัตน์สำหรับเข้าพิธี ก็ทรงพระแสงยืนนพรัตน์ ซึ่งเป็นยืนอย่างที่เรียกว่าโก้อย่างเก่า ๆ ทรงยิงเองทางช่องพระแกลที่ ๒ ด้านเหนือมุขตะวันออก เป็นสัญญาณให้ยิงยืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราย พระแสงยืนนพรัตน์นั้นไม่สู้สะดวกนัก จึงได้โปรดให้จัดพระแสงยืนหลักสำหรับลงหน้าเรือพระที่นั่ง ขึ้นมาตั้งที่ชาลาหน้าพระมหาปราสาท ตรงช่องพระแกลที่กล่าวแล้ว ล่ามสายไหมเขญจพรรณถักติดกับไกยืนขึ้นมาผูกกับพนักพระแกล เจ้าพนักงานประจำยืนอยู่ข้างล่าง เมื่อเวลาถึงกำหนดยิง ก็ทรงกระตุกเชือกยิงพระแสงยืนหลักนั้นเป็นสัญญาณ ซึ่งให้เป็นสององค์ไว้นั้นเพื่อจะสับปลับ เมื่อไม่สับปลับก็ทรงทั้งสององค์ ภายหลังมาเมื่อพระแสงยืนพระทรงสวัสดิเข้ามาถึง เป็นพระแสงยืนใหญ่

บรรจุท้ายซึ่งได้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ในครั้งแรกโปรดยิ่งนัก ได้ทรงทดลองทุกวันและทุกเวลาหลายครั้ง ครั้นเมื่อถึงพระราชพิธีก็โปรดให้มาตั้งที่ตรงหน้าพระแกล โยงเชือกขึ้นมาทรงกระตุกเป็นสัญญาณ พระแสงขึ้นหลักทั้ง ๒ องค์นั้นก็คงไว้ด้วย ครั้นมาภายหลังเมื่อปลาย ๆ แผ่นดินทรงพระสุบินไปว่ามีขึ้นอย่างหนึ่งซึ่งเป็นรูปขึ้นใหญ่แต่ยังได้หลาย ๆ นัด มีครกหันเหมือนอย่างขึ้นที่เรียกกันว่าโกร่งตั้งไว้ที่หน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม มีเจ้านายหลายพระองค์เสด็จเข้ามาเฝ้า ทรงจำได้ว่ากรมขุนวรจักรองค์หนึ่ง ได้ทรงยิงขึ้นนั้นเป็นสลุตรับ จึงมีพระราชหัตถเลขาสั่งออกไปให้ทำตามกระแสพระสุบิน แต่ผู้ที่ทำนั้นจะคิดหันให้เป็นอย่างขึ้นโกร่งก็ไม่ได้ใจ จึงทำเป็นรางยาวรูปศัตรูยาว ๆ สอดเข้าไปในช่องข้างท้ายยอกขึ้น เลื่อนไปที่ละช่องยิงได้ตัวละหลาย ๆ นัด เมื่อได้ทอดพระเนตรก็รับสั่งว่าไม่เหมือนที่ทรงพระสุบิน แต่ยิงได้หลายนัดคล้ายคลึงกัน จึงพระราชทานชื่อว่าพระสุบินบันดาล ให้ตั้งยิงในการพระราชพิธีด้วย ในขึ้นแรก ๆ ทรงเที่ยวหนึ่ง ๆ อยู่ใน ๖ นัด ครั้นภายหลังมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ยิงเนือง ๆ สายล่ามไกนั้นโยงขึ้นมาที่พระแกลที่หนึ่ง ไม่ได้ร่วมอยู่ในพระแกลที่สองซึ่งเป็น

ที่ประทับ พระแสงปืนอย่างเช่นทรงพระสุบินนั้น ภายหลังก็ทรงสั่งมาอีกจนได้ แต่พึ่งมาถึงภายหลังไม่ทันจะพระราชทานช่อการที่พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระในเรื่องยิงปืนมากนัก ทรงเป็นการแปรกติสัยผิดหัดให้คุ้นเคยในการยิงปืน ด้วยเวลาอื่นนอกจากยิงอาฏานาฏิยสูตรนั้นแล้วก็ไม่ได้ทรงเลย ในเมื่อตอนแรกยังเสด็จอยู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเคยทรงพระแสงปืนเล็กทางสิหยัญชรเนือง ๆ เอาหม้อข้าวกรอกน้ำเสียแล้วขึ้นไปแขวนไว้บนต้นไม้ตามทิศลังและที่โรงหมอทรงยิงหม้อข้าวนั้น เผอิญครั้งหนึ่งกระสุนปืนเข้าไปตกถึงพระที่นั่งวังจันทร์ ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งอัศเรศราชานุสรทุกวันนี้ ในขณะพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จอยู่ที่เป็นที่ตกพระทัย เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปพระราชทานทองคำสมโภชลิมหนึ่ง แต่นั้นมาก็ไม่ได้ทรงพระแสงปืนอีกเลย นอกจากเวลาพิธี ถ้าจะติดกินพระแสงองค์ใดลองก็รอไว้การพิธีทุกครั้ง แต่ถ้าจะติดกระสุนลองแล้วก็ไปลองที่ปทุมวันหรือทลานเท ที่ปทุมวันนั้นภายหลังก็เป็นอันเลิกไป เมื่อกระสุนไปถูกกระยอทคนจูงมากระยอล้ม แต่คนไม่เป็นอันตราย แต่นั้นมาก็คงมีอยู่ที่ลานเทแห่งเดียว ต่อเมื่อพระแสงใหม่มีมาจึงได้ลอง เป็นการ

นาน ๆ มีทหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อถึงการพระราชพิธีครุษนี้แล้ว จึงได้ทรงยิงขึ้นเป็นการฝึกซ้อมให้ชำนาญทุกยิมิได้ขาด เมื่อมทหารผู้หญิงอยู่แต่ก่อน ก็เคยโปรดให้มายิงทชาลาข้างพระทนั่งวิมานรถยาพร้อมกับคราวขึ้นข้างหน้ามาช้านานหลายปี ถ้าเวลาตั้งแต่ยิงขึ้นยกแรกไปแล้ว ไม่ใคร่จะได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับทางเจ้านายชุนนาง ประทับอยู่ที่ตรงพระแกลตรัสกับกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์อยู่จน ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่มจึงได้เสด็จขึ้นทุกปี ถึงทหารก็เหมือนแต่ก่อนมา ไม่ได้เคยฝึกซ้อมทิดดินในท้องที่ ต้องผลัดเปลี่ยนกันเข้ามายิงอาฏานา เป็นการหัดทิดดินตลอดมาถึงทหารมหาดเล็กในแผ่นดินปัจจุบันนี้ยังถือว่าเป็นการฝึกหัดเช่นนั้นเหมือนกัน แต่พระแสงขึ้นทสำหรับยิงเป็นสัญญาณนั้นเลิก คงใช้สัญญาณระฆังตามเดิม จำนวนและตำบลลำดับที่ยิงขึ้นดังจะว่าต่อไปนี้

ผังตะวันออก คือในพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง ทชาลาหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทหารมหาดเล็ก ๓๐ คน ยิงขึ้นอินพินพวก ๑ ทหารรักษาพระองค์ ๓๐ คน ทหารแคตลิงคัน ๓๐ คน ยิงขึ้นสามแหมทั้งสองพวก กรมกองแก้วจินดาเจ้ากรมปลัดกรม ชุนหมื่น ๑๕ คน ยิงขึ้นมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราย พวกหนึ่ง เป็นสัญญาณใน

กรมทหารขึ้นใหญ่ ยิงขึ้นทองพื้นลิ้นชัด ๒ ยอก ยิงทหน้าประตูวิเศษชัยศรี เป็นสัญญาณนอก

กรมทวนทองซ้ายขวา กรมเขนทองซ้ายขวา คุมขึ้นทองอย่างไทร ๒ ยอก ยิงที่ประตูมณีนพรัตน์

กองอาสารองซ้ายขวา ขึ้นทองฝรั่งเศสหมวก ๒ ยอก ยิงที่ถนนหน้าศาลพระหลักเมือง

กรมฝพายค่ซักซ้ายขวา ขึ้นทองรางแท่น ๒ ยอก ยิงที่ถนนหน้าศาลพระเสื้อเมืองพระทรงเมือง

กรมล้อมพระราชวัง คุมขึ้นเหล็กหามแล่น ๑๒ ยอก ขึ้นคาบศิลา ๕ ยอก ยิงขนย้อมรอบพระบรมมหาราชวัง ๑๒ย้อม

กรมตำรวจและพลพันทหารใน คุมขึ้นหามแล่น ๑๘ยอก ยิงขนเชือนเพชรกำแพงวัง ๑๐ ตำบล คอ

กรมทหารในซ้ายขวา ยิงที่เชือนหน้าโรงทานยอก ๑ เชือนตรงท่ากระแชยอก ๑

กรมพลพันซ้าย ยิงที่เชือนด้านวัดพระเชตุพน

กรมพลพันขวา ยิงที่เชือนโรงไหม

กรมตำรวจสนมซ้าย ยิงที่เชือนริมอุโมงค์

กรมตำรวจสนมขวา ยิงที่เชือนขันไดทรงวัดพระเชตุพน

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่เขื่อนเหนือและใต้พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปราสาท

กรมพระตำรวจนอกขวา ยิงที่เขื่อนบันไดริมย้อมสัญจรใจวิง

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่เขื่อนท้ายพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่เขื่อนริมย้อมสัญจรใจวิง พวกที่ว่ามานี้แห่งละ ๒ ยอกทั้งสิ้น

กรมกองแก้วจินดา ปืนทองมณิลา ๒ ยอก ยิงขนย้อมเหนือย้อมใต้พระที่นั่งสุทไธศวรรย์

กรมรักษาพระองค์ซ้ายขวา ปืนทองรางแท่น ๒ ยอก ยิงที่ย้อมพรหมอำนวยศิลป์ ย้อมอินทร์อำนวยศร

กรมเรือดั้งทหารใน ปืนทองอย่างไทร ๒ ยอก ยิงที่หน้าประตูศรีสุนทร ๑

กรมพระตำรวจนอกซ้าย ยิงที่ท่าพระ ๑ หน้าวัดมหาธาตุ ๑ ยิงที่ประตูกินพระราชวังบวร ฯ ๑

กรมพระตำรวจใหญ่ขวา ยิงที่ท่าช้างพระราชวังบวร ฯ ๑ ประตูใหญ่หน้าบ้านเจ้าพระยามหาโยธา ๑

กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งซ้าย ยิงที่ประตูใหญ่หน้าวังกรมหมื่นกษัตริย์ศึกดิเดช ๑

กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ยิงที่หน้าบ้านพระยานาวานุโยค ๑ มุมบ้านเจ้าพระยาธรรมา คือประตูใหญ่ริมบ้านพระยานรรัตน ๑ ประตูใหญ่วัดบวรนิเวศ ๑

กรมพระตำรวจในขวา ยิงที่ประตูใหญ่วัดรังสุทธาวาส ๑ ประตูใหญ่ย้อมมหากาฬ ๑

กรมพระตำรวจในซ้าย ยิงที่ประตูหน้าวัดเทพธิดา ๑ ประตูเหนือย้อมหมู่ทลวง ๑

กรมพระตำรวจสนมขวา ยิงที่หน้าประตูสำราญราษฎร์ ถนนบำรุงเมือง ๑ ประตูถนนเจริญกรุง ๑

กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ยิงที่ประตูหน้าวังกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ คือวังบูรพาภิรมย์เดียวนี้

กรมพระตำรวจสนมซ้าย ยิงที่ประตูสะพานหัน ๑ ประตูใหญ่วัดราชบุรณะ ๑

กรมพระตำรวจนอกขวา ยิงที่ประตูวัดพระเชตุพน ๑ ประตูท่าเรือจ้างศาลต่างประเทศ ๑ ปืนหามแล่นแห่งละ ๒ ยอก ทั้งสิ้น

ฝั่งตะวันตกกรมอาสาวิเศษซ้าย ยิงทุ่งมวยชัยประสิทธิ์ตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมท่าขวา ยิงทุ่งถนนวัดโมฬีโลกตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมวังซ้าย ยิงทุ่งถนนวัดอมรินทร์ตำบล ๑

กรมอาสาใหม่กรมวังขวา ยิงทุ่งถนนวังกรมหมื่นเทวานุรักษ์ตำบล ๑

กรมเรือกันซ้ายขวา ยิงทุ่งถนนอาจารย์ตำบล ๑ ขันหามแล่นแห่งละ ๒ ยอกเหมือนกัน

รวมตำบลซึ่งยิงขันฝั่งตะวันออกสัญญาณใน ๑ สัญญาณนอก ๑ ประตูวัง ๒ ป้อมหมู่วัง ๑๖ เขื่อนเพชร ๑๐ ถนนใหญ่ ๒ ประตูใหญ่รอบพระนคร ๒๐ รวม ๒๕ ตำบล ฝั่งตะวันตกป้อม ๑ ถนน ๔ รวม ๕ ตำบล รวม ๕๗ ตำบล

จำนวนขันที่จ่ายไปยิง ขันอินพัน ๓๐ ขันสามแหม ๖๐ ขันคายศิลา ๕ ขันทอง มหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบ ๕ ขันพันลันยิงสัญญาณนอก ๒ ขันอย่างไทร ๔ ขันฝรั่งเบิกหมวก ๒ ขันทองมณีลา ๒ ขันทองรางแท่น ๒ ขันหามแล่น ๘๐ ยอก รวมขันเล็ก ๙๕ ขันใหญ่ ๙๖ รวม ๑๙๑ ยอก กำหนดทุ่งขันนั้น ยิงขันมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบก่อนแล้วจึงยิงขันตับ เมื่อยิงขันตับแล้วจึงยิงขันสัญญาณนอกที่

ประตูวิเศษชัยศรี แล้วขึ้นช้อมเชิงนเพชรยิงไปเป็นลำดับประทักษิณรอบพระราชวังและพระนคร

อนึ่งเมื่อเวลายิงขึ้นนั้น มีกรมพระตำรวจกับกรมต่าง ๆ ซึ่งจะว่าต่อไปเป็นกองตรวจตำบลที่ยิงขึ้นตามประตูเมืองผู้ตะวันออก ๔ กอง ผู้ตะวันตก ๑ กอง คือพระยามหามนตรี พระราชโยธาเทพไปตรวจแต่ประตูใหญ่ศาลต่างประเทศถึงประตูสำราญราษฎร์ ๖ ตำบล พระยามหาเทพ หลวงราชมานู ไปตรวจแต่ประตูเหนือช้อมหมู่ทลวงถึงหน้าวัดรังสี ๔ ตำบล พระ-อินทรเทพ หลวงสุรินทรเดชะตรวจแต่หน้าวัดยานนาวาถึงมุมบ้านเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ๕ ตำบล พระพิเรนทรเทพ หลวงเสนาภิมุข ตรวจแต่ท่าช้างพระราชวังบวร ฯ ถึงท่าพระหน้าประตูศรีสุนทร ๕ ตำบล พระพรหมธิรัชย์ พระสุรินภักดี ไปตรวจผู้ตะวันตกทั้ง ๕ แห่ง

การสวมมงคลธรรมเนียมแต่เดิม เจ้านายข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในต้องสวมมงคลทั้งสามวัน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเวลาค่ำวัน ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเลย ถึงจะมีการโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอก็ไม่เสด็จ แต่เวลาเช้านั้นเสด็จทุกวันไม่ได้ขาด ด้วยการถวายสังฆทานและเลี้ยง

พระ ในเวลานั้นถือว่าเป็นการสำคัญพระราชกุศลมาก แต่ถึงไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินอย่างนั้น เจ้าพนักงานก็ตั้งผอยพระมหามงคล และที่สรงพระพักตร์ตามแบบทั้งวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำ ส่วนเจ้านายและข้าราชการซึ่งจะเข้าไปเฝ้าในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ต้องสวมมงคลทั้งสองคืน ต่อเวลาค่ำ วันแรม ๑๔ ค่ำ จึงได้เสด็จพระราชดำเนิน ถ้าเจ้านายและข้าราชการสวมมงคลตั้งแต่เวลาเสด็จออกไป แต่ที่ทรงเองนั้นต่อเวลาสวดสมัยธรรมจักรจบแล้ว พอภาณยักษ์ขึ้นจึงได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นในม่านประทับราชอาสน์สรงพระพักตร์ ทรงพระมหามงคลซึ่งโยงสายสิญจน์ประทับอยู่จนภาณยักษ์จบแรกจบทรงพระมหามงคลคู่ผลัดแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ ไม่ได้ทรงฟังภาณยักษ์จบสองต่อไป ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกทั้งเช้าทั้งเย็นไม่ได้ขาดเลย แต่เจ้านายข้าราชการซึ่งเฝ้าในวัน ๑๒ ค่ำ ๑๓ ค่ำโปรดให้ยกเลิกเสียไม่ต้องสวมมงคล พระมหามงคลซึ่งตั้งไว้นั้นก็พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอบ้าง พระเจ้าลูกยาเธอบ้างทุกวัน แต่พระเจ้าลูกเธอซึ่งทรงพระเยาว์อยู่นั้น อยู่ข้างจะตนทรงมงคลกันจัดมาก ที่ได้ทรงวันเดียวไม่สะพรั่งย่นออดแอดกันไปต่าง ๆ จึงโปรดให้มีมงคลมาสวมพระราชทานวันละสอง

พานแว่นฟ้าทั้งสามคน การทั้งมงคลนี้มาจนเจ้านายเล็ก ๆ ทุกวันนี้ ต้นเหตุที่จะทรงหนักทรงหนาเพราะอยากโสกันต์เป็นเยี่ยงหน้าเห็นเจ้านายเข้ามาฟังสวดและเข้ามาเกศากันต์เวลาเช้ามันให้อยากใจเต้นไปไม่หาย เย็นเช่นนี้ด้วยกันโดยมาก ได้สวมมงคลเข้าก็ดีค่อยสบายวางหน้าวางตาเย็นเข้าโสกันต์ ถ้าถึงวันยังอาฬานาได้ถือกระบองเพชรเข้าด้วยยิ่งคมคายขบขันขึ้นมาก ถึงจะหาวนอนให้หวอด ๆ เท่าไรก็ทนได้ไม่เป็นไร ใครอยากดูให้เห็นจริงคอยดูพิธีตรุษบ่ายก็ได้ การทรงพระมหามงคลในวัน ๑๔ ค่ำนั้น เมื่อเวลาภาณยักษ์ขึ้นเสด็จขึ้นข้างในทรงพระมหามงคล แต่ทรงเครื่องเสียทีโยงสายสิญจน์ พระมหามงคลคู่ผลัดก็ทรงสวมพระกรออกไปด้วย บางทีก็พระราชทานผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งยังไม่ได้พระราชทานในสองวันล่วงมาแล้ว บางทีก็ไม่ได้พระราชทาน ทรงอยู่เพียงยิงปืนครั้งแรกแล้วก็เปลื้อง ด้วยประทับอยู่นาน เวลาจะเสด็จกลับทรงสวมพระกรทั้งสองข้าง ไม่ได้ทรงกลับมา กระบองเพชรและพิสมรจ่ายในเวลาภาณยักษ์ เป็นหน้าที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ทรงจ่ายมาแต่เดิม ถึงเวลาก็เสด็จขึ้นไปบนหลังพระแท่นกับเจ้าพนักงานหยิบถุงออกมาแล้วถวายกระบองเพชรทรงซึ่งจารึกคาถาอริโยอุตตโมมัคโคเป็นต้น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน

ให้จารึกใหม่แปลกกันกับกระของเพชรสามัญซึ่งจารึกสัพเพเทวา ยีสาเวระ เป็นต้น แล้วจึงได้นำไปทิ้มขเหนือส่งข้างในและแจกเจ้านายข้าราชการฝ่ายหน้า แต่คำที่เรียกว่าแจกนเป็นแต่สักว่าแจก น่าที่จะเรียกว่าแย่งมากกว่า และเวลาจ่ายแล้วเสียงดังเฮอลั่น แล้วกระทบกันดังกรอกแกรก ๆ จนเกือบไม่ได้ยินภาณยักษ์ ถ้าโยนลงไปกลางหมู่คนสักมัดหนึ่งคงจะแย่งกันเหมือนแย่งตัวเป็นแน่

ในวันยิงอาฏานาเป็นประเพณีมาแต่เดิม เจ้านายและข้าราชการต้องเข้ามาประชุมเฝ้าทูลละอองอุลิพระยาทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย ไม่ใคร่มีใครค่อยเว้นว่าง ด้วยเป็นพระราชพิธีซึ่งจะให้เป็นมงคลทั่วกันและเป็นเวลายิงยืนกลางคืนค่อนจะอยู่ข้างขัดถึงชั้นเสนายืนอนหัวค่ำก็ยังคงรักษาแบบอย่างเดิมอยู่ ไม่ใคร่จะขาดเหมือนการพระราชพิธีอื่น ๆ

วันแรม ๑๕ ค่ำตั้งแต่เวลารุ่งไปพระสงฆ์ทำสวดภาณยักษ์หยุดแล้ว ขึ้นสวดแผ่เมตตาพรหมวิหารจนเวลาเสด็จออกเลี่ยงพระเมรุเลี่ยงพระเสร็จแล้วทรงจุดเทียนหลังครอยพระกรุงถวายกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ชาวที่ยกหม้อน้ำมนต์ทองเหลืองทั้งรายตามหน้าพระราชาคณะ แล้วสวดทำน้ำมนต์ตั้ง นโม นัตถิเม ยักขิ รตนำ โลเก แล้วจึงสวดคาถารัตนสูตร แต่ก่อน

สมเด็จพระพุฒาจารย์ ภายหลังสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดับเทียนชัยด้วยใบพลู เมื่อถึงปลายคาถารัตนสูตร แล้วสวดสัพพโรควินิมุต์โต ลงท้าย ยถา ทิโป จ นิพ์พุโต เป็นเสร็จการทำน้ำมนต์พระสงฆ์ซึ่งเข้าพระราชพิธีทั้งที่พระมหาปราสาทและที่กลางเมืองและประตูเมือง ได้ผ้าสบงองค์ละผืนทั่วกัน การอนุโมทนาวันนั้นสัพพพุทธาภายหลังอติเรกอีกวันหนึ่ง เป็นส่วนในพระเจ้าแผ่นดิน พระสงฆ์ไปแล้วพระราชทานน้ำพระมหาสังข์แล้วทรงเจิมพระยรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง แต่น้ำนั้นใช้น้ำพระพุทธมนต์ในครอบพระกรุงที่เหลืออยู่อีกมากน้อยเท่าใด ภูษามาลานำเข้ามาตั้งถวายในที่สรงข้างใน เทียนชัยซึ่งดับแล้วเหลืออยู่นั้นส่งพนักงานพระครัวหุงสผงสพระโอษฐ์

ในเวลาวันนั้น พระสงฆ์ที่เข้าในพระราชพิธีนั้นกลับไปแล้ว ต้องเที่ยวประน้ำมนต์กำหนดตามหมายรับสั่งของเดิมว่า ประน้ำโปรยทรายเข้าในพระบรมมหาราชวัง พระสงฆ์ ๑๐ รูป ยาตรน้ำ ๘ ยาตรทราย ๒ ชาวที่ใหญ่รับยาตร รอบพระบรมมหาราชวังชั้นกลาง พระสงฆ์ ๑๐ รูป ยาตรน้ำ ๘ ยาตรทราย ๒ เหมือนกันเป็นแห่ง ๑ ในโรงพิธีฝั่งตะวันออก พระสงฆ์วัดสุทัศน์ ๑๒ รูป หม้อน้ำ ๑๐ ยาตรทราย ๒ ประแต่วัดสุทัศน์มาถึงถนนสุทัศ คือแยกถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร แล้ว

แยกไปข้างเหนือ ๖ รูป ข้างใต้ ๖ รูป จนถึงยอมสุดถนนเพียงนครทั้งสองข้างแห่งหนึ่ง พระสงฆ์โรงพิธียอมพระสุเมรุ ๖ รูป หม้อน้ำ ๕ ฆาตรทราย ๑ ประไปจนถึงยอมมหากาฬแห่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธียอมมหากาฬ ๖ รูป มีหม้อน้ำยาตรทรายเท่ากันกับที่ยอมพระสุเมรุ ประไปถึงยอมมหาชัย แห่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธียอมมหาชัย ๖ รูป ประไปถึงยอมมหาฤกษ์แห่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธียอมมหาฤกษ์ ๖ รูป ประไปถึงยอมพระสุเมรุแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง ผู้ถือยาตรน้ำยาตรทรายกรมพระนครบาล ในฝั่งตะวันตก พระสงฆ์ทโรงพิธีวัดโมฬีโลก ๖ รูป ประไปถึงศาลหลวงเก่าแห่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธีศาลหลวงเก่า ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีวัดอรุณแห่งหนึ่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธีวัดอรุณ ๖ รูป ประไปถึงโรงพิธีถนนอาจารย์แห่ง ๑ พระสงฆ์ทโรงพิธีถนนอาจารย์ ๖ รูป ประไปถึงวัดอมรินทร์แห่ง ๑ พระสงฆ์วัดอมรินทร์ ๖ รูป ประรอยพระราชวังหลังแห่ง ๑ รวม ๕ แห่ง หม้อน้ำยาตรทรายก็เท่ากับโรงพิธีประตูเมืองฝั่งตะวันออก และเขินธรรมพระนครบาลรับหม้อน้ำยาตรทรายด้วยเหมือนกัน แต่การที่ประทำน้ำมนต์นอกพระราชวังนั้น จะเลิกเสียแต่เมื่อครั้งไดก็ไม่ทราบ หรือจะเป็นแต่รวม ๆ กันไปเอง แต่หมายยังคงอยู่แต่ยังตามเดิม ที่ประอยู่ทุกวันนี้แต่ใน

พระบรมมหาราชวัง พระราชาคณะ ๔ รูป ยาตรน้ำ ๒ ยาตร ทราย ๒ ขึ้นประบนพระราชมนเทียรทุกแห่งตลอดจนที่พระบรรทม ในเวลาเย็นเจ้าพนักงานเวียนเทียนพระแท่นมณฑลสมโภชพระพุทธรูปและเครื่องราชูปโภค เป็นเสร็จการพระราชพิธี

แต่ในส่วนตรุษนั้นมีการพระราชกุศลประจำปี คือมีการทรงยาตรพระสงฆ์มากขึ้นกว่าปรกติอย่างเทศกาล และมีน้ำอบที่เรียกกันว่าแข็งสด แต่เป็นคำที่เรียกกันอย่างโบราณ ทุกวันนี้ไม่มีใครเรียก คงกลิ่นอายเหมือนกับจะหอมเย็นๆ แต่สันนิษฐานว่าเป็นอย่างดีหรืออย่างเลวทายไม่ถูก ต้องสืบถามจึงได้ความว่าแข็งสดนั้น คือน้ำอบที่ต้มด้วยตะคันอย่างเช่นใช้กันอยู่ธรรมดานั้นเอง ปรุงก็ปรุงด้วยแข็งร่า แต่เจือน้ำดอกไม้สดลงไปเพื่อจะให้หอมเย็นหรือจะให้เปลืองน้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่คงใช้เป็นน้ำอบอย่างเลว แต่ก่อนมาพนักงานในพระบรมมหาราชวังมีคนหนึ่งเรียกว่าพนักงานแข็งสด อยู่ในบัญชีต่อท้ายพนักงานพระสุคนธ์ พระสุคนธ์นั้นเป็นน้ำอบอย่างดี แข็งสดเป็นน้ำอบอย่างเลว หน้าที่ของพนักงานแข็งสดมีอยู่สองอย่างเท่านั้น คือทำน้ำอบสำหรับสรงพระครั้งมหาโพธิในเวลาตรุษครั้งหนึ่ง สงกรานต์ครั้งหนึ่ง ทำน้ำอบสำหรับพระราชทานรดเจ้านายข้าราชการในเวลาสงกรานต์อย่างหนึ่ง นอกนั้นไม่มีธุระ

อันใด ตัวพนักงานมีมาแต่เดิม ก็ปล่อยให้อยู่ไปจนสิ้นชีวิต ครั้นเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็โปรดให้เลิกเสีย แต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การแย่งสดกตกอยู่ในพนักงานพระสุคนธ์เป็นผู้ทำ เมื่อเวลาเช้าทรงบาตรแล้ว เคยกรอกชวดคอปล้องขนาดใหญ่ ๕ ชวด ผ้าสีชมภู ๕ ผืน รองพานทองหม้อน้ำเงิน ๕ หม้อ มาตั้งถวายตัวที่ท้องพระโรงทุกวัน กำหนดมากน้อยเท่าใดนั้นจะเป็นตามจำนวนพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งทรงนั้นถือ คือวันที่หนึ่งไปสรงพระพุทธรูปและพระศรีมหาโพธิ วัดพระเชตุพนแห่ง ๑ วัดมหาธาตุ ซึ่งเรียกว่า วัดพระศรีสรรเพชญตามเดิมแห่ง ๑ วันที่สองวัดอรุณราชวรารามแห่ง ๑ วัดสุทัศนเทพวรารามแห่ง ๑ วันที่สาม วัดยมนิวาสแห่ง ๑ วัดสระเกศแห่ง ๑ วัดยวรนิเวศวิหารแห่ง ๑

อนึ่งในตรุษสามวันนั้น มีทังศาลาฉ้อทาน ๕ ตำบล คือหน้าวัดยวรนิเวศตำบล ๑ หน้าวัดมหาธาตุ ซึ่งยังคงเรียกอย่างเก่าว่า หน้าวัดพระศรีสรรเพชญตำบล ๑ วัดสุทัศนเทพวรารามตำบล ๑ วัดพระเชตุพนตำบล ๑ วัดอรุณราชวรารามตำบล ๑ แต่เดิมว่าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีที่หน้าวัดราชโอรสด้วย จะเป็นเลิกที่หน้าวัดราชโอรสมาวัดยวรนิเวศหรือประการใดไม่ทราบ มีโรงปลูกขึ้นใหม่

ทุกแห่ง วิเศษห้าโรง เป็นผู้ทำครัวและเป็นผู้เลี้ยง และมีผู้กำกับ คือกรมสัสดี มหาดไทย กลาโหม ชาววังตัวสี่ ชาวคลัง สรรพากร มหาดเล็ก วังนอกซ้ายขวา จ่ายข้าวสารโรงหนึ่งข้าวขาววันละ ๕ ถัง ข้าวแดงวันละ ๑๐ ถัง ห้าโรงเป็นข้าวขาววันละ ๒๕ ถัง ข้าวแดงวันละ ๕๐ ถัง สามวันเป็นข้าวขาว ๗๕ ถัง ข้าวแดง ๑๕๐ ถัง แต่ส่วนที่ซื้อกับข้าวนั้นเมื่อถึงกำหนดตรุษและสงกรานต์แล้ว ท้าวอินทร์สุริยาก็นำเงิน ๑๐ ชั่งมาถวายทรงจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้แก่นายวิเศษทั้ง ๕ โรง และมีในหมายเกณฑ์ให้กรมแสงจัดมีดโกนและกรรไตรไปประจำอยู่ที่โรงทานทั้ง ๕ ตำบล สำหรับรายฎรจะได้ตัดผม ดูการที่ตั้งนั้นจะเป็นการสนุกอย่างศาลาฉันทานพระเวสสันดรอย่างเก่า ๆ จะให้มีพร้อมทุกอย่าง แต่การเลี้ยงทั้งปวงนั้นไม่ต้องสงสัยเลยคงเป็นอย่างสูง(๑) เป็นแน่ ของอาหารอย่างสูงเช่นนั้นต้องใช้ทองเหลืองจะพอรับรอง แต่มีทิพเศษอยู่อย่างหนึ่ง คือเจ้านายขุนนางมักจะได้สำรับที่ท้าวอินทร์สุริยาไปเที่ยวแจกถึงวังถึงตำหนัก ถ้าเป็นของเช่นนั้นแล้วอยู่ข้างจะทำพอใช้ แต่เจ้านายที่ในวังนั้น บางแห่งก็

(๑) คำว่าสูงตรงนี้ มาแต่ภาษาอังกฤษ หมายความว่าจวนบูด

เข้าใจกันว่าของที่ท้าวอินทร์สุริยาไปให้นั้นเป็นให้สำหรับทำบุญ นำไปถวายพระสงฆ์เสียกึ่ง ที่จะเสวยเองนั้นมีน้อย ข้าหลวงกินนั้นมีมาก แต่ที่แท้นั้นสำหรับจะได้มาลงในริโปตหางว่าวถวายพระราชกุศล ซึ่งกรมวังสำหรับมาตะโกนตรงหน้าพระที่นั่งอย่างปลาปล่อย อ้างได้ว่าพระบรมวงศานุวงศ์เสวยเท่านั้นองค์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเท่านั้น พระสงฆ์และราษฎรเท่านั้น หางว่าวถวายพระราชกุศลนั้นจะเหมือนกันทุกปีหรือแปลกกันก็แคลงอยู่ เพราะไม่ใคร่จะได้ฟัง แว่ว ๆ บ้างก็ไม่จำ ด้วยรู้ว่าเป็นการช่างเถอะโดยมาก ได้ขอจำนวนหางว่าวที่กรมวังมาเก็บยอดบัญชีลงไว้เป็นตัวอย่างปีหนึ่งมีจำนวนดังนี้ โรงทานทั้ง ๕ โรงมีคนกินเลี้ยง ๓ วัน พระสงฆ์ ๔๑๒ สามเณร ๒๘๓ ข้าราชการ ๒๔๑ ราษฎรชายหญิง ๓๓๓ นักโทษ ๒๒๕ รวม ๑๔๙๔ คน จำนวนสำรับที่เลี้ยง สำรับเอก ๓๑๓ สำรับโท ๒๕๙ สำรับตรี ๓๑๒ รวม ๘๘๔ สำรับ

กาลานุกาล พิธีตรุษ

◎ การพระราชกุศลกาลานุกาล ที่เรียงลงในเรื่องพิธีสิบสองเดือนแต่ก่อน ว่าเกิดขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ยกไว้แต่สงกรานต์นั้นเป็นการผิดไป ยังมีข้อความมาว่ากาลานุกาล ท้ายพระราชพิธีตรุษ พระราชพิธีสารท เข้าพรรษา ออกพรรษา และท้ายฉลองไตรย์นั้นเป็นของมีมาแต่เดิม ท้ายวิสาขบูชาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็กาลานุกาลท้ายพระราชพิธีตรุษนั้นได้ทำในวันเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ทพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีพิธีกาลพระราชกุศลทั้งปวงเหมือน เช่นได้กล่าวมาแล้วในการกาลานุกาลท้ายฉลองไตร แต่พระสงฆ์ใช้พระสงฆ์กรุงเทพฯ สดับปกรณ์ ใช้ผ้าสบงผืนหนึ่ง หมาก พลู ยูป เทียน ร่มรองเท้า จำนวนพระสงฆ์รายวัดประจำพระอัฐิซึ่งสดับปกรณ์นั้น เห็นว่าความในเดือนนี้มากแล้ว จะว่าก็จะยาวหนักไป การสดับปกรณ์กาลานุกาลเดือน ๖ มีจำนวนพระเหมือนกัน จึงจะของดไปไว้ว่าเดือน ๖ ต่อไป

ในการพระราชพิธีเดือน ๔ กับเดือน ๕ นั้นคล้ายกัน เพราะด้วยนักขัตฤกษ์ที่เรียกว่าตรุษเองนั้นก็คายย้ายคือวันแรม ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่งเสียแล้ว การจึงต้องคิดเนื่องพัวพันกันไป ครั้นจะตัดเอาสงกรานต์เป็นเดือน ๕ ก่อนสงกรานต์เป็นเดือน ๔ ตามความจริงซึ่งเป็นอยู่ดังนั้น คือถือน้ำในเดือน ๕ ก็เรียกว่าถือน้ำพระราชพิธีตรุษเป็นต้น ก็จะต้องว่าตลอดจนคเชนทรัศวสนานซึ่งเป็นคู่กันจะชักให้ยืดยาวเหลวไหลเกินมากแล้วจะต้องผันชอเดือนอยู่ ครั้นจะตัดเอาแรม ๑๕ ค่ำ และขึ้นค่ำหนึ่งให้ขาดเป็นรายเดือนไป การพระราชกุศลในกระบวนตรุษก็ขนายคายเกยวกัน จึงได้ขอแบ่งการวันใดซึ่งเห็นว่าควรจะว่าในเดือน ๔ เสียให้เสร็จทีเดียวเช่นกาลานุกาล เพราะเป็นของต่อพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินทกจะว่าเสียทีเดียวเรื่องยืดยาวตั้งแต่การบูชาใหม่เป็นต้น ขอตัดไปไว้เดือน ๕

การที่ควรจะตัดเดือนนั้น ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่เกือบจะว่าไม่ใคร่จะมีที่พร้อมเพรียงได้นั้น คือวันแรม ๑๒ ค่ำเวลาเช้าจตุเทียนชัย ถ้าไม่ทรงพระประชวรหรือไม่มีที่เสด็จพระราชดำเนินแห่งใดจะเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชพิธีนั้นไม่ได้ขาดเลย แต่ก่อนมามหาดเล็กมักจะโรเรไม่ใคร่มีใครมา จะเรียกโคมไฟฟ้าซึ่งสำหรับจุดชนวนเทียนชัยไม่ใคร่จะได้ วิ่งกัน

ดังดังดังเปล่าไป ขอให้จำไว้ว่าวันนั้นแล้วเป็นโคมไฟฟ้าขาดไม่ได้ และวัน ๑๔ ค่ำ เป็นหน้าที่ของมหาดเล็ก ซึ่งจะต้องถวายเทียนทอง ๔ เล่ม และโคมไฟฟ้าด้วยเหมือนกัน หน้าที่กรมภูษามาลาก็มีหลายแห่ง แต่อยู่ข้างจะไม่สู้จะขาดนัก คือในวัน ๑๔ ค่ำนั้น ต้องเชิญพระมหาสังข์และพระอำมรงค์มาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราย เมื่อเข้าเกศากันต์แล้วต้องเชิญพระมหาสังข์ลงไปพระราชทานที่สรงอีกครั้งหนึ่ง เมื่อสรงแล้วต้องเชิญพระมหาสังข์ขึ้นมาตั้งไว้ที่โต๊ะข้างพระเก้าอี้ ต้องมีใบมะตูมด้วย แต่ใบมะตูมนั้นภูษามาลาค่อนอยู่ข้างจะเคอะเหลือที่จะเคอะ ถ้าได้จะเก็บใบอ่อนก็อ่อนจนเป็นสีแดงพับไปพับมา ถ้าได้จะแก่ก็เป็นเขียวแข็งกราก ถ้าได้จะโตก็โตจนกว้างเกือบนวกิง ถ้าได้จะเล็กก็จนพอผลิออกมาเป็นสามใบ เกิดมาเป็นภูษามาลาเห็นเก็บใบมะตูมเป็นอันอย่างยิ่งเป็นนิจนิรันดร์ ไม่ได้เคยเหมาะแต่สักครั้งเดียว ควรจะไปขอทานพราหมณ์หรือไปเรียนตำราเก็บใบมะตูมมาเสียให้ได้จะดีขึ้น เมื่อพระราชทานน้ำเจ้าซึ่งขึ้นมาเฝ้าขึ้นพระมหาปราสาท ต้องเก็บพระมหาสังข์และพระมหาอำมรงค์ขึ้นตั้งที่เดิม เวลาค่ำเมื่อสวดธรรมจักรและสมัยต้องเชิญพระมหาสังข์ถวายสำหรับทรงรดน้ำและเจิมปืน วัน ๑๕ ค่ำ เวลาเช้าต้องเชิญครอบพระกรลงมาตั้งไว้ที่ที่ทรงกราย และ

เชิญหรือคอยรับพระมหาสังข์ซึ่งพระราชทานน้ำพระบรมวงศานุวงศ์แล้วขึ้นตั้งไว้ที่ ถ้าไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต้องเชิญพระครอยพระกรงถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระป่วเรศวริยาลงกรณ์ทรงคับเทียน ในเวลาคับเทียนชัยแล้ว เชิญพระครอยและพระมหาสังข์มาคอยถวายที่ท้องพระโรงพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในวัน ๑๔ ค่ำ เวลาเย็นเสด็จพระราชดำเนินออกทอดพระเนตรแห่พระ ข้าราชการตำรวจมหาดเล็กต้องสวมมงคลแต่เวลาเย็น แต่พระบรมวงศานุวงศ์ไปสวมต่อเสด็จขึ้นไปเฝ้าบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท การอื่น ๆ อันใดไม่ใคร่จะมีขาดนัก ถึงพระเต้าปิโลททกที่พระมหาปราสาทนมหาดเล็กอยู่ข้างจะดีกว่าทุกแห่ง เพราะมิใช่เวลาแต่งตัว ถ้าถูกเสื่อเยียรบับแล้วจะอยู่ข้างวุ่น ๆ เสมอไป เพราะมัวมองดูหน้าอกเนื้อง ๆ จึงได้เผลอ ฯ

พระราชพิธี เดือนห้า

๏ การพระราชพิธีในเดือน ๕ ได้กล่าวไว้แล้วว่าจำเป็นจะต้องเกี่ยวท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ในเดือน ๔ เพราะการในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๕ ซึ่งได้แบ่งว่าไปแล้วบ้าง เช่น การพระราชกุศลกาลานุกาล แต่ส่วนการซึ่งออกชื่อว่าเป็นสำหรับปีใหม่ที่เกี่ยวอยู่ในการพระราชพิธี คือการสังเวยเทวดาและเลี้ยงโต๊ะ กับทั้งการซึ่งอยู่ในเดือน ๕ แท้แต่เรียกติดท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ เช่นถือน้ำตรุษ ได้ยกมาไว้ในเดือน ๕

การพระราชพิธีในเดือน ๕ ที่มีมาในกฎมนเทียรบาลไปเริ่มกล่าวถึงการออกสนามใหญ่ คือสระสนานหรือเขตนทรัศว-สนานที่เดียว หาได้กล่าวถึงการเฉลิมศกสงกรานต์ที่เป็นส่วนพระราชกุศลอย่างใดไม่ ส่วนจดหมายถ้อยคำขุนหลวงหาวัดซึ่งเป็นคู่มือกันก็หาได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก สระสนานหรือเขตนทรัศวสนานในเดือน ๕ ไม่ ไปกล่าวถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์อย่างเดียว พิเคราะห์ดูโดยอนุมานเห็นว่ากฎมนเทียรบาลเป็นธรรมเนียมเก่า ชั้นต้นการพระราชกุศลอยู่ข้างจะห่างเหินไม่ใคร่จะมีมากนัก การพิธี

อันใดยังไต่ตามทางลัทธิพราหมณ์มากกว่าที่เจือปนพระพุทธ-ศาสนา เป็นต้นว่าการบรมราชาภิเษก เมื่อสอบสวนดูโดยละเอียดตามพระราชพงศาวดาร ก็เห็นได้เป็นแน่ว่าตลอดลงมาจนแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถมหาราช การบรมราชาภิเษกหาได้เกี่ยวด้วยพระราชพิธีสงฆ์ไม่ แต่จะวินิจฉัยให้ละเอียดในที่นี้ก็จะชักให้ยาวความไป เพราะเป็นเหตุที่เพียงแต่ยกมาเปรียบเมื่อมโอกาสอันสมควรจะอธิบายข้อความนั้นให้แน่แท้จึงจะอธิบายภายหลัง คงต้องการในที่นี้แต่เพียงว่าการพระราชพิธีซึ่งเจือปนเป็นการพระราชกุศล พึงจะมามีชุกชุมขึ้นเมื่อเปลี่ยนบรมราชวงศ์เชียงรายแล้วโดยมาก เพราะฉะนั้นในกฎมนเทียรบาลจึงหาได้กล่าวการพระราชกุศลในเดือนห้านี้ไม่ ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัดซึ่งมิได้กล่าวถึงการสระสนาน หรือคเชนทรัศวสนานนั้นเล่า ก็เป็นด้วยหนังสือนั้นกล่าวถึงข้อขัดกาล ในเวลาอายุของท่านผู้แต่ง การพระราชพิธีสระสนานในชั้นหลังลงมาตลอดจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ เกือบจะมีแผ่นดินละครั้งคล้าย ๆ กับสักกลับ(๑) เดินสวนเดินนา ที่จะได้ซ้ำสองไม่มี มีแต่เว้นว่างไปไม่แห่ การคเชนทรัศวสนานซึ่งแห่

(๑) สักกลับ คือวิธีสักไพร่หมายหมู่ ถ้าแผ่นดิน ๑ สักท้องแขน ถึงแผ่นดินใหม่สักหลังแขน กลับกันให้สังเกตง่าย

กันอยู่ปรกติทุกวันนี้ เป็นการเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้นก็น่าที่ขุนหลวงหาวัดจะไม่ได้เคยเห็นสระสนานหรือเห็นแต่ทำไม่ได้เลย และถือว่าไม่เป็นพระราชพิธีประจำเดือน จึงได้ยกเสียมิได้กล่าว กล่าวถึงแต่การพระราชกุศลสงกรานต์ ซึ่งเป็นการใหม่ทำอยู่ในเวลานั้น

แต่การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาคงมีกล่าวทั้งสองแห่ง แก่ในกฎมนเทียรบาลหาได้กล่าวไว้ในพิธีประจำเดือนไม่ เห็นจะเป็นเพราะมีหนึ่งสองคราวเหมือนกัน จึงยกไปไว้เป็นเอกเทศต่างหาก แต่ข้อความที่มีอยู่นั้นก็สั้น ว่าแต่เพียงกำหนดตำแหน่งถือน้ำฝ่ายในหรือในราชตระกูล คือว่า "พระภรรยาเจ้าทั้งสี่ พระราชกุมาร พระราชนัดดา ถวายยังคมถือน้ำในหอพระ ถ่านั้นนั่งในมังคลาภิเษก" ดูเป็นว่าด้วยธุระของกรมวังเป็นการในพระราชมนเทียรอย่างเดียว แต่ส่วนจดหมายขุนหลวงหาวัดนั้นก็ยกความเรื่องถือน้ำไปว่านอกพระราชพิธี มีเค้ารูปความคล้ายคลึงกันที่ได้ยินเล่ากันมาข้าง แต่พิสดารพันเผื่อเหลือเกินจนบัดนี้ได้ขาดเสียแล้วว่ามีผู้แทรกแซมความแต่งขึ้นใหม่ ด้วยเหตุว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนหาได้เสด็จพระราชดำเนินออกให้ข้าราชการถวายยังคมถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถึงวัดไม่ พึงจะมาเกิดธรรมเนียมนี้ขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ก็เหตุใด

ในคำให้การขุนหลวงหาวัด จึงได้เล่าเหมือนหนึ่งเกิดในรัชกาลที่ ๔ ในกรุงรัตนโกสินทร์จนแต่งตัวแต่งตน และมีเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราวุ่นวายมากไป ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อนเลย ดังนี้ก็เห็นว่าเป็นอันเชื่อไม่ได้ในตอนนั้น พึงมีปรากฏในฉบับที่ตีพิมพ์นี้ฉบับเดียว(๑) สำนวนที่เรียงก็ผิดกับอายุขุนหลวงหาวัด ถ้าของเดิมขุนหลวงหาวัดได้กล่าวไว้ถึงเรื่องนี้จริง เมื่อเราได้อ่านทราบความก็จะเป็นที่พึงใจเหมือนหนึ่งทองคำเนื้อบริสุทธิ์ ซึ่งเกิดจากดำยลยางตะพาน เพราะท่านเป็นเจ้าแผ่นดินเอง ท่านกล่าวเองก็ย่อมจะไม่มีคลาดเคลื่อนเลย แต่นี้เมื่อมีผู้ส่งทองให้ดูยอกว่าทองยางตะพาน แต่มีธาตุอื่นๆ เจือปนมากจนเป็นทองเนื้อต่ำ ถึงว่าจะมีทองยางตะพานเจืออยู่บ้างจริงจะรับได้หรือว่าทองทั้งก้อนนั้นเป็นทองยางตะพาน ผู้ซึ่งทำลายของแท้ให้ปะปนด้วยของไม่แท้เสียเช่นนี้ ก็เหมือนหนึ่งปล้นลักทรัพย์สมบัติของเราทั้งปวง ซึ่งควรจะได้รับแล้วเอาสิ่งที่บริสุทธิ์ลงเจือปนเสียจนขาดประโยชน์ไป เป็นที่น่าเสียดายยิ่งนักไม่ควรเลยที่ผู้ใดซึ่งรู้สึกตัวว่าเป็นผู้รักหนังสือจะประพฤติเช่นนี้

(๑) คำให้การขุนหลวงหาวัดฉบับนี้พิมพ์ที่โรงพิมพ์หมอสมิธ เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖

หนังสือนี้จะเคลื่อนคลาดมาจากแห่งใดก็หาทรายไม่ แต่คงเป็นของไม่ธรรมดาซึ่งเห็นได้ฉนัด

บัดนี้จะขอแยกข้อความออกว่าตามลำดับ ซึ่งได้เรียงมาตามอย่างแต่ก่อนนั้น แยกข้อความพิสดารของการเก่าใหม่ไว้เป็นหมวด ๆ ตามรายวันของการพระราชพิธีและการพระราชกุศลนั้น ๆ การในเดือน ๕ เริ่มต้น :—

การสังเวยเทวดา สมโภชเครื่อง เลี้ยงโต๊ะปีใหม่

◎ การสมโภชเครื่องในท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์เป็นธรรมเนียมมีมาแต่เดิม แต่ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเสาะหาแบบอย่างการพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งมีในกฎมนเทียรบาล มาประกอบกับธรรมเนียมใหม่ ๆ แล้วตั้งขึ้นเป็นแบบอย่างย่อ ๆ ต่อมามีหลายอย่าง แต่ในการเรื่องเลี้ยงโต๊ะนี้ เกิดขึ้นด้วยการสมโภชเลี้ยงลูกขุน มีในพระราชพิธีเก่า ๆ หลายแห่ง มีการบรมราชาภิเษกเป็นต้น ทรงเห็นว่าตรงกันกับเรื่องเลี้ยงโต๊ะอย่างฝรั่ง ก็ดูเป็นการน่าเล่นอยู่เพราะได้ทั้งการเก่าการใหม่ เป็นเหตุให้เกิดความสมัครสโมสรพร้อมมูลกัน จึงได้ทรงตั้งแบบขึ้นในวันขึ้นค่ำหนึ่งเดือน ๕ นั้น เวลาเช้ามีการพระราชกุศลสดับปกรณ์พระบรมอัฐิ ยกไปทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาค่ำว่างอยู่ จึงให้เชิญพระสยามเทวาธิราชซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธีแล้วนั้น ออกมาตั้งที่บุษบกมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และให้เชิญเจว็ดมุกกับตั้งเทวรูปทองแก้วมาตั้งด้วย ตั้งเครื่องสังเวยโต๊ะจีนเรียงติด ๆ กันสามโต๊ะ ที่พื้นชาลาหน้ามุขเด็จ

ตั้งพระแท่นเป็นราชอาสน์ตรง อัฒจันทร์ข้างตะวันออกมุขเหนือ แล้วกั้นฝาเพียงเสมอหน้าทิมคดเป็นฉากโรงละคร กันรอยทิมคดเป็นในโรง มีละครหลวงเล่นเรื่องต่าง ๆ คือขับต้นมีพระและนางออกจุดเทียนแล้วรำดอกไม้เงินทอง พระสองคราวหนึ่ง นางสองคราวหนึ่ง ต่อไปเป็นขับลิงหัวค่ำเป็นอย่างที่เล่นกันเสมอทุกปี ต่อนั้นไปบางทีเป็นพระรามเข้าสวนพิราพบ้าง เป็นนนทุกบ้าง เรื่องสั้น ๆ คล้าย ๆ เรื่องเบิกโรง เปลี่ยนกันไปเป็นปี ๆ เล่นกลางแจ้ง แล้วให้ตั้งโต๊ะเลี้ยง เครื่องต้นกับพระเจ้าลูกเธอตั้งบนพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกข์ เจ้านายโต๊ะหนึ่ง ข้าราชการผู้ใหญ่ชั้นเสนาบดีโต๊ะหนึ่ง ชั้นพระยาและพระที่สำคัญโต๊ะหนึ่ง หลวงโต๊ะหนึ่ง ขุนโต๊ะหนึ่ง แต่โต๊ะฝรั่งนั้นไม่แน่ เดิมก็มโต๊ะเดียว เป็นโต๊ะยาวกว่าทั้งปวง ตั้งรวมโรงละคร ดูเกรียวร้อยกันมาได้หลายปี ภายหลังเกิดเหตุขึ้นที่มกงสุลถือตัว ว่าต้องนั่งโต๊ะเจ็ดปืนกับคนเลว ๆ พากันกลับไปเสียไม่ยอมนั่ง จึงได้แยกใหม่เป็นสองโต๊ะ โต๊ะหนึ่งเป็นสำหรับกงสุล โต๊ะหนึ่งสำหรับพ่อค้าที่ชั้นนารียาทหลวง พวกพ่อค้าก็เกิดอาละวาดกันขึ้นอีกว่าตัวเคยนั่งได้กับกงสุล ทำไมจึงต้องแยกย้ายกันกลับไปเสียบ้าง คงอยู่บ้าง ข้างฝ่ายกงสุลกับกงสุลเองก็เกิดรังเกียจว่าเป็นกงสุลดีโปโลมาติก กงสุลพ่อค้า บางคนก็ยอมนั่ง

บางคนก็ไม่ยอมนั่ง ภายหลังแยกออกไปอีกเป็นสี่โต๊ะห้าโต๊ะ ก็วุ่นวายกันอยู่เสมอไม่มีที่สุดลงได้ ด้วยการที่เชิญนั้นไม่ได้เชิญเฉพาะว่าตัวผู้หนึ่งผู้ใด ยอกไปตามกงสุลทูต ๆ กงสุลตามแต่จะพาใครมาก็มากันหมด ๆ เมืองทูตคราว แต่คำที่ว่าหมดเมืองนั้นน่อยจะเข้าใจกันว่ามากไป หมดที่ในเมืองไทยประมาณสักหกสิบคนเท่านั้น แต่ว่าทูตกันเหลือเกินไม่ได้หยุดหย่อนเลย คงเรียบร้อยดีอยู่แต่พวกมิชชันนารีกับพวกยาทหลวง จึงต้องตกลงเป็นอันเลิกเสียด้วยความรำคาญก่อนสมัยรัชกาลหลายปี คงเลี้ยงแต่เจ้านายขุนนางข้าราชการ เครื่องโต๊ะที่เลี้ยงนั้นก็เป็นอย่างเก่า ๆ กับข้าวไทยบ้างจีนบ้างฝรั่งบ้าง ทั้งหวานทั้งคาวตั้งพร้อมกันเต็มบนโต๊ะ มีคนช่วยชักชวนตะเกียบสำรับเดียวดูก็เป็นการลำบากอยู่ ๆ กันอยู่ไม่สู้สนุกสนานอันใด เวลาเมื่อทรงจุดเทียนสังเวยแล้วทรงเจิมเครื่องที่พระแท่นและเจิมเทวรูปด้วย เสด็จขึ้นอยู่ใน ๕ ทุ่ม หรือ ๒ ยาม ครั้นเมื่อแผ่นดินปัจจุบันนี้ในปีแรกพระบรมศพอยู่บนพระมหาปราสาท การพระราชพิธีย้ายไปทำที่พระที่นั่งอนันตสมาคม ท่านผู้เป็นประธานในราชการเวลานั้น ต่างคนต่างเบื่อเลี้ยงโต๊ะต้องอดตาหลับขับตานอน ก็ตกลงพร้อมใจกันขอให้เลิกเสีย การเลี้ยงโต๊ะใหญ่ตามซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ จึงได้เป็นอันเลิกสูญไปแต่นั้นมา

ครั้นต่อมาภายหลัง เมื่อใช้ธรรมเนียมฝรั่งชุกชุมขึ้น มีการเลี้ยงโต๊ะในวังเนือง ๆ จนถึงปีขอฉศก ๑๒๓๖ เมื่อย้ายมาอยู่พระที่นั่งนี้(๑) จึงได้เกิดการเลี้ยงขึ้นใหม่ขึ้นเป็นคราวแรก แต่เลี้ยงเฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ประมาณหกสิบพระองค์ตลอดมา เว้นไว้แต่ปีใดซึ่งมีเหตุการณ์ขัดข้องก็เลื่อนไปเป็นสงกรานต์บ้าง ยกเสียทีเดียวบ้าง บางปีก็มีแต่งพระองค์ต่าง ๆ ตามซึ่งเรียกอย่างฝรั่งว่าแฟนซีเดรสส์ บางปีก็แต่งพระองค์ตามธรรมเนียม และมีการเล่นต่าง ๆ ต่อเวลาเลี้ยงโต๊ะแล้วเป็นอย่างเล่นโยนน้ำบ้าง เล่นกลบ้าง เล่นเทียเต้อร์บ้าง มีแฟร์ขายของครั้งหนึ่งเมื่อปีกุนนพศก ๑๒๔๙ มีละครที่หน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในเวลาค่ำด้วยทุกคราว และในเวลาที่เลี้ยงปีใหม่นั้น มีฉลากของพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ที่มานั่งโต๊ะด้วยทุก ๆ พระองค์ และมีขนมพระราชทานเจ้านายข้าราชการในหมู่กรมต่าง ๆ หลายแห่ง การขายยกสุนกครกครันมาก บางปีก็ไม่มีสุนกครกครัน บางปีประชุมกันอยู่จนเวลารุ่งเช้า บางปีก็เลิกไปในเวลาค่ำ

---

(๑) คือย้ายมาประทับหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เวลานั้นเรียกว่าพระที่นั่งใหม่

อนึ่ง การสังเวยเทวดา ซึ่งเคยมีที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทแต่ก่อนนั้น ก็โปรดให้มีตามเคย แต่ย้ายไปทำเวลาเช้า ที่พระที่นั่งทรงธรรมในพระบรมมหาราชวัง มีเครื่องสังเวยและละครหลวงซึ่งยังเหลืออยู่ ออกมาขุดเทียนคู่หนึ่ง แล้วต่อไปก็หาละครผู้มีบรรดาศักดิ์มาเล่น จนตลอดเวลากลางวัน พอต่อกันกับการเลี้ยงเวลากลางคืน การปีใหม่เย็นเสร็จกันในวันเดียวนั้น

พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล
คือถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา

เป็นพระราชพิธีใหญ่สำหรับแผ่นดินมีสืบมาแต่โบราณ ไม่มีเวลาเว้นว่าง มีคำอ้างถึงว่าเป็นพิธีระงับยุคเข็ญของบ้านเมือง กำหนดมีปีละสองครั้ง คือในเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำครั้งหนึ่ง เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำครั้งหนึ่ง

เมื่อจะคิดหาต้นเหตุการถือน้ำให้ได้ความว่า เหตุใดเมื่อให้คนอ่านคำสาบานทำสัตย์แล้วจึงต้องให้ดื่มน้ำชำระพระแสงด้วยอีกเล่า ก็เห็นว่าลัทธิที่ใช้น้ำล้างอาวุธเป็นน้ำสาบานนั้น ต้นแรกทีจะเกิดขึ้นด้วยการทหาร เป็นวิธีของขัตติย หรือกษัตริย์ที่นับว่าเป็นชาติทหารในจำพวกหนึ่งของชาติซึ่งแย่งกันอยู่ในประเทศอินเดีย คล้ายกันกับไนต์ของอังกฤษ หรือสมุไรของญี่ปุ่น ชาติขัตติยเป็นชาติที่ไม่ได้หากินด้วยการค้าขายไถหว่านปลูกเพาะ หรือรับไทยทานจากผู้ใดผู้หนึ่งให้ ย่อมหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธ แต่มิใช่เป็นผู้ร้ายเที่ยวลอบลักทำโจรกรรม ใช้ปรายปรามโดยตรงซึ่งหน้าให้ตกอยู่ในอำนาจ แล้วและได้ทรัพย์สมบัติโดยผู้ซึ่งกลัวเกรงกำลังอำนาจยกยอให้ แต่การที่

ประพฤติเช่นนี้ เมื่อว่าโดยอย่างยิ่งแล้วก็อยู่ในเป็นผู้ร้ายนั่นเอง แต่เป็นผู้ร้ายที่มีความสัตย์และคิดแบ่งการที่ตัวประพฤติ (ถึงแม้ว่าไม่เป็นธรรมแท้ของโลก) ออกเป็นสองภาค ภาคหนึ่งถือว่าการซึ่งตนจะกระทำเช่นนั้นไม่เป็นการผิดธรรม ภาคหนึ่งถือว่าตนจะกระทำเช่นนั้นเป็นการผิดธรรม คำว่าธรรมในที่นี้เป็นธรรมของชาติขัตติย มิใช่ธรรมของโลก เมื่อว่าเท่านี้จะยังเข้าใจยาก จะต้องยกตัวอย่างให้เห็นหน่อยหนึ่งว่าตามลัทธิความประพฤติของชาติขัตติยโบราณ คือเหมือนหนึ่งว่าผู้มีอำนาจเป็นชาติขัตติยได้ปกครองแผ่นดิน ทราบว่าลูกสาวของขัตติยเมืองอื่นมีอยู่สมควรแก่ตน ๆ ยังไม่มีคู่ซึ่งจะได้อภิเษก เมื่อไปสู่ขอบิดามารดาของหญิงนั้นไม่ยอมให้ ขัตติยผู้ที่ไปสู่ขอถือว่าการที่ตัวคิดนั้นเป็นการชอบธรรม ด้วยใช่ว่าจะเอามาทำอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใด ประสงค์จะมายกย่องให้เป็นใหญ่โต บิดามารดาของหญิงที่ไม่ยอมให้นั้นหมิ่นประมาทต่อผู้ซึ่งไปสู่ขอ เป็นการประพฤติผิดธรรมประเพณี เพราะไม่รักษากิริยาอันดีต่อกัน ผู้ซึ่งไปสู่ขอสามารถที่จะประกาศแก่ทหารของตัว ว่าการซึ่งตัวประพฤตินั้นเป็นการชอบธรรม แต่บิดามารดาของหญิงประพฤติไม่ชอบธรรม จะต้องยกไปรบชิงเอานางนั้นให้จงได้ แล้วก็ยกกองทัพไปทำลายบ้านเมืองนั้นเสียได้โดยไม่

ถือว่าเป็นการผิดธรรม หรือเมื่ออยู่ดี ๆ เชื่อตัวว่ามีวิชาความรู้กำลังวังชาแข็งแรง ยกไปชวนพระราชาที่เป็นชาติขัตติยอันเสมอ ๆ กัน ให้มาต่อสู้ลองผิดลองถูกกัน เมื่อผู้ใดแพ้บ้านเมืองก็เป็นสินพนัน ก็ถือว่าการที่ขัตติยผู้ไปชวนนั้นไม่ได้ประพฤติผิดธรรมเหมือนกัน

ก็ถ้าขัตติยนั้นไปพบลูกสาวชาวบ้านซึ่งเป็นชาติต่ำมีกำลังน้อยไม่สามารถที่จะต่อสู้ ฉุดขึ้นมาด้วยอำนาจและกำลังพวกมาก หรือเห็นคนยากไร้เดินอยู่ตามถนน เอาศัสตราอาวุธประหารให้ถึงแก่ความตายหรือบ่วยลำยาก ขัตติยผู้ซึ่งประพฤติการทั้งสองอย่างนี้เป็นประพฤติผิดธรรม การยุติธรรมและไม่เป็นยุติธรรม หรือต้องด้วยธรรมและไม่ต้องด้วยธรรมของพวกขัตติยนั้นเป็นดังนี้ จึงกล่าวว่ามิใช่ยุติธรรมของโลก

เมื่อขัตติยทั้งปวงประพฤติในการชิงถือว่าเป็นธรรมและใช่ธรรมอยู่เช่นนี้ ผู้ใดมีวิชาชำนิชำนาญในการใช้ศัสตราวุธและพวกพ้องมาก พวกพ้องเหล่านั้นก็ย่อมถือการชำนิชำนาญในศัสตราวุธเป็นที่ตั้ง ปรายปรามขัตติยทั้งปวงให้ตกอยู่ในใต้อำนาจได้มาก คนทั้งปวงก็ย่อมเป็นที่หวาดหวั่นกลัวเกรง จึงยกขึ้นให้เป็นพระราชาสำหรับที่จะได้ดูแลบังคับผิดและชอบในบ้านเมือง แล้วแบ่งสรรปันส่วนทรัพย์สมบัติอันตนหาได้ให้เป็น

เครื่องเลี้ยงอุดหนุนแก่ขัตติยผู้เป็นพระราชานั้น ด้วยเหตุว่า ขัตติยเป็นผู้ถือลัทธิว่าหาเลี้ยงชีวิตด้วยคมอาวุธเช่นนี้ จึงเป็นที่คนทั้งปวงยำเกรงมากกว่าตระกูลอื่น ๆ คนทั้งปวงจึงมักจะเลือกตระกูลขัตติยขึ้นเป็นพระราชา ด้วยความเต็มใจหรือความจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง มากกว่าที่จะเลือกตระกูลอื่น ๆ มีชาติพราหมณ์เป็นต้นขึ้นเป็นพระราชา จนภายหลังมาคำซึ่งว่าขัตติยหรือกษัตริย์ ในประเทศเรามักจะเข้าใจกันว่าเป็นชื่อแห่งพระราชาหรือพระเจ้าแผ่นดิน แต่ที่แท้เป็นชื่อแห่งชาติตระกูลของคนพวกหนึ่ง มิใช่เป็นชื่อยศของพระราชาเลย เป็นเพราะเหตุที่ชาตินี้ตระกูลนี้ได้เป็นพระราชามากกว่าชาติอื่นตระกูลอื่นแล้วเป็นพระราชาสืบตระกูลต่อ ๆ กันไป ก็ยังคงเป็นชาติขัตติยอยู่ทุกชั้นทุกชั้น คำที่เรียกพระราชากับที่เรียกขัตติยจึงปนกันไปเท่านั้น

ก็เมื่อชาติขัตติยถือว่าคมอาวุธเป็นทางหากิน เช่นนี้แล้วก็เป็นการจำเป็นที่จะเสาะแสวงหาศัสตราอาวุธที่เป็นอย่างดีวิเศษสำหรับตัวที่จะได้ใช้ให้คล่องแคล่วสมดังประสงค์ อาวุธนั้นย่อมเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์สมบัติอื่น ๆ มิให้วางห่างกายเลยเป็นต้น และเมื่อถืออาวุธนั้นไปทำยุทธสงครามกับผู้ใดได้ชัยชนะก็ย่อมถือว่าอาวุธนั้นเป็นของคมวิเศษ เมื่อมีเหตุการณ์อันใดซึ่งควรจะประกอบให้เห็นได้เป็นอัศจรรย์ ก็พาให้เห็นได้

ว่าอาวุธนั้นมีสิ่งซึ่งสิงรักษาเป็นเครื่องช่วยกำลังตัวที่จะประหัตประหารแก่ศัตรู เมื่อมีผู้ใดมาอ่อนน้อมยินยอมอยู่ในใต้อำนาจ จึงได้เอาอาวุธนั้นล้างน้ำให้กินเป็นคู่กับคำสาบาน เพราะเชื่อว่าอาวุธนั้นสามารถที่จะลงโทษแก่ผู้ซึ่งคิดประทุษร้ายตนอย่างหนึ่ง เพราะรักเกียจที่จะเสมอด้วยตนเอง และวางอยู่ใกล้ๆ ตัวที่จะหยิบง่ายกว่าสิ่งอื่น จึงได้หยิบอาวุธนั้นออกให้ผู้ซึ่งมายินยอมอยู่ใต้อำนาจทำสัตย์ การซึ่งทำสัตย์กันเช่นนี้ในชั้นแรกคงจะได้ทำสัตย์กันในเวลาอยู่ที่สนามรบ มากกว่าเวลาที่อยู่ในบ้านเมืองโดยปรกติ เมื่อใช้ลงเป็นตัวอย่างครั้งหนึ่งแล้วก็ใช้ต่อ ๆ ไป จึงเห็นว่าการซึ่งถือน้ำด้วยอาวุธนั้นคงจะเกิดขึ้นด้วยชาติชั้นเป็นต้น ถ้าพราหมณ์เป็นพระราชาบางทีจะถือน้ำด้วยคัมภีร์เวทได้บ้างดอกกระมัง

แต่ยังมีเรื่องประกอบอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในคำประกาศคเชนทรัศวสนาน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในภายหน้า ว่าด้วยน้ำล้างพระแสงขรรค์ชัยศรีสวัสดิ์มงคลคลายนามนั้น ซึ่งถือเช่นนี้เห็นจะเป็นเกิดภายหลังเหตุที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว เพราะฉะนั้นการถือน้ำจึงต้องใช้พระแสงชุบน้ำให้บริโภคด้วย เป็นแบบมาแต่โบราณ

ครั้นเมื่อประเพณีการถือน้ำ ต้องการทะใช้ขันในประเทศอื่น ๆ ซึ่งอยู่ใกล้เคียงประเทศอินเดีย รับธรรมเนียมอินเดียมาใช้เป็นประเพณีบ้านเมือง หรือบางเมืองก็มีเรื่องกล่าวว่า พวกขัตติยซึ่งได้เป็นพระราชาในประเทศอินเดียนั้น ด้วยหลบหลีกข้าศึกศัตรูมาสร้างพระนครใหม่บ้าง ด้วยคิดอ่านแผ่อาณาเขตออกมาตั้งอยู่นอกประเทศอินเดียบ้าง ก็ยกเอาแบบอย่างถือน้ำด้วยอาวุธมาตั้งลงในประเทศที่ใกล้เคียงเป็นต้นเดิม เมื่อต่อมาถึงผู้มีบุญวาสนาทะต้องตนขึ้นเป็นใหญ่ในแผ่นดิน โดยทะไม่ได้เป็นขัตติยสืบแซ่ตระกูลมาแต่ประเทศอินเดีย เมื่อมีอำนาจเป็นพระราชาปกครองแผ่นดินขึ้น คนทั้งปวงก็ย่อมสมมติตระกูลนั้นว่าเป็นขัตติยตระกูล จึงได้ประพฤติตามขัตติยประเพณี คือใช้อาวุธเป็นเครื่องล้างน้ำให้คนบริโภคแสดงความซื่อสัตย์สุจริต สัทธิแสดงความสัตย์เช่นนี้มีแต่ในประเทศทั้งปวง ซึ่งถือว่าพระราชากับราชตระกูลเป็นขัตติย ไม่ตลอดทั่วไปในประเทศอื่น เช่นเมืองจีนหรือเมืองแขกอื่น ๆ ซึ่งถือศาสนามะหะหมัดเป็นต้น

การถือน้ำที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ นี้มีห้าอย่าง คือถือน้ำแรกพระเจ้าแผ่นดินได้รับราชสมบัติอย่างหนึ่ง ถือน้ำปรกติ ผู้ที่ได้รับราชการอยู่แล้วต้องถือน้ำปีละสองครั้งอย่างหนึ่ง ผู้ซึ่งมาแต่เมืองขึ้นขามาเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารอย่างหนึ่ง สามอย่าง

นี้เป็นถอนาอย่างเก่า ยังทหารซึ่งเป็นผู้ถืออาวุธอยู่เสมอ ต้องถอนาทุกเดือนพวกหนึ่ง ผู้ซึ่งเป็นทหารปรกษาราชการต้องถอนาพิเศษในเวลาแรกเข้ารับตำแหน่งอีกพวกหนึ่ง ในสองพวกนี้เป็นถอนาเกิดขึ้นใหม่ ในการถอนาของพวกที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ ไม่มีกำหนดว่าเมื่อใด แล้วแต่เหตุการณ์นั้นๆ และต้องอ่านคำสาบานตลอดทั่วหน้าไม่มียกเว้น แต่ถอนาอย่างที่ ๒ นั้น พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยแล้ว ไม่ต้องอ่านคำสาบาน เป็นแต่คัมนาพระพิพัฒน์สัจจา การถอนาทั้งสามอย่าง คือที่ ๑ ที่ ๓ ที่ ๕ นั้น นับว่าเป็นการจร แต่ถอนาอย่างที่ ๒ ที่ ๔ นั้นเป็นการประจำปี ซึ่งจะนับเข้าในหมวดพระราชพิธี ๑๒ เดือน อันเป็นเรื่องที่จะกล่าวอยู่นี้

กำหนดที่ถอนาอย่างที่ ๒ ซึ่งเป็นการประจำปีนี้นั้น พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ในวิธีออธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ซึ่งได้ลงในหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษเล่ม ๒ หน้า ๑๕๙ และหน้า ๑๖๗ มีเนื้อความพิสดารอยู่แล้ว จะย่นย่อแต่ใจความมากล่าวในที่นี้เป็นสังเขป เพื่อให้ผู้ซึ่งไม่อยากจะต้องขวนขวายค้นหาหนังสือวชิรญาณเก่ามาอ่านได้ทราบเค้าความว่า กำหนดถอน้ำแต่ก่อนนั้นเคยใช้กำหนดในท้ายพระราชพิธีสารทครั้งหนึ่ง

ท้ายพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ครั้งหนึ่ง ใช้น้ำมนต์ซึ่งตั้งในการพระราชพิธีนั้น ทำน้ำพระพิพัฒน์สัจจา การพระราชพิธีสารทเริ่มแต่วันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำเวลาเช้า การถือน้ำสารทคงอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๕ ค่ำ หรือเดือน ๑๑ ขึ้นค่ำหนึ่ง การพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์เริ่มแต่วันเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ไปเสร็จลงในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำเวลาเช้า คงถือในวันเดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ หรือเดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่ง ว่าเป็นธรรมเนียมเดิมมาดังนี้ แต่เพราะเหตุที่เดือน ๔ ต้องกับนักขัตฤกษ์ตรุษเป็นเวลาที่คนทั้งปวงเล่นการ นักขัตฤกษ์ต่าง ๆ มีเล่นเบียเบียนต้นและคนเมามายตามถนนก็ชุกชุม ต้องตั้งกองลาดตระเวนรักษาโจรผู้ร้าย ต่างคนต่างไม่เต็มใจที่จะมาถือน้ำในท้ายพระราชพิธีตามกำหนดเดิม จึงได้คิดเลื่อนกำหนดเสีย ซึ่งเลื่อนกำหนดไปจนถึงวันเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำปีใหม่นั้น เพราะตั้งแต่วันแรม ๑๓ ค่ำมาถือว่าเป็นวันท้ายตรุษ วันแรม ๑๔ ค่ำ แรม ๑๕ ค่ำ ขึ้นค่ำหนึ่ง เป็นวันตรุษ วันขึ้น ๒ ค่ำเป็นวันส่งตรุษ เมื่อตั้งวันขึ้น ๓ ค่ำ เป็นวันถือน้ำ ก็เป็นอันพ้นเขตตรุษ ซึ่งถือน้ำปีหลังเกี่ยวเข้าไปในปีใหม่นั้น ถือว่ายังไม่เป็นปีใหม่ เพราะยังมิได้เฉลิมศกเปลี่ยนศักราชใหม่ คงนับเป็นถือน้ำปีหลัง เมื่อ

ถอนาตรุษเลอนวันไปเช่นนแล้วจงมผิดเลอนถอนาสารทเข้ามา เสียก่อนพระราชพิธีให้ตกอยู่ในวันเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ด้วยจะให้เป็นที่สังเกตง่าย ว่าเมื่อถอนาสารทเป็นวันไร คือวันอาทิตย์หรือวันจันทร์ ถอนาตรุษในปีนั้นก็คงเป็นวันอาทิตย์หรือวันจันทร์ตรงกัน ที่ว่าดังนี้ต้องเข้าใจว่าถอนาสารทเป็นคราวแรก ถอนาตรุษเป็นคราวหลัง คือเหมือนอย่างถอนา จำนวนปีชวดสัมฤทธิศก เมื่อถอนาสารทเป็นวันพุธเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ถอนาตรุษในปีฉลูยังเป็นสัมฤทธิศก ซึ่งนับว่าเป็นถอนาจำนวนปีชวดสัมฤทธิศก ก็คงตกในวันพุธเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ เป็นวันพุธต่อวันพุธตรงกันดังนี้

แต่ส่วนถอนาที่ ๔ ซึ่งเป็นส่วนถอนาประจำเดือนของทหารนั้น ใช้วันขึ้น ๓ ค่ำ ทุกๆ เดือนไม่ได้เปลี่ยนแปลง ซึ่งกำหนดเอาวันขึ้น ๓ ค่ำนั้น ก็เพราะเหตุที่ทหารเปลี่ยนกันเข้ามารับราชการเป็นเดือนๆ กำหนดเข้าวันขึ้นค่ำหนึ่งไปจนวันขึ้น ๓ ค่ำเป็นกำหนด ถ้าพ้นขึ้น ๓ ค่ำไป ทหารไม่มาเข้าเวรเป็นกำหนดเกาะเหมือนกันกับเลขไพร่หลวงจ่ายเดือนทั้งปวง แต่ที่ต้องทำน้ำพระพิพัฒน์สัจจา สำหรับทหารต่างหากอยู่เพียงสิบเดือน ในเดือน ๕ กับเดือน ๑๐ ทหารคงถอนาพร้อมด้วยพระราชพิธีประจำปีเหมือนข้าราชการทั้งปวง การถอนาประจำ

เดือนเป็นการย่อ ๆ ลงกว่าถือน้ำสารทและตรุษ จะได้กล่าว
ภายหลัง

การพระราชพิธีถือน้ำสารทและตรุษที่จัดเป็นแบบอย่าง ก็
เหมือนกันทั้งสองคราว แต่มีเหตุการณ์อื่น ๆ มาบรรจบร่วมเข้า
ในเดือน ๕ ก็ทำให้เห็นว่าดูเหมือนถือน้ำตรุษจะเป็นใหญ่กว่า
ถือน้ำสารท การซึ่งเป็นเหตุมาบรรจบเข้านั้น คือเรื่องสมโภช
พระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาอย่างหนึ่ง การเสด็จพระราช-
ดำเนินวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นกระบวนพยุหยาตราอย่าง
หนึ่ง เรื่องสมโภชพระพุทธรูปพระชนมพรรษานั้น ก็เพราะ
เป็นวันใกล้กับวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระ-
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงสร้างพระนั้นเป็นครั้งแรก จึงได้
ตั้งการสมโภชไว้ในวันถือน้ำ ก็เลยติดต่อมามิได้ยกเว้น ส่วน
การที่เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรานั้น พึงเกิด
มีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะ
นั้นในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และในพระบรมมหาราชวังยัง
ไม่มีท่อน้ำ หรือมีแล้วแต่ตื้นตันไปไม่ได้แก้ไข ถ้าเวลาฝนตก
ลงมาน้ำฝนย่อมจะขังนองทั่วไป ถึงคบหนึ่งคืบเศษ วันหนึ่ง
สองวันจึงได้แห้ง และการถือน้ำสารทมักจะถูกเวลาฝนตก เมื่อ

เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราเป็นกระบวนเดินช้า ก็มักจะถูกฝนกลางทางและต้องลุยน้ำ ไม่เป็นทางงามและทำให้เครื่องอานเปียกฝน จึงได้ยกการเสด็จพยุหยาตราในถนนำสารทเสีย คงใช้อยู่แต่ถนนาตรุษซึ่งเป็นเวลาแล้ง แต่ถึงดังนั้นก็ไม่เป็นการประจำเสมอทุกปีนัก ต่อปีใดทมิฬแขกเมืองประเทศราชหรือต่างประเทศมาอยู่ในพระนคร จึงได้เสด็จเป็นกระบวนพยุหยาตรา แต่อยู่ในคงเป็นปีที่พยุหยาตรามากกว่าที่ไม่ได้พยุหยาตรา ไม่เหมือนอย่างแผ่นดินปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้นการตกแต่งตัวข้าราชการที่ต้องเข้ากระบวนเสด็จพระราชดำเนิน ก็ต้องตกแต่งมากขนกว่าถนนำสารท จึงเห็นถนนาตรุษเป็นการครึกครื้นใหญ่กว่าถนนำสารท

การถนนำครั้งกรุงเก่า ซึ่งได้ความตามคำเล่าสืบมาก็ว่าเหมือนกันกับที่กรุงรัตนโกสินทร์ เช่นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ แปลกแต่ข้าราชการถนนำวัดพระศรีสรรเพชญแล้วย้ายไปที่วิหารพระวัดมงคลบพิตร เมื่อถนนำแล้วมีดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปถวายบังคมพระเชษฐบิดร ซึ่งเป็นพระรูปพระเจ้าอู่ทอง คือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งได้สร้างกรุงทวาราวดีศรีอยุธยา แล้วจึงได้เข้าไปถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินพร้อมกัน

แต่พระราชวงศานุวงศ์นั้นไม่ได้เสด็จไปถือน้ำวัด ดังกฎมนเทียรบาลซึ่งได้ยกมากล่าวไว้ข้างต้นแล้วนั้น

ครั้นในกรุงรัตนโกสินทร์ ข้าราชการก็ไปพร้อมกันถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วมีฎีกาเทียนมาถวายยังคมพระธรรมอัฐี ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้ถวายยังคมพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกาธิบดีแทนพระเชษฐาธิบดีในรัชกาลต่อ ๆ มาก็ถวายยังคมพระธรรมอัฐิ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปโดยลำดับนั้นด้วย แล้วจึงพร้อมกันเข้ากรายถวายยังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรงเหมือนอย่างแต่ก่อน แต่พระราชวงศานุวงศ์ตั้งแต่กรมพระราชวังเป็นต้นลงไป เจ้าพนักงานนำน้ำมาถวายให้เสวยในท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งเวลาที่เสด็จออกข้าราชการถวายยังคมนั้น

ครั้นเมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อประชุมพร้อมกันเชิญเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นเป็นเวลาทรงผนวช เสด็จพระราชดำเนินมาประทับอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทำสัตยานุสัตย์ถวายครั้งแรก ก็ต้องทำที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไม่ได้มาทำที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

เหมือนอย่างเมื่อเปลี่ยนรัชกาลที่ ๑ เป็นที่ ๒ รัชกาลที่ ๒ เป็นที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ เป็นที่ ๕ จึงทรงพระราชดำริว่า การที่ประชุมพร้อมกันทำสัตยานุสัตย์ ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเฉพาะพระพักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเป็นพระฉลองพระองค์สมเด็จพระบรมอัยกาธิราช สมเด็จพระบรมชนกนาถทั้งสองพระองค์นั้น ดูเป็นการสวัสดิมงคลและพร้อมเพรียงกันดีกว่าที่แยกย้ายกันอย่างแต่ก่อน จึงได้เสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามในเวลาถือน้ำต่อ ๆ มา ด้วยอ้างว่าเป็นเหตุที่ทรงเคารพต่อพระมหามณีรัตนปฏิมากร และพระพุทธรูปฉลองพระองค์ทั้งสองพระองค์นั้น เมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกวัดดังนี้ การเพิ่มเติมต่าง ๆ และเปลี่ยนแปลงการเก่าก็เกิดขึ้นหลายอย่างดังที่ได้เป็นอยู่ในบัดนี้

บัดนี้จะกล่าวด้วยเรื่องพระพุทธรูป อันเนื่องในการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาล ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจานี้โดยย่อ พอให้เป็นเครื่องประกอบทรายเรื่องราวตลอดไป คือเริ่มต้นแต่พระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตซึ่งมีตำนานเรื่องราวยืดยาวที่ควรเชื่อได้ว่าเป็นพระพุทธปฏิมากรของโบราณ เป็นที่นับถือ

ของมหาชนทั้งปวงเป็นอันมากนับด้วยพันปีล่วงมา พระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้ได้ตกไปอยู่ในประเทศต่าง ๆ หลายแห่ง แต่มิได้เคยมาอยู่ในกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโบราณนั้นเลย ต่อพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นไปปราบปรามเมืองเวียงจันทน์ได้ชัยชนะเชิญพระพุทธปฏิมากรพระองค์นี้ลงมาเข้ากรุงธนบุรีซึ่งเป็นใหญ่ในเวลานั้น ก็เผอิญเกิดวิกลเสียจริตคลั่งคลั่มไป ชนทั้งปวงพากันเชิญพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ปราบปรามยุคเข็ญทั้งปวงสงบเรียบร้อย ประดิษฐานพระนครขึ้นใหม่ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระมหามณีรัตนปฏิมากรองค์นี้เป็นศิริแก่พระองค์และพระนคร จึงได้ขนานนามกรุงใหม่ว่ากรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา เพราะเป็นที่ประดิษฐานและเป็นที่เก็บพระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้ เพราะเหตุฉะนี้การพระราชพิธีอันใดซึ่งเป็นการใหญ่ ก็ควรจะทำในสถานที่เฉพาะพระพักตร์พระมหามณีรัตนปฏิมากรนี้นประการหนึ่ง

อนึ่ง เมื่อแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรารภถึงพระราชพงศาวดารซึ่งมีปรากฏมาว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงหล่อพระศรีสรรเพชญ์หุ้มด้วยทองคำสูงแต่พระยาทถึงยอดพระรัศมี ๘ วา ทองที่หล่อหนักห้าหมื่น

สามพันชั่ง ทองคำหุ้มหนัก ๒๘๖ ชั่ง และพระเจ้าแผ่นดิน ภายหลังก็ได้ทรงหล่อพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ คือ พระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราชผู้สร้างกรุงขึ้นไว้เป็นที่นมัสการ ด้วยอาศัยปรารภเหตุสองอย่างนี้ จึงทรงพระราชศรัทธาจะสร้างพระพุทธรูปใหญ่หุ้มด้วยทองคำให้เป็นพระราชกุศลใหญ่ และเป็นพระเกียรติยศบ้าง แต่มีพระราชประสงค์ที่จะให้เป็นพระฉลองพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แทนพระเชษฐาธิบดีที่กรุงเก่านั้นด้วย จึงได้ทรงปรึกษาด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ ในขณะนั้นเป็นเวลาที่คิดกะส่วนสัดค้นจะให้ได้ความว่าพระพุทธเจ้าสูงเท่าใดเป็นแน่ ไปตกลงกันว่าอยู่ในราวหกศอกช่างไม้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายพระพรด้วยเรื่องนี้ จนทรงเห็นชอบตกลงเป็นลดส่วนพระพุทธรูปนั้นให้ย่อมลง และเพราะเพื่อทรงแบ่งให้เป็นสององค์ขนาดย่อมลงนั้น จะตกแต่งให้งดงามดีกว่าใหญ่โตเหมือนอย่างแต่ก่อน จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปทรงเครื่องอย่างจักรพรรดิราชสองพระองค์ หุ้มด้วยทองคำเครื่องต้นประดับด้วยเนาวรัตน์ เป็นฝีมือช่างอย่าง

วิจิตรประณีตยิ่งนัก น้ำหนักทองคำซึ่งหุ้มพระองค์ และเครื่องทรงพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นั้นหนักถึงพระองค์ละหกสิบสามชั่งสี่ตำลึงเศษ แล้วบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในพระเมาฬีทั้งสองพระองค์ และเพราะเหตุซึ่งไม่โปรดคำที่คนเรียกนามแผ่นดินว่าแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ และพระพุทธเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศอย่างหนึ่ง หรือเรียกว่าแผ่นดินต้นแผ่นดินกลางอย่างหนึ่ง จึงได้ทรงขนานพระนามถวายพระพุทธรูปองค์ข้างเหนือว่า พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชกัมพรรดินาถบพิตรองค์ข้างใต้ถวายพระนามว่าพระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย ซึ่งภายหลังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงเป็นนภาลัยทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถธรรมิกราชบพิตร และประกาศให้ออกนามแผ่นดินรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ตามพระนามแห่งพระพุทธรูปทั้งสองพระองค์นั้นสืบมา ด้วยเหตุผลซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริเริ่มการซึ่งจะสร้างพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้น เพื่อจะเลียนอย่างพระเชษฐาธิบดีครั้งกรุงเก่า จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นการสมควรซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินไปทรงนมัสการพระพุทธรูปทั้งสองพระ

องค์นั้น ในวันพระราชพิธีศิริสัจจปานกาลให้พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการได้กรายถวายบังคมอย่างพระเชษฐาธิบดีตามพระราชดำริเดิมนั้นด้วย

อนึ่ง พระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริถึงเรื่องสร้างพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ ซึ่งมีปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร ว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ทรงสร้างขึ้นนั้น ทรงเห็นว่าเป็นสร้างรูปสัตว์รูปสิงห์เหมือนทำเครื่องเล่นอยู่ ไม่เป็นที่ชักชวนความเลื่อมใสยินดี จึงทรงพระราชดำริยักอย่างใหม่ให้กรมสมเด็จพระปรมานุชิตทรงตรวจพระอิริยาบถของพระพุทธเจ้าซึ่งมีปรากฏมาในพระคัมภีร์ต่าง ๆ จะมีสักกี่อย่างกี่ปาง ในเวลานั้นตรวจกันได้ว่ามี ๓๗ ปาง เป็นเวลาที่แร่ทองแดงเมืองจันทึกเกิดขึ้นใหม่ จึงโปรดให้หล่อพระพุทธรูปต่าง ๆ นั้นไว้ทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อแล้วเสร็จก็ตั้งไว้ที่หอพระปริตร

ภายหลังมาทรงพระราชศรัทธาสร้างพระพุทธรูปด้วยเงินเป็นน้ำหนักองค์ละชั่งห้าตำลึง เท่าพระชนมพรรษาปีละองค์ ทรงสร้างถวายพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยด้วยทั้งสองพระองค์ พระ

พุทธรูปนั้นก็เป็นขนาดเดียวกันกับที่ทรงหล่อพระปางต่าง ๆ ไว้แต่ก่อนทั้งสามสำรับ เปลี่ยนแต่พระอาการเป็นปางต่าง ๆ ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชรพระหัตถ์ห้อยในรัชกาลที่ ๒ เป็นพระพุทธรูปมารวิชัย ในรัชกาลปัจจุบัน (คือรัชกาลที่ ๓ นั้น) เป็นพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย และพระพุทธรูปทั้งสามสำรับนั้นมีพิเศษเพิ่มเติมขึ้น คือมีฉัตรเงินกำไหล่ทองจำหลักปรสามชั้นกั้น เท่าจำนวนที่ได้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ นอกนั้นซึ่งเท่าจำนวนพระชนมพรรษาเมื่อยังไม่ได้เสด็จดำรงราชสมบัตินั้น ไม่มีฉัตรกั้น พระพุทธรูปทั้งสามสำรับนั้นสำรับที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งไว้ในช่องกระจกหอพระยรมอัฐิ แต่สำรับที่ ๓ ตั้งไว้ในหอพระเจ้า เป็นที่ทรงนมัสการเช้าเย็นเป็นนิตย์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยในพระราชดำริเดิมนั้น จึงได้ทรงสร้างพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษา มีอาการนั่งขัดสมาธิเพชรพระหัตถ์ขวาซ้อนพระหัตถ์ซ้าย แปลกกับปางเดิมไปอีกอย่างหนึ่ง และเปลี่ยนลักษณะอาการส่วนสัดตามพระราชประสงค์ และฐานนั้นก็ทำเป็นกลีบบัวคว่ำบัวหงายอย่างโบราณ ไม่เป็นฐานและพิมพ์อย่างแต่ก่อน มีเลขหมาย ๑. ๒. ๓. ๔. ไปตามลำดับ

พระชนมพรรษาทุกพระองค์ และพระสำรับที่สามนั้นก็ย้ายไปไว้ที่หอพระบรมอัฐิ พระสำรับที่ ๔ นั้น ตั้งแทนที่กันในหอพระเจ้าต่อไป ครั้นมาถึงในรัชกาลปัจจุบัน ปางพระซึ่งได้ทรงหล่อไว้แต่ก่อน ๓๗ ปาง เป็น ๓๘ ทั้งพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ ก็ยังไม่สิ้นมีระลึกได้ขึ้นใหม่ซึ่งได้ละลืมไว้เสียอีกบ้าง เมื่อจะสร้างพระชนมพรรษาตามแบบที่เคยทำมา จึงได้ตกลงเลือกพระคันธารราษฎร์เป็นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรวดทรงสัณฐานคล้ายคลึงกันกับพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ แปลกบ้างเล็กน้อย และภายหลังนี้สังฆาฏิกว้างขึ้นตามกาลเวลาที่ใช้ เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ พระพุทธรูปสำหรับพระชนมพรรษาสำรับที่ ๔ ก็ย้ายไปอยู่พระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิสำรับที่ ๕ ตั้งในหอพระเจ้าแทนที่สืบมา และตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีการสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษานี้ ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณพร้อมกับการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาลเดือน ๕ ก็ยังคงเป็นแบบสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้นพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษานี้จึงได้เป็นอันเกี่ยวข้องด้วยพระราชพิธีอันน่าอีกอย่างหนึ่ง

ส่วนพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ทั้ง ๓๗ อย่างซึ่งอยู่หอพระปริตรนั้นพระราชดำริเติมของพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงประการใดก็หาทรายไม่ แต่พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นเค้าเงื่อนชอบกลอยู่ จึงโปรดให้หล่อเป็นฐานเฉลียงเติมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง แล้วให้ก่าไหล่ทองคำทั้ง ๓๗ ปาง เมื่อเสร็จแล้วจึงได้โปรดให้จารึก ทรงพระราชอุทิศแด่พระเจ้าแผ่นดินในกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาโยราณ และกรุงธนบุรี ๒๔ องค์ ในกรุงรัตนโกสินทร์สามพระองค์ คือ

๑. พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งกวักพระหัตถ์เรียกเอหิภิกขุ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง)

๒. พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งพระหัตถ์ปกพระเพลาทั้งสองสำแดงธรรมจักร ในคำจารึกนั้นว่าทรงพระราชอุทิศถวายแด่พระเจ้าพฤฒิเดช นัยหนึ่งว่ามหาเดช ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ (ขุนหลวงพะงั่ว)

๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งมีนาคปรก ทรงพระราชอุทิศเฉพาะเจ้าทองจันทร์ นัยหนึ่งว่าเจ้าท้องลั่น

๔. พระพุทธปฏิมากร ทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาเสยพระเกศ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระราเมศวรที่ ๑

๕. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งโยกพระหัตถ์ขัยพระวักกะลิ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเจ้าราม (พระยาราม)

๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับผลมะม่วง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระมหานครินทราธิราช (อินทราชาที่ ๑)

๗. พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งทำภัตกิจ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าสามพระยา ซึ่งทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชเป็นที่สอง

๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งชี้พระหัตถ์เดียว แสดงเอตทัคคฐาน พระอัครสาวก พระอัครสาวิกา ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาอธิษฐานบาตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอินทราชาธิราช (ที่ ๒)

๑๐. พระพุทธปฏิมากรทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาห้ามมาร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิบดีที่สอง

๑๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งรับน้ำด้วยบาตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร

๑๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันมธุปายาส ทรงพระราชอุทิศเฉพาะพระรัษฎาธิราชกุมาร

๑๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งฉันผลสมอ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระชัยราชาธิราช

๑๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งยกพระหัตถ์ขวาปลงพระชนม์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระยอดฟ้า

๑๕. พระพุทธปฏิมากร นั่งยกพระหัตถ์ซ้ายสำแดงโอฬาริกนิมิต ทรงพระราชอุทิศถวายพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช

๑๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งสนเข็ม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระมหินทราธิราช

๑๗. พระพุทธปฏิมากร ทรงยืนผันพระองค์ทรงแลด้วยอาการนาคาวโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (เป็นพระนามเดิม พระนามราชาภิเษก คือ สรรเพชญที่ ๑)

๑๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองห้ามสมุทร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (สรรเพชญที่ ๒)

๑๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนประสานหัตถ์ทั้งสองถวายพระเนตร ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเอกาทศรถมหาราช (สรรเพชญที่ ๓)

๒๐. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ซ้ายห้ามแก่นจันทน์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีเสาวภาคย์ (สรรเพชญที่ ๔)

๒๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาทณ เรือขนาน ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงธรรม (บรมไตรโลกนาถที่ ๒ หรือบรมราชาที่ ๑)

๒๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาทแยพระหัตถ์ขวารับช้างปาลิไลยก์ ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระเชษฐาธิราช (บรมราชาที่ ๒)

๒๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งห้อยพระบาทพระหัตถ์ทั้งสองรับมธุปายาส ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระอาทิตยวงศ์

๒๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งลอยถาด ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระรามาธิเบศร์ปราสาททอง (สรรเพชญที่ ๕)

๒๕. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนพระหัตถ์ขวาวางบนพระเกศา ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อเจ้าฟ้าชัย (สรรเพชญที่ ๖)

๒๖. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ทั้งสองประทับพระอุระรำพึงพระธรรม ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระศรีสุธรรมราชา (สรรเพชญที่ ๗)

๒๗. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระบาทซ้ายพระหัตถ์ทั้งสองประทับพระเพลาทรงกรม ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาเอกาทศรถราช (รามาธิบดีที่ ๓)

๒๘. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนห้อยพระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้ายถือชายพระกรปลงพระกรรมฐาน ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระอาทาธิเยศร์ (พระมหาบุรุษเพทราชา)

๒๙. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนยกพระหัตถ์ขวาลูบพระกายสรงน้ำ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (สรรเพชญที่ ๘ พระพุทธเจ้าเสือ)

๓๐. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนอุ้มบาตรด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระภูมินทรมหาราชา (สรรเพชญที่ ๙ ท้ายสระ)

๓๑. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนเหยียบรอยพระพุทธบาท ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมมหาราชาธิราชที่สาม (บรมโกศ)

๓๒. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนกางพระหัตถ์ทั้งสองเบื้องโลก ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระอุทุมพรมหาพรพินิตราช (บรมราชาธิราชที่ ๔) (เจ้าฟ้าคอกมะเดื่อ)

๓๓. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงยืนลีลา ห้อยพระหัตถ์ซ้าย ยกพระบาทซ้าย ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อพระบรมอกทัตอนุรักษ์มนตรีราช (บรมราชาที่ ๓ สุริยามรินทร์)

๓๔. พระพุทธปฏิมากร มีอาการทรงนั่งพระหัตถ์ทั้งสองประทับพระอุระทำทุกรกิริยา ทรงพระราชอุทิศเฉพาะต่อเจ้ากรุงธนบุรี (บรมราชาที่ ๔ ขุนหลวงตาก)

พระพุทธรูปทั้ง ๓๔ พระองค์นั้นไม่มีฉัตร แต่พระพุทธรูปยังอีก ๓ ปาง ซึ่งตรงกันกับพระพุทธรูปพระชนมพรรษาทั้งสามรัชกาลที่ล่วงไปแล้วนั้น โปรดให้มีฉัตรเพิ่มพิเศษขึ้น แล้วจารึกทรงพระราชอุทิศทั้งสามพระองค์ แต่พระนามซึ่งจารึกในฐานพระนั้นใช้ตามพระนามซึ่งทรงขนานถวายใหม่ สำหรับจารึกกล่องศิลาซึ่งบรรจุพระบรมอัฐิในพระบรมโกศซึ่งทรงสร้างขึ้น

ใหม่ เพื่อจะให้เป็นเครื่องป้องกันมิให้พระยมอัฐิอันตรธานไป ด้วยต้องน้ำอบซึ่งสรงในเวลาสงกรานต์อยู่เสมอทุกปีเป็นต้น

พระนามซึ่งจารึกนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จารึกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปรโมรุราชา มหาจักรีบรมนาถ นเรศวรราชวิวัฒวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามาธิบดินทร์ สยามพิชิตินทโรดม บรมบพิตร

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จารึกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระบรมราชพงศเชษฐมเหศวรสุนทร ไตรเศวตรคชาทิศรมหาสวามินทร์ สยามรัชฎินทรวโรดม บรมจักรพรรดิราช พิลาสอาทราชาธิราช บรมนาถบพิตร

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จารึกว่าทรงพระราชอุทิศถวายฉลองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระปรมาธิวรเสฐมหาเจษฎาธิบดินทร์ สยามมินทรวโรดม บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร

พระพุทธรูปทั้งปวงนั้น เมื่อทำเสร็จแล้ว โปรดให้เชิญเข้าไปตั้งไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามทั้งสิ้น แต่

แบ่งเป็นสองพวก พวกกรุงเก่าและกรุงธนนั้นตั้งโต๊ะจีน อยู่หน้าลับแลยังฉากข้างเหนือ แต่อก ๓ องค์นั้นตั้งโต๊ะจีนอยู่หน้าลับแลยังฉากข้างใต้ ต่อเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคตจึงโปรดให้สร้างหอพระขนกำแพงแก้ว หลังพระอุโบสถสองหอ หลังข้างเหนือเป็นที่ไว้พระพุทธรูป ๓๔ องค์ ผนังเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงทวาราวดี หลังขานหน้าต่างมีพระราชพงศาวดารย่อยอกเรื่องที่เขียน พระราชทานนามว่าหอราชกรมานุสร หลังข้างใต้ไว้พระพุทธรูปสามองค์ ผนังเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์(๑) หลังขานมีพระราชพงศาวดารย่อยอกเรื่องที่เขียนเหมือนกัน พระราชทานนามว่าหอราชพงศานุสร ครั้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ได้สร้างพระพุทธรูปขนาดเดียวกันกับสามองค์ก่อนนั้น มีพระอาการเหมือนอย่างพระพุทธรูปประจำพระชนมพรรษาในรัชกาลที่ ๔ เพิ่มขึ้นอีกองค์หนึ่งเป็น ๔ องค์ และพระพุทธรูปทั้ง ๓๘ องค์นั้น เมื่อการพระราชพิธีถือน้ำพระพัฒน์สัจจา ก็มีอยู่เทียนดอกไม้เครื่องนมัสการทรงบูชาตามส่วนองค์พระด้วยทั้งสองคราว จึงเป็นพระพุทธรูปซึ่งเกี่ยวข้องในการพระราชพิธีอย่างหนึ่ง

(๑) รูปเขียนทั้ง ๒ หอนี้ เป็นฝีมือ "ขรัวอินโข่ง" พระวัดราชบุรณะ นับถือว่าเป็นช่างเอกในสมัยนั้น

ในการถือน้ำอันเนื่องด้วยสมโภชพระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาฝ่ายในนั้น ได้ทำที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณแต่เดิมมา เมื่อซ่อมแซมพระที่นั่งครั้งนี้จึงได้ย้ายมาที่พระที่นั่งธรรมราชสถิตมโหฬารที่ห้องเหลือง ครั้นเมื่อการแล้วเสร็จ ก็ย้ายไปพระที่นั่งไพศาลทักษิณตามเดิม ยุบยกที่ตั้งพระพุทธรูปนั้นตั้งข้างทอนตะวันออกนับแต่หอพระเข้าเป็นต้นมา ถึงมุมตู้ลับแลที่ตั้งพระสยามเทวาธิราชได้ห้ายุบยก ที่ตั้งพระของเดิมเป็นเตียงเท้าคู้แปดเหลี่ยมเชิงนลายน้ำมัน มีเสาตาดเพดานระบายเป็นตาข่ายดอกไม้สดข้างบนยักฉัตรดอกไม้ห้าชั้น มีฐานเฉียงรองเป็นแปดเหลี่ยมเหมือนกัน ตั้งถ้วยขนาดถ้วยแชร์อย่างเล็ก ๆ ยักพุ่มดอกไม้สด มีขวดคอปล้องยักดอกไม้สดคั่น ทั้งล่างตั้งตะเกียงน้ำมันมะพร้าวรายรอย ที่ตั้งพระพุทธรูปเป็นเช่นนี้อยู่สามสำรับ มีมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่สำรับที่ ๔ นั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำเป็นบุษยกลายจำหลักปิดทองประดับกระจกแต่คงใช้ระบายดอกไม้สดฉัตรดอกไม้สดอย่างเดิม เครื่องยักดอกไม้ที่ประดับก็เป็นอย่างเดียวกัน พระพุทธรูปสามสำรับก่อนนั้นใช้เครื่องทองทิศ สำรับที่ ๔ ใช้โตะถมพานทองสองชั้น ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ทำที่ตั้งพระสำรับที่ห้า

เหมือนทศใช้มาหลายปี ภายหลังเห็นว่าตั้งอยู่แลวเคียงกัน ไม่เหมือนกันก็ไม่งาม จึงได้ให้ทำขยุยกขึ้นอีกสามสำรับ ให้เหมือนกันทั้งห้า แต่เครื่องนมัสการโต๊ะถมย้ายลงมาเป็นสำรับที่ห้า สำรับทศใช้เครื่องทองทศเหมือนสามสำรับก่อนนั้น การตกแต่งขยุยกและจัดพุ่มดอกไม้ เครื่องประดับตั้งสนนเป็นหน้าที่พระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าบุตร ทรงทำมาแต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นส่วนลงทุนรอนของท่านเอง ตลอดมาจนถึงบัดนี้ แต่ฉัตรดอกไม้ยอดขยุยกนั้นจะเป็นดอกไม้สดท้าห้องค์ร้อยไม่ไหว จึงได้ใช้ดอกไม้สดแต่ขยุยกที่ ๕ อีกสี่สำรับใช้ดอกไม้แห้ง ยายศรีทสำหรับเวียนเทียนไม่ได้ตั้งตรงหน้าขยุยกพระพุทธรูป ใช้ตั้งที่หน้าพระสยามเทวาธิราช(๑) ที่หน้าพนมโต๊ะจีนตั้งโต๊ะของเดิมตั้งอยู่ตรงกลางโต๊ะหนึ่ง จัดไว้เป็นที่สำหรับตั้งพระแสง มีโต๊ะมาเทียบออกข้างละโต๊ะ ข้างเหนือจัดไว้เป็นที่ตั้งพระพุทธรูปชัยวัฒน์และพระสุพรรณบัฏ ข้างโต๊เชิญพระสยามเทวาธิราชลงมาจากวิมาน ตั้งไว้แต่ในเวลากลางคืนวันนี้ ๒ คำ ใน

(๑) ตู้พระสยามเทวาธิราช เป็นตลับแลตั้งตรงพระทวารเทวราชมเหศวร หลังตำวิมานตั้งพระสยามเทวาธิราช เดี๋ยวนี้เลิกตู้เปลี่ยนเป็นลับแลทำด้วยผ้าเฟี้ยมรดน้ำคอน ๑ ย้ายมาแต่พระมหาปราสาท พระสยามเทวาธิราชย้ายไปประดิษฐานไว้มหิศรปราสาท

บุษยบกทั้งห้านั้นแต่เดิมก็ตั้งแต่พระพุทธรูปเท่าพระชนมพรรษาบ้าง ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระพุทธรูปพระชนมพรรษาวัน ทรงพระราชอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยขึ้น จึงโปรดให้เชิญมาตั้งอยู่ตรงกลางบุษยบกพระพุทธรูปพระชนมพรรษาประจำปีตั้งรายล้อมรอบ ส่วนสำรับทั้งสามนั้นให้เชิญพระพุทธรูปห้ามสมุทร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมาตั้ง แต่เป็นของไปไม่ใกล้ขนาดกัน ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ จึงได้สร้างถวายใหม่องค์หนึ่งได้ขนาดกัน สำรับที่สองนั้นโปรดให้เชิญพระพุทธสิหิงค์น้อยมาตั้งก็ติดต่อมาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ สำรับที่สามตั้งพระชนมพรรษาวัน ซึ่งทรงหล่อขึ้นใหม่ เป็นเรือนเดียวกันทั้งห้าสำรับ ในเวลาค่ำเจ้านายฝ่ายในมีดอกไม้ธูปเทียนขึ้นมานมัสการพระพุทธรูปพร้อมกัน เวลาก่อนที่จะเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามเสด็จทรงนมัสการก่อน มีดอกไม้ธูปเทียนขึ้นบุษยบกและสุหร่ายน้ำหอมประพรม เมื่อเสด็จออกแล้วท้าวนางผู้ใหญ่บางคนก็เวียนเทียนสมโภชพระชนมพรรษา และพระสยามเทวาธิราชด้วย

ส่วนการที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ใช้ธรรมาสน์ศิลาซึ่งตั้งอยู่สำหรับพระอุโบสถ เป็นพระแท่นมณฑลตั้งพระพุทธรูปชัยวัฒน์ เงินรัชกาลที่ ๑ องค์หนึ่ง พระชัยแผ่นดินปัจจุบันองค์หนึ่ง พระชัยเนาวโลหน้อยสำหรับนำเสด็จพระราชดำเนินองค์หนึ่ง พระปรัยติธรรมสามพระคัมภีร์ และเทวรูปพระอิศวร พระอุมา พระนารายณ์ พระพรหม พระแสงศรสาม พระแสงหอกเพชรรัตนหนึ่ง พาดบันไดแก้ว เทวรูปเชิญพระขรรค์อารพระกรข้างหนึ่ง ที่เคยเชิญหีบพระราชลัญจกรเปลี่ยนให้เชิญหีบลุงพระสุพรรณบัฏข้างหนึ่ง พระแสงต่าง ๆ ซึ่งสำหรับจะทำน้ำนั้นบรรจุในหีบมุก ตั้งอยู่หน้าโต๊ะหมู่พระพุทธรูปมีพระขันหยก เทียนสำรับพระราชพิธี และพระถ้วยโมราขานรองกรอบทองคำประดับเพชรเครื่องต้นสำรับหนึ่ง ริมฐานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีม้าเท้าคู้ทองเหลืองตั้งหม้อน้ำเงินสิบสองหม้อ ขันสาครตั้งข้างล่างสองขัน โยงสายสิญจน์ถึงกันตลอด การสวดมนต์ถือน้ำแต่ก่อนใช้พระสงฆ์น้อย ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระราชดำริจะทรงพระราชอุทิศพระพุทธรูปประจำแผ่นดิน ๓๗ ปางนั้นแล้ว จึงให้เพิ่มพระสงฆ์สวดมนต์ขึ้นเป็น ๓๗ รูป

ครั้นถึงในรัชกาลปัจจุบันนี้เพิ่มขึ้นอีกรูป ๑ เป็น ๓๘ ใช้เจ้าพระยาพระราชาคณะผู้ใหญ่ และพระราชาคณะที่เป็นเปรียญทั้งสิ้น เครื่องประโคมในพระราชพิธี ใช้พิณพาทย์ทั้งข้างหน้าข้างใน แต่ไม่มีมโหรี

เมื่อเสด็จออกทรงศีลแล้วอาลักษณ์อ่านคำประกาศ เริ่มความรัตนพิมพวงศ์ย่อ และกระแสพระราชดำรัสในพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงวินิจฉัยในผังช่าง ซึ่งสร้างพระมหามณีรัตนปฏิมากรพระองค์นี้แล้ว จึงสรรเสริญพระคุณของพระมหามณีรัตนปฏิมากรว่าเป็นเครื่องคุ้มกันอันตรายต่าง ๆ ดำเนินข้อความเป็นอธิบายเหตุย่อในการแผ่นดินซึ่งได้เกิดขึ้น จำเดิมตั้งแต่พระมหามณีรัตนปฏิมากรลงมาประดิษฐานอยู่ในกรุงเทพ ฯ แล้วสรรเสริญพระเดชพระคุณพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งห้าพระองค์ลงปลายเป็นคำตักเตือนข้าราชการทั้งปวง ให้ทำราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต แล้วอธิษฐานขอพรเทพยดาตามอรรมเนียมคำประกาศทั้งปวง เมื่ออ่านคำประกาศแล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์ ใช้มหาราชปริตรสิบสองตำนานเป็นแยยมา เมื่อสวดมนต์จบแล้ว พราหมณ์อ่านคฤหฎีคำฉันท์ เป็นคำสรรเสริญพระแก้วและสรรเสริญพระเกียรติ

และอธิษฐานตามการพระราชพิธี เมื่อเสร็จการถวายฎีคำฉันท์แล้ว ราชบัณฑิตจึงได้ทำอธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์สัจจาต่อไปเป็นเสร็จการในเวลาค่ำ

รุ่งขึ้นเวลาเช้า แต่ก่อนมีการเลี้ยงพระสงฆ์ในพระอุโบสถเสด็จพระราชดำเนินออกทรงปฏิบัติพระสงฆ์ก่อน แล้วจึงได้ทำน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ครั้นภายหลังมาการที่ยกสำรับเลี้ยงพระสงฆ์มักจะหกเยอนเปรอะที่ซึ่งข้าราชการจะเข้ามารับพระราชทานน้ำ และเป็นการสับสนอลหม่านด้วยข้าราชการอยู่หน้าพระอุโบสถมาก จึงได้ตกลงกันให้ย้ายไปเลี้ยงพระเสียที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ เมื่อเสด็จออกเมื่อใดพราหมณ์ก็เข้ามาอ่านโองการแช่งน้ำทีเดียว(๑)

โองการแช่งน้ำนั้นเรียกว่าโคลง เขียนเป็นหนังสือพราหมณ์ แต่เมื่อตรวจดูจะกำหนดเค้าว่าเป็นโคลงอย่างไรก็ไม่ได้ถนัด ได้เค้าๆ บ้างแล้วก็เลือนไป แต่เนื้อความนั้นเป็นภาษาไทย ถ้อยคำที่ใช้ลึกซึ้งที่ไม่เข้าใจบ้างก็มี ตามคำของกเล่าว่าเป็นของเกิดขึ้นในแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช แต่

(๑) ต่อมาทรงพระราชดำริว่าพระสงฆ์ต้องมาแต่เช้า คอยอยู่ช้านานนักลำบากแก่พระ จึงเลิกเลี้ยงพระในพิธีถือน้ำ

ข้าพเจ้ามีความสงสัยว่าจะช้ากว่านั้น ด้วยถ้อยคำในนั้นไม่คล้ายคลึงกับพระราชนิพนธ์ เช่นสมุทโฆษคำฉันท์หรือพระลอลิลิตซึ่งว่าเกิดในรัชกาลนั้นเลย ถ้าจะเดาโดยพระนามซึ่งว่าเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีก็น่าจะเป็นพระรามาธิบดีที่ ๑ หรือที่ ๒ มากกว่ารามาธิบดีที่ ๓ คือพระนารายณ์ และถ้อยคำในโคลงนั้นไม่ต้องสงสัยเลยว่า คงจะตกหล่นและผิดเพี้ยนเสียเป็นอันมาก ถ้อยคำนั้นกลกซึ่งจนฟังไม่ใส่ใจก็เกือบจะเป็นเสกคาถาภาษาอื่นได้ เรื่องว่านั้นสรรเสริญพระนารายณ์ก่อน แล้วสรรเสริญพระอิศวร แล้วสรรเสริญพระพรหม ความต่อไปจึงเดินเรื่องสร้างโลก แล้วสรรเสริญพระเดชพระคุณพระเจ้าแผ่นดิน แช่งผู้ซึ่งทรยศคิดร้าย ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความสัตย์สุจริตจงรักภักดีเป็นจบความกัน พิเคราะห์ดูในคำโคลงแช่งน้ำนั้นไม่มีเรื่องปนพระพุทธศาสนาเลย เป็นของไสยศาสตร์แท้ จนน่าสงสัยว่าจะมิใช่เกิดขึ้นในครั้งพระรามาธิบดีที่ ๑ ซ้ำไปอีก น่ากลัวจะแปลลอกคัดต่อ ๆ กันมาจากเมืองที่ถือไสยศาสตร์ ไม่ได้ถือพระพุทธศาสนาแต่โบราณ แต่การซึ่งจะชุบพระแสงศรสามองค์นั้นเกิดขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ได้ทรายความจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ ว่าเมื่อฉลองเขญจศก

จุลศักราช ๑๒๑๕ พระยาวุฒาราชมนตรี (นาม) นำหวายเทศมาถวายสามอัน เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยว่างดงามดี จึงทรงพระราชดำริว่าจะทำอะไร ครั้นจะทำเป็นอาวุธพระกรก็มีอยู่แล้ว และมากหลายองค์นัก แต่ทรงพระราชดำริอยู่หลายวัน ภายหลังจึงดำรัสว่ากรุงเทพ ฯ นี้อ้างชื่อว่าศรีอยุธยา เป็นเมืองนารายณ์อวตารพระนามซึ่งใช้แช่งน้ำอยู่ก็ใช้นามรามาธิบดี เป็นการยุติลงกันอยู่แล้วควรจะสร้างพระแสงศรขึ้นไว้สำหรับใช้ในการพระราชพิธีอันจะได้เข้าเรื่องกัน จึงโปรดให้กรมหมื่นอลงกฎกิจปริชา เหล่าปุโรหิตพระแสงศรประกอบกับด้วยหวายเทศที่พระยาวุฒาถวาย ครั้นตกลงอย่างแล้ว จึงให้หาฤกษ์ตามตำราพิชัยสงคราม ตั้งโรงพระราชพิธีในโรงแสง รวมเหล็กตรอนตรีนดีเป็นพระแสงศรสามองค์ ในขณะเมื่อดีนั้นมีประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องชัยตลอดจนแล้วภายหลังจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ผู้เป็นเทวรูปพระพรหมทรงหงส์ พระนารายณ์ทรงครุฑ พระอิศวรทรงโค ให้ทำพิธีพราหมณ์หล่อทิวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ แล้วติดตรึงที่ตามพระแสงศรทั้งสามองค์ แล้วจึงให้ขุดเหล็กฝังทองที่ยังพระแสงเป็นตัวอักษรพราหมณ์ พระราชทานชื่อพระแสง องค์หนึ่งชื่อ

พรหมาสตร์ องค์หนึ่งประลัยวาต องค์หนึ่งอัคนิวาต ปลายด้ามฉลักผนึกด้วยลวดทองคำผูกขนนกหว้า เมื่อถึงเดือนสิบข้างขึ้นจึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเสด็จขึ้นไปตั้งพิธีชุบพระแสงทั้งสองศรเมืองลพบุรี ตั้งโรงพระราชพิธีมีพระสงฆ์สวดภาณวาร เมื่อเวลาชุบพระแสงศรมีพระฤกษ์ประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ฆ้องชัยยิงปืนใหญ่ ๔ ทิศ และยิงปืนเล็กจนตลอดเวลาชุบพระแสง แล้วเวียนเทียนสมโภชตั้งกระบวนแห่ไปทิศาลวัดปืน ต่อยศิลาศรนารายณ์ยรรจุในบ้องมียันต์พรหมโองการ อิศวรโองการ นารายณ์โองการห่อด้ายยรรจุทั้งสามองค์ แล้วตั้งกระบวนแห่กลับลงเรือศรีมากรุงเทพ ฯ ทันการพระราชพิธีถือน้ำสาครในยี่ฉลูเบญจศกนั้น

การที่ชุบพระแสงศรเป็นหน้าที่ของพระมหาราชครูพิธี ผู้อ่านโองการแช่งน้ำ เมื่อเวลาจะอ่านเชิญพระขันหยกมีรูปนารายณ์ทรงอนันต์ตั้งอยู่ในกลางขัน เชิญพระแสงศรประนมมือว่าคำสรรเสริญพระนารายณ์ จบแล้วชุบพระแสงศรสามครั้ง แล้วจึงรับพระแสงองค์อื่นมาทำต่อไปจนครบทั้งสามองค์ แล้วประนมมือเปล่าว่าไปจนตลอด เมื่อจบแล้วพระอาลักษณ์จึงได้อ่านคำสายานแช่งน้ำ ในคำประกาศนั้นเชิญเทพยดาทั้งปวงมา

ประชุมในที่มหาสมัยสโมสรอันอุดม ที่พระยรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือน กรมฝ่ายหน้า ฝ่ายใน หัวเมืองเอกโทตรีจัตวาปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ และเจ้าประเทศราช แต่ล้วนชื่นชมยินดีประกาศัตยานุสัตย์ถวายออกพระนามเต็ม แล้วจึงสรรเสริญพระเดชพระคุณที่ได้มีแก่ชนทั้งปวง อธิษฐานน้ำพระพิพัฒน์ ขอให้มีฤทธิอำนาจอาจะให้เป็นไปตามคำสาบาน แล้วจึงแช่งผู้ซึ่งคิดคดทรยศไม่ซื่อตรง ให้พรผู้ซึ่งตั้งอยู่ในความกตัญญูสุจริต เมื่อจบคำประกาศแล้วเจ้ากรมพราหมณ์พฤฒิบาศ จึงได้รับพระแสงจากเจ้าพนักงานกรมแสง มีผ้าขาวรองมือเชิญพระแสงออกจากฝัก ชุบน้ำในหม้อเงินและขันสาครทุกหม้อทุกขัน พระแสงซึ่งใช้ชุบน้ำอยู่ในบำจุบันนี้ คือพระขรรค์ชัยศรี พระแสงหอกเพชรรัตน พระแสงคาบค่าย พระแสงคาบใบเพชร พระแสงเวียต ทั้งนี้เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๑ พระแสงญี่ปุ่นพ่นปลาประดับพลอย เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๒ พระแสงแฝด พระแสงขรรค์เนาวโลห เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๓ พระแสงทรงเดิมฝักประดับมุก พระแสงศรีเพชร ธารพระกรเทวรูป ธารพระกร-

ศักดิสิทธิ์ พระแสงกันหยัน พระแสงปืนนพรัตน์ เป็นพระแสงในรัชกาลที่ ๔ พระแสงฝักทองเกลี้ยงเครื่องประดับเพชร เป็นพระแสงทรงเดิมในแผ่นดินปัจจุบันนี้ จัดเป็นลำดับกันตามสมควร เมื่อขณะพราหมณ์แทงน้ำอยู่นั้น พระสงฆ์สวดคาถา สยฺ เว อมตา วาจา เป็นต้น ประโคมแตรสังข์พิณพาทย์ ฆ้องชัยจนตลอดกว่าจะทำน้ำแล้ว ฝ่ายพระยรมวงศานุวงศ์นั้น ตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินออกก็ขึ้นไปเฝ้าอยู่บนพระอุโบสถ แต่ข้าราชการอยู่หน้าพระอุโบสถ มีกำหนดว่าเมื่ออาลักษณ์อ่านคำประกาศจบแล้ว ข้าราชการจึงขึ้นไปอ่านคำสาบาน คำสาบานนั้นเป็นคำสาบานย่อ รูปเดียวกันกับที่อาลักษณ์อ่าน เป็นแต่ตัดความให้สั้นลง เมื่อชุยพระแสงเสร็จแล้วพระมหาราชครูพิธีแบ่งน้ำที่ชุยพระแสงศรลงในพระถ้วยโมราเครื่องต้น เจือกับน้ำพระราชพิธีพราหมณ์ซึ่งอบกลิ่นหอมแล้วเข้ากรมพฤฒิยาศจึงได้รับพระขันหยกไปเทเจือปนในหม้อเงินและขันสาคร

อธรรมเนียมเดิมมา พระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ได้เสวยน้ำพระราชพิธีพรุ่งมาเกิดขึ้นในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงถือว่าน้ำชำระพระแสงศรนั้นเป็นสวัสดิมงคลอย่างหนึ่ง เพื่อจะเสด็จพระราชดำเนินตากรุณาโดยเที่ยง

ธรรม ซึ่งได้ทรงปฏิบัติอธิษฐานในพระราชหฤทัยเป็นนิตย์ ให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงได้ทราบ เป็นที่ชื่นชมยินดีทั่วหน้า จึงโปรดให้พระมหาราชครูพิธีนำน้ำซึ่งสรงเทวรูปและพระแสงศรมาถวายเสวยก่อน แต่ในแผ่นดินปัจจุบันนี้เมื่อแรก ๆ ท่านผู้ใหญ่ในราชการทั้งปวงก็ได้ยกเลิกน้ำที่ถวายพระเจ้าแผ่นดินเสวยเสีย จะเป็นด้วยตัดสินกันประการใด หรือเกรงใจว่าไม่ได้รับสั่งเรียกก็ไม่ทราบเลย ภายหลังมาเห็นว่าพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นอย่างไว้แล้ว เมื่อยกเลิกเสียโดยมิได้ปรากฏเหตุการณ์อย่างไร ก็ดูเหมือนหนึ่งไม่ตั้งใจที่จะรักษาความสุจริตกระดากกระเดื่องอย่างไรอยู่ จึงได้สั่งให้มีขึ้นตามแบบเดิม ตั้งแต่บรมราชาภิเษกครั้งหลังมา เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยแล้วจึงได้แจกน้ำชำระพระแสงในหม้อเงินทั้งปวงแด่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการให้รับพระราชทานต่อไป ถ้ามีวังหน้าเจ้ากรมพฤฒิยาศเป็นผู้นำน้ำไปถวาย ใช้ขันสรงพระพักตร์ลงยาราชา-

---

วดีมีนพรัตน์ในกลางขัน แต่คงใช้น้ำในหม้อเงินเหมือนพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง ขันซึ่งสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์เสวยนั้นเป็นขันลงยาเชิงชาย สำหรับข้าราชการขันทองขันถม ถ้วย

ที่สำหรับตวงเป็นถ้วยหูก้าไหล่ทองข้างสำริดข้าง ข้างกคาถา เป็นอักษรขอมว่า สยุ เว อมตา วาจา เป็นต้น

ผู้กำกับถือน้ำและแจกน้ำในพระอุโบสถนั้น คือพราหมณ์พฤฒิบาศ พราหมณ์โหรคาจารย์ สนมพลเรือน และพระยาผู้กำกับถือน้ำในกรมพระกลาโหมคนหนึ่ง ในกรมมหาดไทยคนหนึ่ง(๑) พระยรมวงศานุวงศ์เสวยน้ำฟากพระอุโบสถข้างใต้ตรงที่ประทับ พระยวรวงศ์เธอ พระวรวงศ์เธอ ซึ่งเสด็จอยู่หน้าพระอุโบสถขึ้นประตูกลาง แต่มาเสวยน้ำข้างใต้ ส่วนหม่อมเจ้านั้น แต่เดิมไม่ได้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถ ภายหลังทรงพระราชดำริว่า ก็นับว่าเป็นหลานเธอของพระเจ้าแผ่นดิน มีศักดินาสูง ส่วนข้าราชการผู้น้อย ที่ต่ำศักดินากว่าก็ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถได้ จึงโปรดให้ขึ้นไปถือน้ำบนพระอุโบสถในสองสามปีนี้ แต่แยกออกไปอีกสายหนึ่ง คือขึ้นทางประตูข้างใต้ กลับลงทางประตูข้างใต้ ข้าราชการขึ้นประตูเหนือ ถือน้ำฟากพระอุโบสถข้างเหนือ กลับลงประตูกลาง ทางวางหัวหมู่ นายเวรมหาดเล็กขึ้นประตูกลาง แต่ไปถือน้ำ

---

(๑) ตำแหน่งพระยากำกับถือน้ำมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ฝ่ายกลาโหมเป็นพระยาเวิศยสัจธาดา ฝ่ายมหาดไทยเป็นพระยาพฤฒาธิบดี ในรัชกาลที่ ๕ เติมพระยาจิรามนตรี พระยาวิสัยยารักษ์ ขึ้นอีก ๒ คน

ข้างเหนือแล้วกลับลงประตูกลาง ในขณะเมื่อข้าราชการลงมือถอนำนั้น ทรงพระเกษิโณทก พระสงฆ์ยถา เมื่อพระสงฆ์กลับต้องเบียดเสียดข้าราชการที่มาถอนำออกไปอยู่ข้างจะเป็นการกันดารกันทุกปี(๑) แต่ก่อนมาเมื่อข้าราชการถอนำหมดแล้ว เจ้ากรมปลัดกรมกองมอญขึ้นมาอ่านคำสายานเป็นภาษารามัญหน้าพระที่นั่ง ต่ออ่านคำสายานจบแล้วจึงได้เสด็จขึ้นแต่ครั้นมาถึงในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ทีหลัง ๆ มานั่งคอยอยู่ก็หายไป ถามก็ว่ามี แต่อย่างไรจึงรวม ๆ ไป อยู่ต่อเวลาเสด็จขึ้นแล้วก็ไม่ทราย เวลาเมื่อข้าราชการถอนำเสร็จแล้วเสด็จขึ้นทางข้างใน เพื่อจะให้ท้าวนางและภรรยาข้าราชการที่มาถอนำข้างในได้เฝ้า มหาดเล็กเชิญพระแสงตามเสด็จพระราชดำเนินทางข้างในด้วย กำหนดผู้มีบรรดาศักดิ์ฝ่ายในได้ถอนำนั้น ว่าภรรยาข้าราชการที่มีศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ขึ้นไปต้องมาถอนำท้าวนางนั้นแต่เดิมมาก็ไปถอนำวัดศรีรัตนศาสดาราม ทั้งนี้แต่ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ยกเว้นท้าวนางที่เป็นเจ้าจอมมารดา ไม่ให้ต้องออกไปถอนำวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และข้างในต่างวังก็ห้ามเจ้า

---

(๑) ตั้งแต่เลิกเลี้ยงพระ ไม่มียถา เป็นแต่ถวายอติเรก ถ้าไม่เสด็จออก สวดท้ายสัพพี แต่อภิวาทน์ ลิสสนิจจ์ ไป และกวดุสัพ

นายที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และบุตรท่านเสนาบดีซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และภรรยาข้าราชการซึ่งผัวตายแต่ยังคงได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดอยู่ก็โปรดให้เข้ามาถือน้ำข้างในภรรยาข้าราชการที่ถือน้ำนั้นมีพราหมณ์อ่านโคลงแช่งน้ำ อาลักษณ์อ่านคำสายานอีกเที่ยวหนึ่ง เมื่อเสร็จขึ้นแล้ว เมื่ออ่านคำสายานจบแล้ว ยื่นหางว่าวยอกรายชื่อตัว ถ้าส่งการ์ดอย่างฝรั่งก็ใช้ได้ลงกัน แก่ท้าวนางผู้กำกับแล้วจึงได้รับพระราชทานน้ำ แต่หางว่าวนั้นตกลงเขียนรู้จักกันเสียโดยมาก ท้าวนางก็หลวม ๆ ไปไม่เข้มงวดเหมือนอย่างแต่ก่อน ท้าวนางวังหลวงนั่งเรียงตามผนังด้านใต้ ท้าวนางวังหน้านั่งเรียงตามฐานพระด้านเหนือ ภรรยาท่านเสนาบดีนั่งต่อท้าวนางวังหลวง ต่อไปจึงเป็นภรรยาข้าราชการที่มียศศักดิ์สูง ๆ ภรรยาข้าราชการผู้น้อยนั่งที่มุขหลังพระอุโบสถ ภรรยาพวกมอญนั่งตามเฉลียงพระระเบียง ตั้งแต่เลยประตูฉนวนมาจนตลอดถึงประตูหลังพระอุโบสถ แต่ก่อนนั้นรายเต็มตลอด แต่เดี๋ยวนี้ร่วงโรยไปมาก

ทางเสร็จพระราชดำเนินตามพระระเบียง ตั้งแต่ประตูฉนวนเลยมาออกประตูด้านตะวันตก ถ้ากระบวนพยุหยาตราเสร็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ประทับเปลี่ยนเครื่องศาลาเรียนหนังสือ ขากลับประทับพลับพลาเปลี่ยนเครื่อง

ที่ข้างประตูพระระเบียงข้างตะวันตก เสด็จกลับประทับเกยพระที่นั่งคุสีคตาภิรมย์ กระบวนเสด็จพระราชดำเนินแห่สี่สายเหมือนพยุหยาตราทางชลมารค แต่ตำรวจมหาดเล็กนุ่งท้องขาวเชิงกรวยทรงเครื่องขาว ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ทรงพระมหามงกุฎมหาชฎา แต่ไม่มีทรงโปรยเงินอย่างเช่นพยุหยาตราทางชลมารค

การแต่งตัวถือน้ำหนัก ถ้าผู้ใดจะไปถือน้ำทวัดจงต้องนุ่งขาว ถ้าไม่ได้ไปถือน้ำทวัดก็ไม่ต้องนุ่ง คือพระบรมวงศานุวงศ์แต่ก่อนถือน้ำในท้องพระโรง ก็ทรงผ้าลายอย่างและคาดทรงสะพักสีตามธรรมเนียม ข้าราชการที่ไปถือน้ำวัดต้องนุ่งขาว แต่ครั้นเมื่อจะกลับเข้ามาถวายบังคมในท้องพระโรง ก็นุ่งสองปักตามธรรมเนียม พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบรรดาที่ถือน้ำข้างในก็ไม่ต้องนุ่งขาวทั้งสิ้น ส่วนท้าวนางและภรรยาข้าราชการตลอดจนจ่าทนายเรือนโขลนที่ออกไปถือน้ำวัดพระศรีรัตนศาสดารามต้องนุ่งขาว เมื่อแรก ๆ เสด็จพระราชดำเนินออกถือน้ำวัดพระแก้ว เจ้านายทรงผ้าลายพื้นขาวเขียนทองข้าง ลายเปลาข้าง ยกท้องขาวเชิงซายข้าง ฉลองพระองค์กระบอกผ้าขาว ตามธรรมเนียม คาดฉลองพระองค์ครุย ภายหลังมาจะราวประกาศหรือบอกว่า

ศก(๑) จึงโปรดให้เจ้านายต่างกรมทรงฉลองพระองค์ ผ้าปักทองแล่งเย็บเป็นรูปเสื้อกระบอก ใช้มาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ และในแผ่นดินปัจจุบันนี้ตอนแรก ๆ ตั้งแต่ประกาศใช้รัตนโกสินทรศก(๒) แล้วมาจึงได้เปลี่ยนเป็นเย็บรัดขาว ข้าราชการนั้นนุ่งสองปักท้องขาวเชิงกรวย สวมเสื้อผ้าขาวคาดเสื้อครุยเสมอมาจนปัจจุบันนี้ เป็นแต่เปลี่ยนรูปเสื้อไปตามกาลเวลา เจ้านายต่างกรมทรงพระวอ พระองค์เจ้าทรงเสลี่ยง ที่ได้รับพระราชทานพระแสงและเครื่องยศก็มีมาเต็มตามยศ ท้าวนางข้างในนุ่งผ้าม่วงพื้นขาวจีบ ห่มแพรชั้นใน ห่มผ้าปักทองแล่งชั้นนอก มีหีบทองหีบถมเครื่องยศพร้อมทั้งกาน้ำและกระโถน ออกไปตั้งตรงหน้าที่นั่งในพระโรงสถานด้วย ภรรยาท่านเสนายคบางคนที่ได้รับพระราชทานเครื่องยศหีบทองเล็ก กา กระโถน และผ้าปักทองแล่ง ก็แต่งตามยศที่ได้พระราชทานตั้งเรียงต่อท้าวนางไป ภรรยาข้าราชการก็ถือน่านแต่ก่อนเล่ากันว่าเป็นการประกวดประชันกันยิ่งนัก ตัวผู้หญิงภรรยาถือน่าต้องนุ่งขาวห่มขาว แต่แต่งภรรยาน้อยที่มาตามห่มสีสัน ถือเครื่องใช้สอยต่าง ๆ กระบวนละมาก ๆ

---

(๑) ประกาศจุลศักราช ๑๒๒๓ พ.ศ. ๒๔๐๔

(๒) ประกาศจุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖

ว่าในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งไม่ได้เสด็จออกวัดนั้น พวกมหาดเล็กคอยดูท่าประตูข้างริมถนนแน่น ๆ กันไป ภายหลังมาก็กร่อย ๆ ลง ต่อเดือนเอะอะกันขึ้นจึงได้แน่นหนาขึ้นเป็นคราว ๆ เจ้าประเทศราชหัวเมืองลาวและเจ้าเขมรซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพ ฯ ถือน้ำในพระอุโบสถพร้อมด้วยข้าราชการทั้งปวง แต่เมืองแขกประเทศราชถือน้ำตามศาสนาแขกที่ศาลาลูกขุน ภายหลังย้ายมาที่มิวเซียม(๑) พวกฝรั่งเข้ารีตมีบาทหลวงมานั่งให้ถือน้ำ เดี๋ยวถืออยู่ที่ศาลกรมวังซึ่งเป็นตึกทหารมหาดเล็กเดี๋ยวนี้ ทำตามอย่างฝรั่ง คำสาบานก็เปลี่ยนแปลงไปตามทีนับถือทั้งแขกทั้งฝรั่ง ข้าราชการผู้น้อยและขุนหมื่นที่ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดถือน้ำหน้าพระอุโบสถเป็นอันมาก แต่ที่มีเวรอยู่ในยรมมหาราชวังรับน้ำมาถวายที่ห้องที่คลังก็มีบ้าง

การถือน้ำในชั้นหลัง ๆ นี้ เมื่อต้องคราวที่ทรงพระประชวรจะเสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามไม่ได้ ก็มีแต่ข้าราชการไปถือน้ำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้ามาถวายยังคมในที่ห้องพระโรง พระยรมวงศานุวงศ์มาเสวยน้ำใน

(๑) คือตึกใหญ่หน้าประตูพิมานชัยศรี

ท้องพระโรง ทรงเครื่องสีตามปรกติเหมือนอย่างธรรมเนียมแต่ก่อน

การถวายยังคมพระขรรค์ชัยศรีนั้นมีโหมายเดิมนั้นว่า เมื่อเบิกพระแกลหอพระประโคมแตรสังข์กลองชนะครั้งหนึ่ง ให้ข้าราชการถอดรูปเทียนกรายถวายยังคมแล้วหมอยเฝ้าอยู่ครู่หนึ่งประโคมอีกครั้งหนึ่งเบิกพระแกลว่าเย็นเสด็จขึ้น ถวายยังคมอีกครั้งหนึ่งจึงให้กลับออกมา แต่ที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ไม่ได้เย็นดังเช่นหมายนั้น เย็นด้วยที่คับแคบแออัดร้อนและกำหนดกลองชนะก็ไม่ถูกจังหวะอย่างเก่า เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อพระแกลเบิกจึงได้ประโคม เมื่อเสด็จถึงพระที่นั่งสนามจันทร์แล้วจึงรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอขึ้นไปบอกให้พนักงานหอพระเบิดพระแกล ถ้าใครถูกเย็นผู้เข้าไปบอกให้เบิดพระแกลแล้วเย็นเคราะห์ร้ายอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าเคยถูกเกือยจะไม่ขาดสักคราวหนึ่ง แต่เย็นผู้เร่งที่ ๒ ที่ ๓ ดีกว่าเย็นผู้ไปที่ ๑ ถ้าเย็นผู้ไปที่ ๑ มักจะถูกกรีวว่าไปเชือนแชเสียด้วยความลำยากในการที่จะไปบอกนั้น คือเวลาถือน้ำเช่นนี้ ถ้ามีพยุหยาตราก็ต้องถึงสวมเกียวสวมนวม ถ้าไม่มีพยุหยาตราก็เพียงสร้อยประแจ มันสารพัดจะหนักไปหมดทั้งตัว พอเข้า

พระทวารไปก็ต้องคลานตั้งแต่พระทวารจนถึงหอพระ เมื่อขน
ไปถึงหอพระแล้ว จะต้องไปส่งภายกับคุณยายเฒ่าหอพระ
แสนที่จะเข้าใจยาก ไก่แล้วไก่เล่ากว่าจะลุกขนไก่ ถ้าถูกเร่ง
หลายทอดหนักเข้าต้องไปกระชากเขี่ยเอาเองก็มี กว่าจะเขี่ยได้
ต้องทรงคอยอยู่ในไม่ต่ำกว่าสิบนิ้ด แต่ในข้อนี้นั้นกำหนด
สัญญาณกันเสียใหม่ว่า เมื่อพระราชยานประทับเกยก็ให้
ประโคม เมื่อพนักงานได้ยินเสียงประโคมก็ให้เขี่ดพระแกลที
เดียว ดูค่อยรวดเร็วสะดวกดีขึ้น แต่เมื่อว่าตามตำราแล้วก็
อยู่ข้างจะผิดท่าอยู่หน่อยหนึ่ง ที่ต้องเขี่ดพระแกลคอยอยู่สัก
ครู่หนึ่งจึงได้จุดเทียนเครื่องนมัสการ เวลาซึ่งจะถวายบังคม
พระบรมอัฐินั้นส่วมเสื้อครุย ยังคงทำตามแบบอยู่แต่พระเจ้า
แผ่นดิน คือเมื่อทรงฉลองพระองค์แล้วเสด็จขึ้นไปบนพระที่นั่ง
สนามจันทร์ถวายบังคมสามครั้ง ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ
แล้วถวายบังคมอีก เผ่าอยู่ครู่หนึ่ง จึงถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง
แล้วจึงเสด็จขึ้นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เปลื้องเครื่องทรง
เครื่องสิ้ตามธรรมเนียม ด้วยเป็นการมิใช่ถือน้ำวัดตามซึ่ง
กล่าวมาแล้ว เจ้านายข้าราชการจึงได้เข้ามาจุดธูปเทียน
ถวายบังคมสามครั้งแล้วถอยออกไป เมื่อหมดคนทักรายๆ
ถวายบังคมเมื่อใด ก็ยกพระแกลหยุดประโคมเมื่อนั้น

การถือน้ำข้างในแต่ก่อนๆ มา มีกำหนดรับน้ำที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามเข้ามาห้าหม้อ ตั้งที่ท้องพระโรงหน้า เวลาเสด็จขึ้นเสวยกลางวันแล้วเสด็จออกประทับที่ช่องพระที่นั่งไพศาลทักษิณพนักงานพระสมุดอ่านคำสาบาน เนื้อความก็เหมือนกับที่อ่านที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ต่างแต่อาการความประพฤติ คือเช่นเอาใจไปเผื่อแก่ไทต่างด้าวท้าวต่างแดน เปลี่ยนเป็นเอาใจไปเผื่อแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าเป็นต้น แล้วเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในรับพระราชทานน้ำหน้าพระที่นั่ง เจ้านายประทับที่หน้าเสาท้องพระโรงหน้าข้างตะวันตกตอนข้างเหนือตลอดเข้าไปจนในเฉลียง ตอนข้างใต้ท้าวนางเจ้าจอมมารดาเก่าเฉลียงด้านตะวันออก หม่อมเจ้าต่างวัง แต่เจ้าจอมอยู่งานนั้นอยู่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณบ้าง อยู่บนพระมหามนเทียรบ้าง ต่อถึงเวลารับพระราชทานน้ำจึงได้ลงไปที่ท้องพระโรง ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดเพิ่มเติมใหม่ คือมีโต๊ะสามโต๊ะเช่นได้กล่าวมาแล้ว เมื่อเสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลแล้วจึงให้เรียกเจ้าพนักงานเชิญพระชัย พระสุพรรณบัฏ พระแสง เข้ามาตั้ง ทรงนมัสการพระพุทธรูปพระชนมพรรษาเหมือนเวลาค่ำ

แล้ว จึงได้ทรงเครื่องนมัสการพระชัยและเทวรูป ที่ซึ่งอ่านคำสายานนั้นมีเครื่องบูชาแก้วสำรับหนึ่งตั้ง แล้วโปรดให้อ่านโองการแช่งน้ำอย่างพราหมณ์อ่าน แต่ต้องเลือกผู้ซึ่งเป็นตระกูลพราหมณ์ให้เป็นผู้อ่าน ท้าวหนูมอญซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยภูธร เป็นพนักงานพระสมุดอยู่ในเวลานั้นเป็นเชื้อพราหมณ์ จึงได้โปรดให้เป็นผู้อ่านตลอดมา ครั้นในแผ่นดินปัจจุบันนี้ท้าวหนูมอญถึงแก่กรรม จึงโปรดให้ท้าวสมศักดิ์บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งเป็นตระกูลเดียวกันนั้นอ่านสืบต่อมา ผู้ซึ่งอ่านโองการแช่งน้ำและคำประกาศนี้ นุ่งขาวห่มขาวและพระราชทานให้ห่มผ้าย้อกทองแล่งด้วย

ที่นั่งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเปลี่ยนไปไม่เหมือนอย่างแต่ก่อน คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้าน้องนางเธอ นั่งรายริมช่องกบพระที่นั่งไพศาลทักษิณตลอดไปจนถึงหอพระเจ้า แล้วเจ้านายวังหน้าต่อด้านสกัดหุ้มกลองเลียวมาจนริมผนังด้านเหนือ สมเด็จพระนางและพระเจ้าลูกเธอ ประทับรายตั้งแต่ช่องกบกลางไปตามริมช่องกบตลอดจนถึงที่สุด เป็นพระองค์เจ้า หม่อมเจ้าในสมเด็จพระบรมราชชนนีและในเจ้าฟ้ากรมหลวง

พิทักษมนตรี เจ้าพ่อกรมขุนอิศรานุรักษ์ต่อไปจนถึงหอพระอัฐิ ริมผนังข้างเหนือเป็นที่สำหรับเจ้าคุณท้าวนางผู้กำกับถือน้ำนั่ง ชานพักสองข้างเป็นที่หม่อมเจ้า ที่ท้องพระโรงเฉลียงด้านตะวันตก เป็นที่เจ้าคุณราชินิกุลบุตรภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่นั่งตอนข้างเหนือ ตอนข้างใต้เป็นที่เจ้าจอมอยู่งานนั่ง เฉลียงด้านตะวันออกตอนข้างใต้เป็นที่เจ้าจอมมารดาเก่าข้างในต่างวัง ข้างเหนือเป็นที่มโหรีละครนั่ง เจ้าจอมมารดาในพระราชวังบวร ฯ และมารดาหม่อมเจ้านั่งที่เก้งและชาลาด้านตะวันตก

เมื่ออ่านคำสาบานจบแล้วเสด็จพระราชดำเนินขึ้นทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการทองน้อยในหอพระบรมอัฐิอีกครั้งหนึ่ง เจ้านายก็มีธูปเทียนขึ้นไปถวายบังคมพระบรมอัฐิเหมือนกัน ข้าราชการผู้น้อยโยนก็ถือน้ำถือน้ำศาลา

การถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาหัวเมือง บรรดาหัวเมืองทั้งปวงต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเหมือนอย่างในกรุงเทพ ฯ กำหนดวันถือน้ำนั้นตรงตามกรุงเทพ ฯ นั้นโดยมาก ที่ยักเยื้องไปข้างนั้นด้วยเหตุสองประการ คือที่คงถืออย่างเก่า ท้ายพิธีครั้งหนึ่ง ท้ายพิธีสารทนั้นอย่างหนึ่ง เป็นเมืองใหญ่ที่มีเมืองขึ้นหลาย ๆ เมือง เจ้าเมืองกรมการในเมืองขึ้นเหล่านั้นต้องเข้ามาถือน้ำใน

เมืองใหญ่ทั้งสิ้น บางเมืองที่มาล่าต้องรั้งรอกันไป กำหนดวันก็เคลื่อนออกไป แล้วก็เลยตั้งเป็นแบบเคลื่อนวันอยู่เช่นนั้น อาวุธซึ่งใช้ทำน้ำนั้นใช้กระบพระราชทานสำหรับยศเจ้าเมือง วัดที่ถือน้ำวัดใดวัดหนึ่งซึ่งเป็นวัดสำคัญในเมืองนั้น หรือเป็นวัดหลวง ต่อมาถึงในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนครคีรีและพระราชวังจันทรเกษมขึ้น ก็โปรดให้ย้ายเข้าไปถือน้ำในพระราชวังนั้น ๆ แต่การที่สวดมนต์เลยพระนั้นไม่เหมือนกันทุกเมือง บางเมืองก็ทำมากข้าง เช่นเมืองสงขลา ถึงสวดมนต์สามวันบางเมืองก็ทำน้อย ในหัวเมืองบรรดาที่เป็นไทย เรียกตามคำเก่าว่าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจา เมืองนอกนั้นไม่เรียกว่าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจา การแต่เดิมมาจะอย่างไรยังไม่ทราบสนัด แต่ในบัดนี้ ถึงเมืองลาวเมืองแขก ก็ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาเกือบจะทั่วกัน เช่นในเมืองแขก เมืองกลันตันเป็นทำการใหญ่กว่าทุกเมือง มีพระสงฆ์สวดมนต์ถึงสามวัน ที่หงอย ๆ อย่างเช่นเมืองตาน เมื่อถึงวันกำหนดถือน้ำก็พากันเอาน้ำไปที่วัด พระสงฆ์สวดพาหุงเสียบทหนึ่งแล้วก็ถือน้ำกันกลับ การซึ่งแบ่งเมืองเป็นเมืองถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และไม่ใช่เมืองน้ำพระพิพัฒน์สัจจานั้นดูไม่น่าจะแบ่งเลย

อนึ่ง ข้าราชการทั้งปวง บรรดาซึ่งไปราชการตามหัวเมือง เมื่อถึงกำหนดถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาที่เมืองใด ก็ต้องไปพร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการถือน้ำในเมืองนั้น ด้วยการพระราชพิธีถือน้ำนี้เป็นแบบอย่างอันเดียวกันตลอดพระราชอาณาเขต เป็นพิธีมีกฎหมายบังคับเช่นมีในกฎมนเทียรบาลเป็นต้น วางโทษไว้ว่าผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาโทษถึงตาย เว้นไว้แต่ป่วยไข้ ถ้าเป็นพระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่สำคัญ เจ้าพนักงานก็ต้องนำน้ำไปให้รับพระราชทานที่วังและที่บ้าน ต้องมีของแจกจ่ายเจ้าพนักงานผู้นำน้ำไป ที่สุดจนพระยาทสมเด็จพระยี่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรไม่ได้เสด็จมาถือน้ำได้หลายปี เจ้าพนักงานนำน้ำขึ้นไปถวาย ก็ต้องพระราชทานเสื้อผ้าเป็นรางวัลมีละมาก ๆ ทุกคราว แต่ซึ่งเป็นแบบใหม่มีในหมายรับสั่งนั้น ว่าถ้าขุนหมื่นในเขตหวัดผู้ใดขาดถือน้ำให้เอาตัวสักเป็นไพร่หลวง และข้อห้ามทุกประการซึ่งยกเว้นเสียแล้ว ซึ่งมีมาในกฎมนเทียรบาล คือ "ห้ามถือ (คือสวม) แหวนนาก แหวนทอง และกินข้าวกินปลากินน้ำ ยา และข้าวยาคูก่อนน้ำพระพิพัฒน์ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒน์จอกหนึ่ง และยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วและมิได้ใส่ผม เหลือนั้นล้าง (คือเทเสีย) โทษ

เท่านั้นในระหว่างขยด" การซึ่งห้ามเช่นนี้ ห้ามไม่ให้กินอยู่อันใดนั้น ก็จะเป็นด้วยถือน้ำแต่ก่อนเวลาเช้า ครั้นเมื่อถือน้ำสายๆ ลงมา ข้อห้ามปรามอันนี้ก็เป็นอันเลิก แต่ซึ่งกินน้ำแล้วรถคิรยะนั้นยังเป็นประเพณีประพฤติเกือบจะทั่วกัน เป็นการแสดงความเคารพ ไม่มีผู้ใดซึ่งเป็นผู้ใหญ่หรือผู้รู้แบบอย่างจะได้ยกเว้นเสียเลย มีบ้างแต่คนที่เป็นเด็กหลุกๆ หลิกๆ หรือผู้ใหญ่ที่เถอนๆ กินแล้วก็ไม่มีน้อยตัวที่เดียว เป็นขบเรื่องการพระราชพิธีศรีสัจจปานกาลถือน้ำ พระพิพัฒน์สัจจาประจำปีเท่านั้น เดือนสิบก็เหมือนกันกับเดือนห้านี้ ยกเสียแต่ไม่มีตั้งพระพุทธรูป พระชนมพรรษาที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณเท่านั้น ในเดือนสิบจะไม่ต้องกล่าวถึงการพระราชพิธีถือน้ำต่อไป

คำที่กเดือนในการถือน้ำนี้ เมื่อแต่ก่อนมาดูก็ไม่ใคร่จะมีอะไรขาดเหลือในหน้าที่ออนนอกจากมหาดเล็ก จำเดิมตั้งแต่เครื่องโต๊ะตาภูตกมาอยู่ที่เด็กชาอย่างหนึ่ง ย้ายถือน้ำข้างในมาพระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร ย้ายถวายยังคมพระบรมอัฐิไป พระที่นั่งดุสิตมหาประสาท เมื่อกลับไปพระที่นั่งอมรินทรใหม่ก็เลอะใหญ่ลืมกันหมดไม่มีใครจำอะไรได้เลย โต๊ะที่เคยตั้งหน้าตู้พระสยามสามโต๊ะ เมื่อเดือนสิบก็ตั้งสามโต๊ะ แต่เอาเทวดาไว้กลาง พระพุทธรูปอยู่ตะวันตก พระแสงอยู่

ตะวันออก เป็นการเซ่นของภูษามาลา ของกรมแสงของเด็กชา ครั้นถึงเดือนห้า เด็กชาเลิกโต๊ะสองข้างเสีย ตั้งแต่โต๊ะกลางโต๊ะเดียวเอาม้าตั้งจะให้ไปประชันกันขึ้นบนนั้น ทั้งพระแสงและพระพุทธรูปและพระสุพรรณบัฏและเทวดา ครั้นต่อว่ากรมหมื่นประจักษ์เข้าไปจัดใหม่ ตกลงเป็นเทวดาไปอยู่กลางอีกเหมือนเมื่อยังกลายนั้น ต้องขนรอกันเวียวายในเวลาจะถือน้ำนั้น ขอให้ท่องไว้เสียให้จำได้พระพุทธรูป พระสุพรรณบัฏตะวันออก พระแสงกลาง เทวดาตะวันตก อนึ่ง เทียนทองที่กลางขันหยกสำหรับพระราชพิธีนั้นไม่มีเหตุอันใดที่จะยกเว้นเทียนเครื่องนมัสการมีเทียนพานตามเคยพานหนึ่ง เทียนมัดขยุชาพระ ๓๘ ปางอีกพานหนึ่ง คงจะทรงจุดเป็นแน่ อย่านึกว่าเผื่อจะไม่ทรงบ้าง อนึ่ง พวงมาลัยเบี้ยสามพวง ที่ออกไปนั้นคือแขวนที่ครอบแก้วหน้าพระสัมพุทธพรรณพวงหนึ่ง พระพุทธยอดฟ้าพวงหนึ่ง พระพุทธเลิศหล้าพวงหนึ่ง อนึ่ง ขอเตือนไว้อีกอย่างหนึ่ง ในเวลานี้ก็ไม่สำคัญอันใด แต่เคยมีมาครั้งหนึ่ง คือพระอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกาธิบดีเมื่อไปถวายยังคมที่พระที่นั่งภูษิตมหาปราสาท หาได้เชิญไปไม่นั้นเป็นการไม่สมควรแท้ ท่านได้เคยรับข้าราชการถวายยังคมมาก่อสองร้อยครั้งถึงน้ำมาแล้ว พึงจะมาขาดครั้ง

เดียวเท่านั้น ถ้าต่อไปจะมีทีเชิญพระบรมอัฐิไปถวายบังคมในพระราชพิธีถือน้ำแห่งใด ขออย่าให้ลืมเป็นอันขาด

การถือน้ำประจำเดือนของทหาร ซึ่งได้กล่าวมาด้วยกำหนดวันว่าเคยพร้อมกันถือน้ำในวันขึ้นสามค่ำเดือนใหม่แล้วนั้นไม่เป็นการพระราชพิธีมีพระสงฆ์สวดมนต์ เป็นแต่เมื่อถึงกำหนดวันนั้น กรมราชบัณฑิตเชิญพระชัยเงินองค์น้อยในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งสำหรับใช้ในการพระราชพิธีอย่างกลาง ๆ มีคเชนทรัศวสนานเป็นต้น กับพระธรรมไปตั้งที่ธรรมาสน์มุกกรมแสงหอกตายเชิญพระแสงรูปอย่างคายค่ายสามองค์ขึ้นพานทองสองชั้นไปตั้ง สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์ ๕ รูปตามแต่จะได้มานั่ง อาลักษณ์อ่านคำสายานจบแล้วพราหมณ์เชิญพระแสงชุยน้ำ พระสงฆ์สวดคาถาสัพพังเว อมตา วาหา หริอชยันโต เป็นพ้น แล้วตัวนายขึ้นไปรับพระราชทานน้ำยืนพระอุโบสถ (แล้วมาเรียกให้ทหารเข้าแถวที่หน้าพระอุโบสถ) นายอ่านคำสายานจบแล้วตัวทหารจึงได้ถือน้ำ บรรดาผู้ซึ่งประจำการในพระบรมมหาราชวัง เช่นนายประตูเป็นต้น ก็ต้องถือน้ำเดือนด้วยทั้งสิ้น ผู้กำกับถือน้ำสกรม คือมหาดไทย กลาโหม ซ้ายวังมหาดเล็ก นายทหารต้องยืนหน้าว่าแก่ผู้กำกับ เป็นการตรวจคนที่ได้มาเข้าเดือนรับราชการครบหรือไม่ครบด้วยอีกชั้นหนึ่ง

เมื่อทหารถือน้ำแล้วหันหน้าเข้ามาในพระยรมมหาราชวัง ทำอาวุธคำนับเข้าแต่รแล้วเป็นเสร็จการ แต่การถือน้ำเดือนเช่นนี้เดี๋ยวนี้ได้เลิกเสียไม่ได้ใช้แล้ว เปลี่ยนไปเป็นธรรมเนียมตัวทหารที่เข้ารับราชการใหม่ และนายทหารซึ่งจะได้รับตำแหน่งใหม่ต้องถือน้ำทุกครั้งที่ได้เปลี่ยนตำแหน่งนั้น แต่ถือน้ำเช่นนั้นเป็นถือน้ำชำระ มิใช่การพระราชพิธีประจำเดือนซึ่งได้กล่าวอยู่ในบัดนี้ ฯ

พระราชพิธีคเชนทรัศวสนาน

◎ การพระราชพิธีทอดเชือกคามเชือก เป็นพิธีของพราหมณ์พฤฒิยาศ ได้ทำในเดือนห้าครั้งหนึ่ง เดือนสิบครั้งหนึ่ง เป็นกระบวนเรื่องคชกรรมการของหมอช้าง ว่าทำเพื่อให้เจริญสิริสวัสดิมงคลแก่ช้าง ซึ่งเป็นราชพาหนะและเป็นกำลังแผ่นดิน และบำยัดเสนียดจัญไรในผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในการช้างทั้งปวงด้วย แต่การพระราชพิธีนี้ เฉพาะเหมาะกับคราวที่ควรจะประกอบการอันๆ หลายอย่าง คือเป็นต้นว่าเมื่อทำการจะให้เป็นสวัสดิมงคลแก่ช้างม้าก็ต้องรดน้ำมนต์ช้างม้า เมื่อจะเอาไปรดเทซ่าๆ กับโรงเช่นนั้นก็ดูไม่เป็นประโยชน์อันใด และผู้รดจะเหน็ดเหนื่อยกว่าจะทั่ว จึงเห็นว่าถ้าปลูกเกยขึ้นแล้วจัดให้ช้างม้าเดินมาเป็นกระบวน พราหมณ์และราชบัณฑิตซึ่งเป็นผู้จะประน้ำมนต์นั่งคอยอยู่บนเกย เมื่อกระบวนมาถึงก็ประพรมไปจนตลอดกระบวนง่ายกว่า ทั้งจะได้ทอดพระเนตรตรวจตราชมเชยราชพาหนะทั้งปวงปีละสองครั้งด้วย อนึ่ง ธรรมดาพระมหานครใหญ่ ก็ต้องตระเตรียมให้พรักพร้อมด้วยเครื่องสรรพศัสตราวุธและพลทหารให้พร้อมมูล

อยู่ เมื่อมีราชการศึกสงครามอันใด ก็จะได้จัดจ่ายกะเกณฑ์ไปโดยง่ายโดยเร็ว เป็นการตรวจตราเครื่องศัสตราอาวุธและไพร่พลอย่างรวบคราวหนึ่ง อนึ่ง ตามแบบอย่างแต่เดิม ซึ่งมีมาในเรื่องนพมาศเป็นต้น จนถึงในกฎมนเทียรบาลความก็ลงกัน ว่าในการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกและสนานใหญ่นั้น เป็นเวลาที่ประชุมท้าวพระยาข้าราชการทั้งในกรุงและหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ทั้งเจ้าประเทศราชเข้ามาเฝ้า กำหนดถวายดอกไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ เป็นการประชุมใหญ่ครั้งหนึ่ง เวลานั้นก็ควรที่จะประชุมพลโยธาทวยหาญทั้งปวงให้พรักพร้อมเป็นการป้องกันพระนครด้วย แสดงพระเดชานุภาพให้หัวเมืองประเทศราชทั้งปวงเข็ดขามยำเกรงพระยาร์มด้วย เพราะฉะนั้นการสนานใหญ่นี้จึงได้มีทั้งกรุงสุโขทัยและกรุงทวาราวดี มิได้เว้นว่างเหมือนอย่างพิธีสัมพัจฉรฉินท์ ที่มิได้มีอาฏานาฏิยปริตรบ้างไม่ได้มีบ้าง

วิธีออกสนาม ซึ่งมีมาในหนังสือนพมาศนั้น ว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งอินทราภิเษก พระศรีมโหสถซึ่งเป็นปโรหิตใหญ่ขึ้นนั่งเหนือตั่งอันหุ้มด้วยเงิน ทูลเบิกท้าวพระยาและรับสนองพระโองการ ปราศรัยสามนัดแล้วเสด็จขึ้น ต่อนั้นไปมีการฟ้อนรำและเลี้ยง

ท้าวพระยาทั้งปวงในการประชุมนี้ข้างในร้อยดอกไม้เป็นรูปต่างๆ บรรจุเมี่ยงหมากถวายให้พระราชทานลูกขุนทั้งปวง ต่อรุ่งขึ้นพราหมณ์ได้ตั้งพระราชพิธีบูชาอนญชัยบาศ ที่สถานพระเทวกรรม บรรดาพระหลวงในกรมช้างกรมม้าโปรยข้าวตอกดอกไม้ รุ่งขึ้นวันหนึ่ง จึงได้เสด็จออกพระที่นั่งชัยชุมพลพร้อมด้วยพระอัครชายา พระราชวงศานุวงศ์สนมกำนัลนาง ส่วนข้าเฝ้าทั้งปวงนั้นนั่งบนร้านม้าหัวช้าง เป็นหลั่นลดตามผู้ใหญ่ผู้น้อย ภรรยาข้าราชการนั่งตามระหว่างช่องสีมาหน้าพระกาฬศาลหลวง ราษฎรทั้งปวงมาคอยดูกระบวนในรางเรียงท้องสนาม ได้เวลาสมควรจึงให้เดินกระบวน กระบวนช้างก่อนแล้วจึงถึงกระบวนม้า เดินสนานนั้นสามวัน วันแรกเดินพระยาช้างและม้าระวางต้น วันที่สองเดินช้างม้าระวางวิเศษ วันที่สามเดินช้างม้าระวางเพรียว เวลาเมื่อแห่แล้วมีการมหรสพชัยร้อง เวลาค่ำมีหนัง จุดดอกไม้เพลิง สมโภชพระเทวกรรมตามเรื่องที่กล่าวมาน การที่เสด็จออกพระที่นั่งอนันตราภิเษกคือต้องกันกับเรื่องที่ถอนน้ำแล้วถวายยังคมสมโภชเลี้ยงลูกขุน การพระราชพิธีในเวลากลางคืนออกคืนหนึ่งนั้น ก็คือทอดเชือกตามเชือก แห่ช้างม้าสามวันนั้นก็อย่างแบบสระสนาน ตามที่ว่านี้ดูเหมือนที่สุโขทัยจะมีทุกปีไปไม่มีเวลาขาด

ส่วนข้อความที่ได้จากกฎมนเทียรบาล ดูยิ่งยิ่งเข้าใจยาก ไปกว่าหนังสือเรื่องนพมาศ เห็นจะเป็นด้วยภาษาทางกันนั่นจะเจือคำเขมรเป็นไทยเหนือมาก หนังสือนพมาศเป็นตัวไทยใต้ เมื่อพระนครลงมาตั้งอยู่ข้างใต้ ถ้อยคำที่พูดจากันภายหลังก็กลายเป็นสำนวนไทยใต้ไป กฎมนเทียรบาลซึ่งเป็นของไทยเหนือแต่งถึงแม้ว่าภายหลังหนังสือนพมาศซึ่งเป็นของไทยใต้แต่งก็ดี ยังต้องเป็นที่เข้าใจยากกว่าหนังสือนพมาศซึ่งแต่งไว้ก่อนแล้ว เพราะเปลี่ยนสำนวนที่พูดไปตามภูมิประเทศ ในกฎมนเทียรบาลนั้นลงกำหนดไว้ว่าเดือนห้าขึ้นห้าค่ำออกสนามใหญ่ ซึ่งบอกกำหนดว่าขึ้นห้าค่ำ ดูยังคลาดกันอยู่กับวันที่ใช้อยู่เดี๋ยวนี้ แต่ถ้าเป็นสระสนานแห่งสามวันแล้ว ก็คงต้องเกี่ยวถึงวันห้าค่ำอยู่เอง ข้อความที่ว่าไว้นั้นมั่วๆรางๆดูว่าย้อนไปย้อนมา สังเกตดูก็จะเห็นสองเรื่องปนกัน แต่ผู้ที่คัดลอกต่อๆ กันมาไม่เข้าใจนอกความก็ลงปนกันเลอะไป เห็นจะเป็นเสด็จออกสรงน้ำยังคงมีเลี้ยงลูกขุนเสียนั่นครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้ออกสนามแห่สระสนานอีกสามวันอย่างเช่นพระราชพิธี การที่เสด็จออกสรงน้ำยังคงมีเลี้ยงลูกขุนนั้นว่าในพระบัญชรชั้นสังฆัตถังฉัตรเก้าชั้นเจดชั้นห้าชั้นสามชั้น สองชั้นชั้น ๑ ที่ประทับสมเด็จหน่อพุทธเจ้าอยู่เฉลียงฝ่ายซ้าย ที่วานเห็นจะเป็นฝ่ายซ้ายที่ประทับ คือถ้าเป็นมุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหา

ปราสาทคงจะอยู่ตรงโรงถ่ายรูปกระจกออกมาได้แนวกับมุขเด็จ ส่วนสมเด็จพระอุปราชและเจ้านายอื่นๆไม่มีพลัยพลา นั่งเฝ้าหน้าทิมดาย แต่ทิมดายนั้นไม่ปรากฏว่าคดหรือไม่คดอย่างไร บางทีจะเป็นโรงยาว ๆ สองหลัง เช่นพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำไว้ที่พระที่นั่งวิมานรัตยาทวังจันทรเกษมก็ว่าเลียนอย่างเก่าหรือทวังหน้าเมื่อยังไม่มีท้องพระโรงที่เรียกพระที่นั่งอศราวนาฉัยกมทิมมหาวงศ์เย็นที่เผา เพราะธรรมเนียมพระราชวังแต่ก่อนไม่มีท้องพระโรงอย่างเช่นพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อภายหลังมีพระที่นั่งทรงยืนใช้แทนท้องพระโรง ก็เป็นพระที่นั่งตึกลอยออกมาต่างหาก เหมือนพระที่นั่งศิวโมกข์ในวังหน้า ทิมที่เผานี้คงจะเป็นสองหลังซ้ายขวา มีระหว่างเป็นที่แจ้งอยู่กลางและคงจะไม่ยกพื้นสูงเหมือนอย่างทิมดายคดที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้นด้วย จึงได้มีกำหนดว่าที่ประทับสมเด็จพระอุปราชสูงสองศอกมีหลังคามีม่านพนักอินทรธนู พระราชกุมารกินเมืองสูงศอกหนึ่งมีหลังคาลดลงมาอีกชั้นหนึ่ง พระราชกุมารพระเยาวราชเตี้ยงสูงคืบหนึ่ง แต่พระราชนัดดาออกชื่อไว้แต่ไม่ได้ความว่านั่งอย่างไรไปว่าแต่หน้าหลังเฉยๆหรือจะล้อมๆกันอยู่เหล่านั้น ตรงหน้าพระที่นั่งตั้งเตียงสำหรับพระอาลักษณ์นั่งสนองพระโอษฐ์สูงสิบศอกต่อนั้นลงไปจึงมีพื้นนั่งต่ออาลักษณ์ลงไป

อีก ไม่ได้ความว่าจะเป็นปลัดทูลฉลองหรือใคร วิธีซึ่งใช้อาลักษณ์สนองพระโอษฐ์นั้น พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลียนมาใช้ในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ให้อาลักษณ์ทูลเบิกและรับพระบรมราชโองการคราวแรกในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง แต่ไม่ต้องนั่งเตียง ถ้าเสด็จออกมุขเด็จพระมหาปราสาท ไม่นั่งเตียงก็เห็นจะเต็มตะโกน การที่เสด็จออกตามที่ว่ามานี้ ก็เห็นจะเป็นออกเฝ้าถวายบังคมเลยลูกขุน ส่วนการออกสนามก็มีเค้าที่เห็นได้ชัด เช่นมีขุนหาญทรงสิบช้างยืนที่เป็นต้น เป็นอย่างแห่สระสนาน ครั้นจะแปลหรือพิจารณาข้อความในกฎมนเทียรบาลลงให้ชัดแจ้ง ก็จะเสียเวลาและผิดๆ ถูกๆ เพราะรีวๆ รางๆ เป็นโคลงจนทีเดียว

ส่วนในจดหมายขุนหลวงหาวัด ในเดือนห้านี้ไม่ได้พูดถึงสระสนานเช่นได้กล่าวมาแล้ว ไปพูดถึงเอาต่อเดือนสิบซึ่งไม่มีเรื่องอันจะว่า พูดย่อๆ แต่ว่า เดือนสิบจึงรำขอและรำทอดเชือกตามเชือก สนานช้างต้นม้าต้น เห็นว่าในตอนหลังนี้จะเลิกเสียไม่ได้แห่แหนอันใดแล้วทั้งสองคราว เพราะฉะนั้นธรรมเนียมที่กรุงรัตนโกสินทร์นี้จึงยังได้ตามแบบกรุงเก่าในท่อนปลายนี้มา คือมีพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกทั้งสองคราว แต่ไม่มีการออกสนาม เว้นไว้แต่นานๆ แผ่นดินหนึ่ง

จึงได้มีเสียคราวหนึ่ง เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ หรือให้เป็นการสนุกเล่นแยกกันคราวหนึ่ง การซึ่งเลิกออกสนามแห่สระสนานเสียนี้ ก็ด้วยตำราที่แรกตั้งขึ้นประสงค์การอย่างหนึ่ง ครั้นต่อมาการกลายไปเป็นอย่างหนึ่ง แรกคิดนั้นเห็นเป็นประโยชน์ แต่ครั้นเมื่อการเคลื่อนคลายไปเสียก็กลับเป็นโทษ คือเมื่อพิเคราะห์ดูการแห่สระสนานในครั้ง ๑๒๐๐ ปี ล่วงมาแล้ว ในครั้งพระร่วงเมืองสุโขทัยนั้น เดินช้างเดินม้าเปลี่ยนกันทั้งสามวันเช่นกล่าวมาแล้ว ซึ่งเดินเช่นนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าช้างม้าพาหนะมีมาก ถ้าจะเดินวันเดียวให้หมดก็จะต้องเปลืองเวลามาก หรืออยากเล่นให้เป็นสามวันตามธรรมดาไทย ๆ ชอบสามชอบห้าชอบเจ็ด ก็ยังคงจะมีช้างม้ามาก จึงได้แบ่งออกเป็นกระบวนได้สามกระบวนไม่ซ้ำกัน ศัสตราอาวุธที่จะใช้แห่ก็ต้องใช้มาก เป็นการตระเตรียมไพร่พลให้พรักพร้อมอยู่เสมอ ปีหนึ่งได้รี้วใหญ่ถวายตัวเสียสองครั้ง พาหนะและไพร่พลจะทรุดโทรมเสื่อมถอยไปอย่างไร หรือบริบูรณ์อยู่ก็ได้ทอดพระเนตรตรวจตราทุกปี บรรดาคนทั้งปวงซึ่งได้เห็นกำลังพลทหาร และพาหนะของพระเจ้าแผ่นดินพรักพร้อมบริบูรณ์อยู่ ก็เป็นที่ยำเกรงไม่ก่อเหตุการณ์อันใดขึ้นได้ จึงมีคำกล่าวมาแต่โบราณว่า พระราชพิธีนี้เป็นพิธีสำหรับ

ทำให้ประชุมชนทั้งปวงมีใจสวามิภักดิ์รักพระเจ้าแผ่นดิน และเป็นมงคลแก่ราชพาหนะ เป็นที่เกรงขามแก่ข้าศึกศัตรู การก็เป็นจริงเช่นนั้น แต่ซึ่งกลับเป็นโทษไปจนต้องเลิกเสียนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าช้างม้าพาหนะที่มีอยู่ในกรุงไม่พอที่จะเข้ากระบวนแห่ อย่าว่าแต่สามผลัดเลย แต่ผลัดเดียวเต็มกระบวนสระสนานที่เคยมีมาแต่ก่อนก็ต้องเอาช้างหัวเมืองเข้ามา นั่นก็เป็นความลำบากเกิดขึ้นเพราะจะเล่นพิธีอย่างหนึ่งแล้ว ศัสตราอาวุธที่จะใช้ในกระบวนแห่ก็มีไม่พอ จะทำอาวุธเครื่องเหล็กขึ้นก็ไม่เป็นที่ไว้ใจกันหรือราคาจะแพงมาก ต้องทำอาวุธไม้ อาวุธไม้นั้นก็ไม่มีประโยชน์อันใดนอกจากที่จะถือแห่ให้เห็นงามๆ ก็เป็นอันยุ่งยาก การเปลืองเงินเปล่าๆยิ่งกว่าทำเครื่องละครที่ยังได้เล่นหากินอยู่ได้เสมอ เครื่องอาวุธเหล็กเข้ากระบวนแห่พึ่งมามีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ทำเครื่องอาวุธไม้เป็นการยุ่งยากเช่นกล่าวมานั้น ส่วนคนที่จะใช้ในกระบวนแห่นั้นเล่า แต่โบราณมาเขาจะใช้คนที่เป็นหมู่ทหารซึ่งประจำรักษาพระนคร และระดมทหารนอกจากเวรประจำมาให้เข้ากระบวน ทั้งถือเครื่องศัสตราอาวุธเป็นการผลัดหัดใหญ่ปีละสองครั้ง เมื่อได้เข้ากระบวนผลัดอยู่ทุกปี ก็คง

จะเรียบร้อยคล่องแคล่วกว่าที่ทอดทิ้งไม่ได้ฝึกหัด และเวลาว่างที่เสร็จขึ้นแล้วก็มีมวยปล้ำกระบี่กระบองต่อไป เป็นการฝึกหัดศัสตราอาวุธในการทหารแท้ทั้งนั้น ตกมาภายหลังเมื่อสิ้นการศึกสงครามแล้ว ทหารประจำเมืองก็เอาลงใช้เป็นพลเรือนเสียไม่ได้เคยถูกต้องศัสตราอาวุธ ไม่ได้เคยเข้ากระบวนทัพ เอามาจัดเข้ากระบวนก็เป็นการกระอ่องกะแง่งรุงรัง คนจ่ายเดือนประจำพระนครไม่พอ ต้องเกณฑ์เอาคนนอกเดือนเข้ามาแทนทหารระดมอย่างแต่ก่อน มาบ้างไม่มาบ้าง คนแห่ไม่พอ เดินไปพอพ้นหน้าพลับพลาแล้ว ก็ต้องกลับมาเดินกระบวนหลังต่อไปใหม่ ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดในการที่จะตรวจตราผู้คน และไม่เป็นพระเกียรติยศที่จะเป็นที่เกรงขามอันใด เพราะใครๆ ก็เห็นว่ากระบวนหน้าวิ่งมาเป็นกระบวนหลังกลับเสียพระเกียรติยศไป ส่วนขุนนางผู้ที่ต้องแห่นั้นเล่า แต่ก่อนตัวเสนาบดีจตุสดมภ์มนตรีทั้งปวง ล้วนแต่เป็นแม่ทัพชำนิชำนาญในการขี่ช้างขี่ม้า ทั้งมีฝ่าวไพร่สมกำลังที่ได้เคยไปการศึกสงคราม เมื่อมาเข้ากระบวนเดินสนานก็ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใด ภายหลังมาขุนนางไม่ชำนิชำนาญในการทัพศึกประพฤติตัวเป็นพลเรือนไปหมด จะถูกช้างเข้าก็กลัวกระวีกกระเวิน จะไปขี่เฉยๆ ไม่ผึกหัดก็กลัว จะผึกหัดก็อาย ว่าเป็นผู้ใหญ่แล้วต้อง

ผักหัด ข่าวไพร่สมกำลังก็เอามาใช้สอยอยู่ในบ้านข้างเก็บเอาเงินข้าง ๆ เรียกหาเป็นการรกก็ไม่ใคร่จะได้ และประกวดประขันกันไปจนเกินกว่าที่มีกำลังจริง ๆ ต้องเที่ยวหยิบยืมข่าวไพร่ผู้อื่น กระบวนหน้าต้องกลับมาตามกระบวนหลัง เมื่อเอาคนของผู้อื่นมาใช้อย่างนั้น ก็ต้องแจกข่ายให้ยืนเปลืองเงินเปลืองผ้าเข้าไปอีก ขุนนางก็พากันเบื่อหน่าย เห็นเป็นข่อแห่งความฉิบหายเกิดขึ้น การสระสนานจึงได้ต้องเป็นอันเลิก คงได้มีอยู่แต่แผ่นดินละครั้งพอเป็นพิธีหรือเป็นพระเกียรติยศ แต่ในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ได้มีสระสนานอันนี้แต่นั้นมา พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดในการพระราชพิธีอย่างเก่า ๆ มาก ได้ทรงลองหลายอย่าง จนถึงที่ไปส่งพระผู้เป็นเจ้าที่เทวสถานเป็นกระบวนช้างเป็นต้น แต่ทรงพระปรารภไม่สำเร็จอยู่สองเรื่อง คือเรื่องพิธีอาสวยุชตำราพราหมณ์หายเสีย กำลังจะคิดจัดการใหม่ก็พอสวรรคตเสีย เรื่องหนึ่งสระสนานใหญ่ทรงอยู่เสมอไม่ขาด ว่าถ้าได้ช้างเผือกใหม่จะมีสระสนาน แต่ครั้นเมื่อทรงพระปรารภกับสมเด็จเจ้าพระยาเมื่อไร(๑) ท่านก็ออดแอดขัดเขินไปทุกครั้ง เรื่อง

(๑) คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ แต่ยังเป็นเจ้าพระยาที่สมุหพระกลาโหม

ขี่ช้างเป็นต้น จนตกลงเป็นจะให้ขี่เสลยงก็ยังย่นตุบ ๆ ตับ ๆ อยู่ เผือญช้างเผือกก็ไม่ได้มา เป็นอันเลิกกันไป

เมื่อว่าที่แท้การพระราชพิธีทั้งปวง ถ้าเป็นพิธีเก่าแท้มักจะมีเหตุที่เป็นการมีคุณวิงอยู่ในพระราชพิธีนั้น แต่เมื่อการรวม ๆ ลงมา ก็กลายเป็นแต่การทำไปตามเคยเพื่อสวัสดิมงคล จนเป็นการที่เรียกกันว่าพิธีสังเขปหรือต่างว่า เลยขาดประโยชน์ที่ได้จากความคิดเกิมนั้นไป ความคิดเรื่องถือสวัสดิมงคลนั้นมักจะเผลอไปถือเอาสิ่งที่ไม่มีคุณ หยิบยกออกมาเห็นได้ว่าเป็นมงคล เหมือนกลับกลัวจัญไรที่ไม่มีตัวหยิบยกออกมาเห็นได้ว่าเป็นจัญไร ไม่เลือกค้นหาสิ่งที่เป็นวิง ถึงมีอยู่ในอาการที่ประพฤติก็ไม่ใคร่จะรู้สึกไปถึงสิ่งที่ไม่ใช่ความวิงว่าเป็นความวิงเสียโดยมาก เหมือนอย่างเช่นเข้าในใต้ถุนถือว่าเป็นจัญไร ก็ถ้าเป็นเรือนฝากระดานหรือเรือนฝากระแชงอ่อนอย่างไทย ๆ ปลูกอยู่กันที่เป็นพื้นโคลนฉำแฉะ คนอยู่บนเรือนถ่ายอุจจาระปัสสาวะ และกวาดขยะฝุ่นฝอยทิ้งลงมาที่ใต้ถุนเรือน ผู้ใดเข้าไปในใต้ถุนเรือนเช่นนั้น ก็คงพบแต่สิ่งซึ่งโสโครกเยอะแยะไปทั้งสิ้น นับว่าเป็นจัญไร มิใช่จัญไรเพราะอยู่ภายใต้ผู้อื่นอยู่ข้างบนจัญไรเพราะเยอะเห็นปานนั้น แต่ผู้ถือนั้นไม่ถือแต่

เฉพาะเรือนเช่นนั้น ถือทั่วไปไม่ว่าเรือนคนเรือนเลวอันใด เอาแต่ซื่อใต้ถุนเป็นตัวญัญไร ส่วนที่เป็นมงคลนั้นเล่าเช่นกับอายน้ำรดน้ำมนต์ ถ้าผู้ใดอายน้ำรดน้ำชำระกายให้บริสุทธิ์ ก็ย่อมจะเป็นที่สบายตัวสบายใจรู้สึกความหมดจดดีกว่าที่เขอนเปรอะอยู่ แต่ผู้ซึ่งปรารถนามงคลเชื่อเสียว่าน้ำที่เสกเป่าแล้วนั้น ถูกตัวแต่นิดหน่อยหนึ่งก็เป็นสวัสดิมงคล ไม่ต้องคิดถึงการที่ชำระกายให้บริสุทธิ์ ที่ว่านี้เป็นแต่การภายนอก เมื่อพิจารณาตามคำที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอน เช่นมาในมงคลสูตร เป็นต้น สวัสดิมงคลย่อมมาด้วยความประพฤติของผู้ที่ปรารถนามงคล ไม่ได้มาโดยมีผู้ใดมาเสกเป่าให้ หรืออ้อนวอนขอร้องได้ ความจริงเป็นอยู่เช่นนั้น แต่หากผู้ซึ่งจะประพฤติตามทางมาของสวัสดิมงคลไม่ได้ตลอด ความปรารถนาตักเตือนเร่งรัดเข้าก็ต้องโอ้อวดชวนชวายไปอย่างอื่น หรือทำแต่พอเป็นสังเขป เพราะการสิ่งใดที่เป็นการไม่จริง ย่อมง่ายกว่าการที่จริง คนทั้งปวงก็ลงใจถือเป็นแน่นอนเสียตามที่แก้ขัดไปนั้น ว่าเป็นการใช้ได้จริง แล้วก็บัญญัติเพ้อ ๆ ตามไป เช่นกับกินมะเฟืองกินน้ำเต้าเสียสว่าราศีอะไรวุ่นไป เป็นบัญญัติเกิดขึ้นใหม่จากผู้ที่เข้าใจซึมทรายในวิธีที่เขาลดหย่อนผ่อนผันลงมาว่าเป็นความ

จริง การออกสนามใหญ่ คือสระสนานนั้น เมื่อพิเคราะห์ดู
ตามความจริงก็เห็นว่าเป็นการมีคุณแก่พระนครมาก เป็นเหตุ
ที่จะให้ข้าศึกศัตรูครั่นคร้ามขามขยาดได้จริง แต่ต้องทำอย่าง
เก่าให้มีตัวทหารมีช้างมีม้าจริง ๆ ถ้าจะเป็นแต่การหยิบ ๆ
ยืม ๆ ร่องแร่งอย่างเช่นทำกันมาแล้ว ไม่แหงดีกว่าแห่
พรรณนามาด้วยวิธีแห่สระสนานที่แห่ขึ้นเพราะเหตุใด และ
เลิกเสียเพราะเหตุใด ยุติเพียงเท่านี้ ฯ

พิธีทอดเชือก ตามเชือก

◎ บัดนี้จะได้กล่าวถึงการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือก ซึ่งมีทำอยู่เสมอมิได้เว้นว่าง ถึงไม่ได้แห่สระสนานเฉลิมทรัพย์สนานทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่ พิธีทอดเชือกตามเชือกนี้ก็ยังทำเสมออยู่ เมื่อพิเคราะห์ดูคำว่าทอดเชือกอย่างหนึ่ง ตามเชือกอย่างหนึ่งนั้นจะแปลว่ากระไร วิธีที่เรียกว่าทอดเชือกนั้นคือเชือกยาศที่สำหรับคล้องช้างเข็นขด ๆ อยู่ จับขึ้นทั้งขดแยกออกเป็นสองส่วนตั้งกางไว้ เรียกว่าทอดเชือก เชือกที่กางไว้นั้นกลับพับลงวางเป็นขด ๆ ตามธรรมเนียม เรียกว่าตามเชือก บางทีคำว่าทอดเชือกนั้นจะตรงกันกับว่าคลเชือก ตามเชือกนั้นจะตรงกันกับว่าขดเชือก ดูเหมือนหนึ่งจะเป็นพิธีถวายกำหนดตรวจเชือกยาศหกเดือนครั้งหนึ่งก่อนที่จะไปทำการ คลอกดูเมื่อชำรุดเสียหายอันใด ก็จะได้ซ่อมแซมแก้ไข เมื่อคอยดูขดเข้าไว้อย่างเดิม แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีผู้ใดที่จะคิดเห็นเช่นนั้น เพราะเหตุว่าผู้ที่จะคลเชือกออกดูนั้น เชือเสียแล้วว่าเชือกดีอยู่เอาออกตั้งกาง ๆ ไว้พอเป็นสังเขป ไม่ได้ยอกเสียก่อนว่า "ไม่ต้องตรวจถอกหนาเชือกดีอยู่ ทำเท่านี้พอ" ลูกศิษย์ลูกหาที่

เห็นต่อ ๆ มา ก็เข้าใจชัดมาว่าการที่ทำสังเขปย่อ ๆ นั้นเป็นเต็มตำราแล้ว เมื่อนึกแปลไม่ออกว่าทำเช่นนั้นประสงค์จะเอาประโยชน์อย่างไร ก็ต้องไหลไปตามทางที่เป็นประโยชน์อันไม่มีรูป คือว่าเป็นสวัสดิมงคลเท่านั้น สวัสดิมงคลจะมาด้วยอะไรก็นึกไม่ออก และไม่ต้องนึก เพราะผู้ใหญ่ท่านทำมา การที่มีอยู่ซาโปรยข้าวตอกรำพัดชาอันใดต่อไปนั้น ก็เป็นอยู่ในเรื่องบูชาครูไหว้ครู การพระราชพิธีนี้ได้ลงมือทำการทอดเชือกในวันเดือนห้าแรมสามค่ำเวลากลางคืน ตามเชือกในวันแรมสี่ค่ำเวลาเช้าครั้งหนึ่ง ในเดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาค่ำทอดเชือกขึ้น ๕ ค่ำเวลาเช้าตามเชือกอีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีทั้งสองคราวนี้ ในกรุงรัตนโกสินทร์ทำที่หอเชือก ไม่ได้ไปทำที่เทวสถานเหมือนอย่างเช่นว่ามาในเรื่องนพมาศ ชะรอยที่กรุงเก่าก็คงจะทำที่หอเชือกเหมือนกันเช่นนี้ แต่หอเชือกที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งตั้งอยู่ที่สนามหลวงตรงหน้าวังสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นที่กระเวียวเหมือนอย่างตั้งอยู่ในกลางกองฝุ่นฝอย จึงเป็นที่ไม่สมควรที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จเข้าในพระราชพิธีนี้ด้วย ก็เคยยกมาทำที่อื่นได้ ได้เคยยกมาหลายครั้งเหมือนอย่างในแผ่นดินปัจจุบันนี้ เมื่อข้าพเจ้าฝึกหัดช้างไหว้ครู ก็ได้ยกมาทำที่โรงละครวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ถึง

ว่าเมื่อทำพิธีอยู่ที่โรงเชือกแต่ก่อนมา ก็ว่ามีเจ้านายเสด็จไปมิได้ขาด จนในรางรับสั่งทุกวันนี้ยังมีว่าให้จัดอาสน พระเจ้าพี่ยาเธอน้องยาเธอที่จะเสด็จไปเข้าพระราชพิธี ไปทอดทั้งสองเวลาอย่าให้ขาดได้ การที่เจ้านายเสด็จนั้น พึงจะมาเลิกไม่ได้เสด็จในชั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอหลัง ๆ และพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ เพราะไม่ได้ผูกหัดวิชาช้างม้าเหมือนอย่างแต่ก่อน ตามคำที่เล่าว่า เมื่อในแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าลูกเธอต้องผูกหัดทรงช้างให้ชำนิชำนาญทุกองค์ จนถึงผูกทรงบาศทงทหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ในเวลาเย็น ๆ ทุกวันมิได้ขาด เจ้านายซึ่งทรงผูกหัดวิชาช้างเหล่านี้ต้องเข้าพระราชพิธีทงสน ข้าราชการซึ่งจะต้องขี่ช้างยืนสนานนั้นใครจะมิสระสนาน ก็ต้องเข้าพระราชพิธีในวันแรมสามค่ำเวลากลางคืน ไม่ว่าผู้ใดเคยไหว้ครูแล้ว หรือยังไม่ได้ไหว้ครูคงต้องไปเข้าพระราชพิธีทงสน ลัทธิหมอช้างอย่างไทยถือเสนียดจัญไรนัก มีวิธีหลายอย่างซึ่งถือว่าเป็นการอัปมงคลที่ผู้ซึ่งเขาว่าครอบหมอมอญไม่ถือ เช่นหลวงคชศักดิ์เดียวนี้เป็นต้น ในการพระราชพิธีนี้หวงแหนอย่างยิ่ง ห้ามมิให้ผู้หญิงเข้าไปในโรงพิธีเป็นอันขาด และไม่ให้คนที่ไม่ได้เกี่ยวข้องในการ

พระราชพิธีเข้าไปในโรงพิธี ด้วยกลัวว่าจะไปเลียนวิธีท่าทางออกมาทำเล่น ถือกันว่าทำให้เสียจริตได้ ดูก็อยู่ข้างจะจริงเช่นรำพัดชาถ้าน้องอยู่ ๆ ใครลุกขึ้นรำก็บ้าแน่ ถ้าจะตั้งพระราชพิธีแห่งใดก็มีม่านผ้าก้นวงรอบจนปี่พาทย์ราตตะโพนก็ไม่ให้เข้าไปอยู่ในโรงพิธี ใช้ตะโกนบอกหน้าพาทย์ออกมาข้างนอก แต่เมื่อว่าตามจริงแล้ว พระราชพิธีนอยู่ข้างจะน่าดูสนุกดีอยู่ การในโรงพิธีนั้นตั้งเตียงเทวรูป และตั้งกลดสังข์เบ็ญจันได สามคัน ตามแบบพิธีพราหมณ์ทั้งปวงเช่นกล่าวมาแล้ว เตียงเพดานชั้นต้นตั้งรูปพระอิศวร พระนารายณ์ มหาวิฆเนศวร เตียงลดลงมาตั้งกลดสังข์เบญจคัพยทั้งหน้าเทวรูป ตั้งเตียงวางเชิงกยาศ์ทองสามเตียง เชิงกยาศ์ดีเงินเตียงหนึ่ง มีเครื่องกระยาบวชหน้าเตียงนั้นทั้งสี่ ตรงหน้าเตียงเชิงกยาศ์ทั้งสี่นออกมา มีกเตียงหนึ่งวางเครื่องช้างชนักขอเชิงกรำพัดชา ตรงหน้าเตียงนั้นออกมามีขายศรแว่นเวียนเทียนเวลาค่ำโหรต้องหาฤกษ์เวลาที่จะลงมือทำพิธีทุกครั้ง เริ่มแต่กระสูทธิ์ อัคมสูทธิ์ บูชาเบญจคัพย์ บูชากลดบูชาสังข์ตามแบบแล้ว จนถึงสรงน้ำพระประโคมพิณพาทย์ เชิญพระอินภัทรบิฐุจุดแว่นเวียนเทียนสมโภชเฉลิมพระเทวรูปแล้ว จึงได้รดน้ำสังข์บรรดาผู้ซึ่งไปประชุมอยู่ในโรงพิธีนั้น แล้วอ่านเวทพรมน้ำ

เชือกยาศ เวลานั้นประโคมพิณพาทย์สาธุการถึงเจ็ดลา แล้วตัว
พระครูพฤฒิบาศและเจ้ากรมปลัดกรม กรมช้างเข้าประจำหน้า
เตียงเชือกคุกเข่ายกเชือกบาศขึ้นกางไว้เป็นทอดเชือก ต่อนั้น
ไปให้นายท้ายช้างคนหนึ่งมาหมอบกลางโรง พระครูพฤฒิ-
บาศซึ่งเป็นหมอเฒ่าจึงเอาชนักมาวางคร่อมหลัง เอาด้ามขอ
สอดในพรมชนักปลายด้ามขอขึ้นข้างบน นายท้ายช้างทหมอบ
นั้นมือกำขอไว้ จึงให้พราหมณ์พฤฒิบาศสองคนอ่านคุษฎี
สังเวยอย่างเก่าทขึ้นว่า อัญชยมยังคมภวสวะเป็นต้น จบลาหนึ่ง
เป่าสังข์ ในเวลาเมื่ออ่านคุษฎีจบเป่าสังข์นั้น บรรดาผู้ซึ่งประชุม
ในที่นั้นโปรยข้าวตอกดอกไม้อย่างเช่นไหว้ครูละคร ข้าวตอก
ดอกไม้นั้นมีพานทองสองพาน พานเงินสองพาน พานทองนั้น
เป็นของสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงโปรย พานเงินเป็นของ
ข้าราชการ ว่าเป็นธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ-
นารายณ์มหาราช เพราะท่านเสด็จเสมอไม่ขาด ถึงว่าพระเจ้า
แผ่นดินและพระยรมวงศานุวงศ์ทะไม่เสด็จ ก็ยังมีพานข้าวตอก
ดอกไม้ทองคู่หนึ่ง เงินคู่หนึ่ง อยู่ดังนี้เสมอไม่ได้ขาดจนทุก
วันนี้ ครั้นคุษฎีสังเวยจบสามลาแล้ว จึงสมมติเจ้ากรมปลัดกรม
กรมช้างคนใดคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคนรำพัดชาเป็นคล่องแคล่ว
ชำนิชำนาญว่าเป็นพระนารายณ์เมื่อแปลงพระพักตร์เป็นช้าง ลง

มาสอนวิชาศิลปกรรมให้แก่คนสี่คน เมื่อไปปราบช้างเอกทันต์แล้วมานั้น เมื่อแรกลงมือรำ พิณพาทย์ทำเพลงคุกพาทย์รัวกรายสามครั้ง กรายนั้นอยู่ข้างกระดุกกระดิกมาก ไม่ใช่กรายธรรมดา เข้าเพลงพิณพาทย์ แล้วจึงนั่งท่าเรียกว่าพุทธราพิณพาทย์ทำเพลงตระยองกัน เมื่อเสร็จแล้วรัวกรายอีกสามครั้ง แล้วจึงลุกขึ้นยืนรำส่องแว่น พิณพาทย์ทำเพลงบาทสกุณี ส่องแว่นครบสามคราวแล้วทรุดลงนั่ง รัวกรายอีกเป็นคราวที่สาม แล้วจึงไปนั่งคุกเข่าข้างหนึ่งที่ข้างม้า ยกมือขึ้นจบยืนศีรษะเอนตัวเข้าไปที่เชือกยาศ เรียกว่าไหว้ครู พิณพาทย์ทำเพลงเหาะเสร็จแล้วรัวกรายอีกเป็นครั้งที่ ต่อนั้นไปพิณพาทย์ทำเพลงชุบรำส่องแว่น แล้วแผลงกลับขับขอพายซ่นยินและฉะพายตามวิธีเพลง ระว่าให้เข้าใจนอกจากที่เห็นไม่ได้ เมื่อเสร็จแล้วคุกพาทย์รัวกรายอีกเป็นครั้งที่ห้า ต่อนั้นไปพิณพาทย์เปลี่ยนเป็นรุกรันเดินส่องแว่นและออกแผลงอีก เปลี่ยนขอขับเชือกยาศใหม่ รำท่าชักยาศเหวี่ยงเชือกให้พันตัวไปข้างหนึ่งสามรอบ แล้วคลายออกเหวี่ยงให้พันข้างหนึ่งอีกสามรอบแล้วให้คลายออก เป็นเสร็จการ ลงนั่งคุกพาทย์รัวกรายอีกครั้งหนึ่ง เป็นสิ้นวิธีรำพัดชา เมื่อเวลาที่รำเชือกยาศนั้น มีนายท้ายช้างอีกคนหนึ่งนั่งขับสายกระแซง คือท้ายเชือกยาศ สมมติว่าเป็น

ควาญช้างอยู่จนตลอดเวลารำ การที่รำพัดชานั้นถือว่าถ้าผู้ใดได้เห็นเป็นสิ่งเสื่อมคุณไร พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ทรงชำนิชำนาญในการช้าง เช่นพระนารายณ์มหาราช พระมหาอุปราชาเป็นต้น เสด็จขึ้นพระพุทธบาทก็ทรงรำพัดชาเหนือกระพองช้างต้น ถวายพระพุทธบาททุกครั้ง เป็นเสร็จการพระราชพิธีในเวลาค่ำ

การพระราชพิธีตามเชือก ในวันขึ้นสิ่เวลาเช้าก็เหมือนกันกับเวลาค่ำ แปลกแต่พับเชือกยาวที่ทางไว้นั้นเรียกว่าตามเชือก แต่ไม่ได้มีการเสด็จหรือมีผู้ใดไปประชุมดังเช่นเวลาค่ำ แต่เดิมมาในการพระราชพิธีนี้มีเงินที่พราหมณ์จะได้ตำลึงเดียว นอกนั้นได้แต่ผ้าขาวทรงอาสนเทวรูป และรองเชือกทั้งของบูชาต่าง ๆ ฯ

แห่สระสนานใหญ่

๏ การแห่สระสนานใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ไม่ได้แยยอย่างไว้ว่าอย่างไร พบแต่รัวสระสนานในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีขาลโทศก ๑๑๙๒ เดินแห่ ๓ วัน คือวันขึ้น ๔ ค่ำ ๕ ค่ำ ๖ ค่ำ ตั้งกระบวนหน้าวัดชนะสงคราม ผ่านหน้าพระราชวังบวรฯ ลงมาทางถนนท้องสนามชัย กระบวนในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ก็คงเหมือนกันกับครั้งนี้ จะแปลกก็แต่กระบวนพระยาช้าง พระยาม้าที่มีตามกาลตามเวลา กับเสนายศที่ไม่ชราก็คงจะช้าง รัวกระบวนนั้นดังนี้

ตำรวจถือธงห้าชายออกหน้า มีสารวัดธงคนหนึ่ง ต่อนั้นเป็นกระบวนพระยาช้าง กระบวนที่ ๑ พระยาช้าง พระเทพกุญชร ธงสามชายคู่หนึ่ง ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๒๐ สารวัดธนู ๑ ธงมังกรคันคู่ ๑ ทวน ๒๕ คู่ สารวัดทวน ๑ แล้วแส้หวาย ๑๐ คู่ กระบองกลิ้ง ๕ คู่ เดินสายนอกสายในธงฉาน ๒ คู่ กลองชนะ ๑๐ คู่ ฆ้าย ๑ ฆ้องกลอง ๑ สารวัดกลอง ๑ แตรงอน ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์คู่ ๑

สารวัดแตร ๑ สารวัดกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ ตัวพระยาช้าง พระเทพกุญชรนั่งมีข่ายคนถือกันสี่ด้าน คนถือข่าย ๘ คน กระฉิ่งเกลี้ด ๔ แส้หางม้าคู่ ๑ ถือเครื่องยศ ๖ คน คือ กล้วยโต๊ะ ๑ ข้อยโต๊ะ ๑ มะพร้าวโต๊ะ ๑ หญ้าโต๊ะ ๑ หม้อน้ำสองหม้อ ใช้เครื่องเงินทั้งนั้น ต่อนั้นไปช้างพังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัด คือมีเครื่องทำลำหรับหัดช้างให้เดินผ่าเรียบช้างหนึ่ง ช้างพังตามคู่ ๑ ช้างพังทูนบาศเป็นช้างเชือกคู่ ๑ ต่อนั้นไปกระบวนพระบรมฉัททันต์ ลดลงกว่าพระเทพกุญชร คือมีธงสามชายคู่ ๑ สารวัดธง ๑ ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๑๕ คู่ สารวัดธนู ๑ ธงมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๒๐ คู่ สารวัดทวน ๑ แส้หวาย ๘ คู่ กระบองกลิ้ง ๕ คู่ สายนอก สายในธงฉานคู่ ๑ กลองชนะ ๕ คู่ ฆ้าย ๑ ฆ้องกลอง ๑ สารวัดกลอง ๑ แตรงอน ๔ คู่ แตรฝรั่ง ๒ คู่ สังข์คู่ ๑ สารวัดแตร ๑ สารวัดกรมช้าง ๑ ช้างพังนำ ๑ คนถือข่าย ๘ กระฉิ่งเกลี้ด ๔ แส้หางม้าคู่ ๑ เครื่องยศ ๖ ช้างพังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัด ๑ พังตามคู่ ๑ ช้างเชือกทูนบาศคู่ ๑ กระบวนที่ ๓ พระบรมคชลักษณ์เหมือนกันกับกระบวนที่ ๒ กระบวนที่ ๔ พระบรมไอยราลดธนูลงคง ๑๐ คู่ ทวน ๑๕ คู่

กลองชนะ ๕ คู่ มีแต่ปี่ ไม่มีแตรสังข์ กระบวนที่ ๕ พระยรมนาเคนทร์ เหมือนกันกับกระบวนที่ ๔ กระบวนที่ ๖ พลายไอราพต ลดองมังกรลงคงแต่สามคู่ แส้หวายคงแต่ ๖ คู่ กระบองกลิ่งคงแต่ ๔ คู่ ไม่มีกลองชนะ ช้างพังนำ ๑ กระถิ่งเกลือคู่ ๑ พลายไอราพตเป็นช้างตัง มีกลางช้างถือเส้า มีแส้หางม้าและเครื่องยศสาม พังผูกเครื่องเกณฑ์ตะพัดตาม ๑ กระบวนที่ ๗ เจ้าพระยาปรายไตรจักรกระบวนที่ ๘ พลายมณีจักร กระบวนที่ ๙ พลายอัษฎาพงศ์ ในกระบวนที่ ๗ ที่ ๘ ที่ ๙ นั้น เหมือนกันกับกระบวนที่ ๖ เป็นช้างตังทั้งสิ้น กระบวนที่ ๑๐ พลายชัยนาเคนทร์ ธงมังกรคู่ ๑ ธนู ๑๐ คู่ ธงมังกรคันคู่ ๑ ทวน ๑๐ คู่ สารวัด ๑ กระบวนที่ ๑๑ พลายมงคลรัตนาศน์ กระบวนที่ ๑๒ พลายแสนพลพ่าย กระบวนที่ ๑๓ พลายศิลป์นารายณ์ กระบวนที่ ๑๔ พลายสกลฤทธิ์ กระบวนที่ ๑๕ พลายเอกราวุธ กระบวนที่ ๑๖ พลายประกายมาศ กระบวนที่ ๑๗ พลายศรพระกาล กระบวนเหล่านี้เหมือนๆ กันกับที่ ๑๐ ตัวช้างแต่งอย่างพระยาช้าง หมอควาญขี่พระยาช้างนุ่งสองปักลาย คาดรัดประคดสวมเสื้อครุยลอมพอก ถ้าพระยาช้างพลายใช้สีชมพู พระยาช้างพังใช้สีขาว ต่อนั้นไปเป็น

กระบวนพระยาเพทราชา ยโทนขัดคาย ๓๐ คู่ ตัวพระยาเพทราชาขี่ช้างพังมีสัปทนกั้น ทนายขัดคายรวหลัง ๒๐ คู่ ทนายตามแถวละสี่สิบคนห้าแถวเป็นร้อยคน ต่อนั้นไปถืออาวุธต่าง ๆ เดินเป็นสี่สายสายละสี่สิบคน รวมคนในกระบวนพระยาเพทราชา ๒๐๐ คน กระบวนพระยากำแพง ยโทน ๒๕ คู่ ทนายขัดคายตามหลัง ๑๕ คู่ ทนายตามแถวละ ๑๖ คน ๕ แถว ๘๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตามหลัง ๔ แถว ๆ ละ ๓๕ คน รวมกระบวนนี้ ๑๗๐ คน ที่ ๓ กระบวนพระยาพระกฤษณรักษ์ ยโทนขัดคายนำ ๒๐ คู่ ทนายขัดคายตาม ๑๒ คู่ ทนายตามแถวละ ๑๒ คน ๕ แถว ๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่สาย ๆ ละ ๒๔ รวม ๑๑๖ คน ต่อนั้นไปกระบวนเจ้าพระยามหาเสนา ยโทน ๖๐ คู่ กระฉิ่ง ๔ เจ้าพระยามหาเสนาขี่เสลี่ยงแปลง คนหาม ๘ มียังตะวัน ทนายขัดคายข้างหลัง ๔๐ ทนายตามแถวละ ๔๐ ๕ แถว ๒๐๐ คน อาวุธตาม ๔ แถว ๆ ละ ๘๐ คน รวมกระบวนนี้ ๓๒๐ คน กระบวนเจ้าพระยาธรรมา เจ้าพระยายมราช เจ้าพระยามหาโยธา เป็นกระบวนเสลี่ยงแปลงเหมือนกันทั้งสามกระบวน มียโทน ๕๐ คู่ ทนายขัดคาย ๓๒ คู่ ทนายตามแถวละ ๓๒

ห้าแถว ๑๖๐ คน อาวุธต่าง ๆ ตาม ๔ แถว ๆ ละ ๖๔ รวมเป็นกระบวนละ ๒๓๖ คน ขุนนางที่ไปเสลี่ยงนั้สวมเสื้อครยลอมพอก แต่ที่เป็นกระบวนช้างไม่ได้สวม ต่อกระบวนเสลี่ยงนั้ไปเป็นกระบวนช้าง ที่ ๑ เจ้าพระยาบดินทรเดชา กระบวนเท่ากันกับเจ้าพระยามหาเสนา มีสัปทนบังตะวัน กระดิ่งเหมือนกัน กระบวนที่ ๒ เจ้าพระยาพระคลังเท่าเจ้าพระยาบดินทรเดชา กระบวนที่ ๓ พระยาศรีพิพัฒน์ ที่ ๔ พระยาราชสุภาวดี ที่ ๕ พระยาจ่าแสนยากร เท่าเจ้าพระยาธรรมา กระบวนที่ ๖ พระยาสุรเสนา บโทน ๔๐ คู่ ทนายขัดตาย ๒๗ คู่ ทนายตามแถวละ ๒๖ คน ๕ แถว ๑๓๐ อาวุธตามแถวละ ๕๔ คนสี่แถว รวม ๒๑๖ คน กระบวนที่ ๗ พระยามหาอำมาตย์ กระบวนที่ ๘ พระยาท้ายน้ำ กระบวนที่ ๙ พระยาสีหราชเดโช กระบวนที่ ๑๐ พระยาเพชรพิชัย กระบวนที่ ๑๑ พระพงศ์อมรินทร์ กระบวนที่ ๑๒ พระยาราชมนตรี กระบวนที่ ๑๓ พระยาเกษตรรักษา กระบวนที่ ๑๔ พระยาพิชัยบุรินทรา กระบวนที่ ๑๕ พระยาไกรโกษา กระบวนที่ ๑๖ พระยานครเชียงขันธ์ กระบวนที่ ๑๗ พระยาศรีสรไกร กระบวนที่ ๑๘ พระยาโชฎกราชเศรษฐี

กระบวนเท่ากันกับพระยาสุรเสนา เมื่อกระบวนแห่เหล่านั้นมาถึงหน้าพลับพลา ขุนนางผู้ขี่ช้างถวายบังคม แล้วเลยเข้าไปยืนเรียงประจำอยู่หน้าพลับพลา แล้วโปรดให้เรียกช้างน้ำมันมาผัดพาพ่ล่อแพนอยู่ในสามช้างสี่ช้าง ผู้ขี่ช้างน้ำมันนั้นใช้เจ้ากรมปลัดกรมในกรมช้าง มีพระยาราชวังเมืองเป็นต้น ต่อผัดพาพ่ล่อแพนแล้วจึงได้เดินกระบวน โคกระบือม้ารถต่อไป กระบวนโคธงเสือปีกนำกระบวน ๑ นำรวคู่หนึ่ง ประตัก ๑๐ คู่ ตะพด ๑๐ คู่ พิณพาทย์สามหามสี่หว่างรวสำรับหนึ่ง คนจูงโค ๆ ละ ๔ โค ๕ ตัว ๒๐ คน กระบวนกระบือเท่ากัน กระบวนม้าธงห้าชายนำกระบวน ๑ ธงสามชายนำรว ๒ ธงตะขาบ ๑๐ คู่ สารวัดธง ๑ ธนู ๑๐ สารวัดธนู ๑ ธงตะขาบคันคู่ ๑ ทวน ๒๐ สารวัดทวน ๑ ธงตะขาบคันคู่ ๑ แส้หาง ๔ คู่ ธงตะขาบคันคู่ ๑ กระบองกลองคู่หนึ่ง สายในปี่กลองมลายู ๑๘ คนสำรับ ๑ กลองชนะห้าคู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่หนึ่ง ขุนหมื่นกรมม้าขี่ม้านำ ๑ ม้าต้นคนจูง ๔ สารวัดกรมม้า ๑ ถือเครื่องยศ ๒ เจ้ากรมปลัดกรม กรมม้าขี่ม้าตามคู่ ๑ กระบวนม้าอีก ๑๙ กระบวน มีธงตะขาบคู่ ๑ แส้หาง ๔ คู่ แล้วธงตะขาบคันอีกคู่หนึ่งกระบองกลองสองคู่ กระฉิ่งเกล็ดคู่หนึ่ง ขุนหมื่นม้านำ ๑

ม้าตาม ๒ จูงม้าต้น ๔ สารวัด ๑ เครื่องยศ ๒ เหมือนกัน ทุก ๆ กระบวนทั้ง ๑๙ แล้วถึงพิณพาทย์ต้นคัน ๑๔ คน ต่อนั้นไปเป็นกระบวนชุนนางขี่ม้า ที่ ๑ พระยาศรีสุริยพาห บโทนขัดดาบสองแถว ๓๐ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๐ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๐ คน อาวุธต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๔๐ คน เป็น ๑๖๐ คน กระบวนที่ ๒ พระยาเทพวรชุน กระบวนที่ ๓ พระยาราชนิกูล กระบวนที่ ๔ พระยาพิชัยสงคราม กระบวนที่ ๕ พระยารามกำแหง กระบวนที่ ๖ พระยาราชโยธา กระบวนที่ ๗ พระยาเสนาภูเบศร์ กระบวนที่ ๘ พระยาณรงค์วิชัย กระบวนที่ ๙ พระยาอภัยสงคราม กระบวนที่ ๑๐ พระยาราชวังสรรค์ มีกระบวนเท่า ๆ กันกับพระยาศรีสุริยพาห สวมเสื้อเข้มขาบกันสัปทนทั้งสิ้น ต่อนั้นไปกระบวนรถอีกสาม กระบวนที่ ๑ พระยาพุฟ้าราชมนตรีขี่รถเก๋งม้าคู่กันสัปทน มีคนจูงม้าซักรถ ๒ แขกวรเทศแทนบโทนนำหน้า ๓๐ คน ตามเท่ากันกับขุนนางขี่ม้า ที่ ๒ พระยาศรีราชอากร ขี่รถจีนเรียกว่ารถเก้ียวคนจูง ๒ กันสัปทน ๑ บโทนใช้จีน ๔๐ คู่ ทนายขัดดาบตามหลัง ๒๗ คู่ ทนายตาม ๕ แถว ๆ ละ ๒๖ คน อาวุธต่าง ๆ สี่แถว ๆ ละ ๕๔ คน เป็นคน ๒๑๖ คน ที่ ๓

พระยาวิเศษสงคราม ขี่รถฝรั่งล้อเทียมม้าคู่ คนรุง ๒ คน สัปทน ๑ ฝรั่งแทนยโทนแห่หน้า ๓๐ คู่ กระบวนตามเหมือนพระยาพิฆาตราชมนตรี กระบวนม้ากระบวนรถนี้ไม่ได้ยืนหน้าทนั่ง เมื่อผ่านพ้นไปแล้วจึงให้เรียกม้าห้อ ม้าห้อนั้นกำหนดว่า ๑๒๐ ม้า แต่จะเป็นม้าต่างหากหรือม้าในกระบวนที่เดินแห่แล้วกลับลงมาห้อ แล้วนกลับมาอีกเล่านั้นไม่ทรายเลย รับประกันไม่ได้

การแห่สระสนานใหญ่เช่นนี้ ไม่ได้แห่เวลาเย็นเหมือนคเชนทรัศวสนาน ใช้แห่แต่เวลาเช้ากว่าจะสุดกระบวนเสด็จขึ้นเกือบตกย่าย เวลาเสด็จขึ้นแล้วข้าราชการที่ต้องแห่สระสนานยืนช้างอยู่หน้าพลับพลานั้น ลงจากช้างมารับพระราชทานเลี้ยงที่พัก แล้วมีมวยมีกระบี่กระบองไปจนเวลาเย็น เสนาบดีเป็นผู้ตกรางวัล ต่อเวลาเย็นเลิกการเล่นทั้งปวงแล้วจึงได้กลับไปบ้าน ตามที่เล่ากันมาว่าในเวลาแห่สระสนานนั้น คนดูเป็นผู้ชายน้อย ด้วยต้องเข้ากระบวนเสียโดยมาก เวลาแต่ก่อนนี้คนในกรุงเทพ ฯ ก็ยังไม่มากเหมือนอย่างทุกวันนี้ ดูคงจะยางตาไปได้บ้างจริง อาวุธเครื่องแห่ในรัชกาลที่ ๓ นี้ ที่ทำเป็นอาวุธเหล็กจริงขึ้นนั้น เมื่อเสร็จการสระสนานแล้วพระราชทานเงินหลวงให้ตามราคา รวบรวมมาไว้ในคลังสรรพยุทธ

คงยังได้ใช้ราชการแห่แหนมาจนทุกวันนี้ เพราะการสระสนาน
ต้องลงทุนรอนมาก และเป็นการเล่นพิเศษนี้ จึงได้มีแต่
แผ่นดินละครั้ง ภายหลังมาในสองรัชกาลนี้ก็ไม่ได้มี ฯ

คเชนทรัศวสนาน

◎ เรื่องคเชนทรัศวสนานนี้ ฟังมีขึ้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้นเหตุนั้นมีเป็นสองเรื่อง เรื่องหนึ่งคือในหนังสือนพมาศ ซึ่งกล่าวว่าแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอรุณมหาราชกรุงสุโขทัย ได้มีการแห่สนานช้างต้นม้าต้นปีละครั้ง ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว และการพระราชพิธีทอดเชือกตามเชือกที่ยังคงมีอยู่เป็นพิธีพราหมณ์ ไม่มีการอันใดซึ่งเกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนาก็การพระราชพิธีอันใดซึ่งเป็นพิธีประจำพระนคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มเติมให้เกี่ยวในพระพุทธศาสนาลงอีกหลายอย่าง การพระราชพิธีนั้นอยู่ข้างจะเป็นช่องเหมาะมีที่อ้างอิงตัวอย่างว่าเป็นการพิธีมงคลมีมาแต่โบราณ จึงได้ทรงเทียบเคียงการเก่ามาตั้งเป็นแบบฉบับขึ้น

ข้อซึ่งนับว่าเป็นการเนื่องในพระพุทธศาสนานั้น คือได้มาจากทีฆาวุชาดก ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสยกเรื่องมาเป็นตัวอย่างเพื่อระงับความแตกร้าวกันในหมู่พระสงฆ์ มีเนื้อความตามนิทานชาดกนั้นว่า ในปางก่อน มีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง

ทรงพระนามพระเจ้าพรหมทัต ผ่านสมบัติในเมืองพาราณสีเป็นพระราชธานีนครใหญ่ มีกษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงพระนามพระเจ้าทีฆีติโกศล ผ่านสมบัติในโกศลราชฐ มีเขตแดนใกล้กับเมืองพาราณสี ด้วยการที่ของขัดเคืองซึ่งถือว่าการที่ไปปราบปรามกษัตริย์ผู้อื่น ถึงแม้ว่าจะไม่มีเหตุอันใดพอที่จะยกขึ้นกล่าวนอกจากที่ไม่ได้อ่อนน้อมยอมอยู่ในใต้อำนาจ ไม่เป็นการผิดธรรมนั้น พระเจ้าพรหมทัตได้ตระเตรียมกองทัพพร้อมจะไปตีเมืองโกศลราชฐ พระเจ้าทีฆีติโกศลทราบข่าวศึก เห็นว่ากำลังน้อยจะต่อสู้มิได้ ก็พาพระมเหสีหนีออกจากพระนครก่อนกองทัพยังไม่มาถึง แปลงเพศเป็นปริพาชกเข้าไปอาศัยช่างหม้ออยู่ในเขตแดนเมืองพาราณสี ฝ่ายพระเจ้าพรหมทัตยกกองทัพไปถึงเมืองโกศลราชฐไม่มีผู้ใดต่อสู้ ก็เกิดทรัพย์สมบัติกวาดครอยครัวกลับคืนพระนคร พระเจ้าทีฆีติโกศลกับพระมเหสีอาศัยอยู่กับนายช่างหม้อ ไม่นานพระมเหสีก็ทรงพระครรภ์ด้วยอำนาจ พระราชโอรสซึ่งปฏิสนธิในครรภ์มีบุญสมภารใหญ่ จึงบันดาลให้พระมเหสีปรารถนาจะใคร่ดูทรงคเสนาสี่เหล่าอันมีอาวุธพรักพร้อมอย่างในยุทธภูมิ และอยากจะดื่มน้ำล้างพระแสงทรงของพระเจ้าแผ่นดิน จึงทูลแก่พระราชสามี พระเจ้าทีฆีติโกศลก็ขัดข้องในพระหฤทัย ด้วยสิ้นอำนาจเสียแล้ว

จึงไปแจ้งความแก่พราหมณ์ปโรหิตซึ่งเป็นที่ไว้ใจ พราหมณ์ปโรหิตผู้นั้นชำนาญในการสังเกตนิมิตเข้าใจว่าพระราชโอรสนั้นจะมีบุญญาธิการ จึงรับอุระมาทูลพระเจ้าพรหมทัตขอให้ประชุมพลจตุรงค์ และให้ชำระพระแสงเพื่อให้เป็นสิริมงคลแก่พระนคร พระเจ้าพรหมทัตก็โปรดให้จัดการตามคำปโรหิตกราบทูล พระราชเทวีพระเจ้าทีฆีติโกศล ก็ได้เห็นพลจตุรงคเสนาและได้ดื่มน้ำล้างพระแสงสมดังความปรารถนา อยู่มามีนานพระราชเทวีก็ประสูติพระราชโอรสประกอบด้วยธัญญลักษณสมบัติ จึงขนานนามว่าทีฆาวุกุมาร ครั้นเจริญชนแล้วพระบิดามารดามิได้ไว้พระหฤทัยด้วยอาศัยอยู่ในเมืองบัจจามิตร ถ้ามีผู้ร้ายเหตุผลภัยมาถึง ก็จะพลอยพาให้พระโอรสถึงความพินาศด้วย จึงได้พาทีฆาวุกุมารไปฝากนายหัตถาจารย์ไว้ นายหัตถาจารย์ก็บำรุงพระราชกุมารจนเจริญวัย

การที่พระเจ้าทีฆีติโกศลมาอาศัยอยู่ในเมืองพาราณสีนั้นไม่นิด มีผู้กราบทูลพระเจ้าพรหมทัต พระเจ้าพรหมทัตจึงสั่งให้พนักงานฆ่าโจรไปจับพระเจ้าทีฆีติโกศลและพระมเหสีผูกมัดมาจะพาไปยังที่สำเร็จโทษ เมื่อทีฆาวุกุมารได้ทราบเหตุก็รีบติดตามมาพบพระบิดามารดากลางทาง เมื่อพระเจ้าทีฆีติโกศล

เห็นโอรส ก็ทำเพิกเฉยเสียเหมือนไม่รู้จัก แล้วตรัสเปรย ๆ ไปว่า ทิฆาวุเอ๋ยเจ้าอย่าเห็นแก่การสั้น และอย่าเห็นแก่การยาว เวรไม่ระงับด้วยเวร เวรย่อมสงบระงับไปด้วยไม่มีเวร ฝ่ายเจ้าพนักงานฆ่าโจรไม่ทันสังเกตเนื้อความนั้น ก็เข้าใจเสียว่าพระเจ้าพิมพิโกศลตรัสเพ้อไปด้วยความกลัวภัยเป็นอย่างพิกลจริต แต่ทิฆาวุกุมารรู้ว่าพระบิดาให้โอวาท ก็กำหนดจำไว้มั่นคง ฝ่ายพวกพนักงานฆ่าโจรก็พาสองกษัตริย์ไปประหารด้วยอาวุธ ขันเป็นท่อน ๆ ไว้ในทิศตามธรรมเนียมฆ่าโจร เมื่อพวกฆ่าโจรสำเร็จโทษสองกษัตริย์เสร็จแล้ว ทิฆาวุกุมารจึงเก็บดอกไม้ไปบูชาบนอกประทักษิณพระศพเสร็จแล้ว ให้สินบนแก่พวกพนักงานฆ่าโจร ให้ช่วยเก็บศพพระบิดามารดาเผาเสียแล้วก็อาศัยอยู่กับนายหัตถาจารย์ต่อมา จนเจริญใหญ่ นายหัตถาจารย์จึงได้นำเข้าไปถวายตัวให้ทำราชการในพระเจ้าพรหมทัต ด้วยบุญญาภินิหารของทิฆาวุกุมารบันดาลให้พระเจ้าพรหมทัตโปรดปรานใช้สอยอย่างสนิทชิดชอบพระอัธยาศัยทุกประการ

ครั้งหนึ่งพระเจ้าพรหมทัตเสด็จไปประพาสป่า โปรดให้ทิฆาวุกุมารเป็นสารถี ทิฆาวุกุมารขับรถพระที่นั่งไปโดยเร็ว

จนกระบวนล้าหมดตามเสด็จไม่ทัน เมื่อไปในราวป่าถึงต้นไทรใหญ่ร่มชิด พระเจ้าพรหมทัตจึงสั่งให้หยุดรถประทับพักเหนื่อยอยู่ใต้ร่มไทร โปรดให้ทีฆาวุนั่งลง แล้วเอนพระเศียรพาดตักทีฆาวุกุมารยรรทมหลับไป ฝ่ายทีฆาวุกุมารคิดว่า พระเจ้าพรหมทัตนี้ฆ่าบิดามารดาเราเสีย ครั้งนี้เป็นช่องที่เราจะตอบแทนได้แล้ว เราจะประหารชีวิตพระเจ้าพรหมทัตเสียบ้าง คิดแล้วชักพระแสงออกจากฝักจะฟันพระเจ้าพรหมทัต แล้วได้สติคิดถึงโอวาทของพระบิดาว่า เวรไม่ระงับด้วยเวร เวรย่อมสงบระงับไปด้วยไม่มีเวร เราจะล่วงละเมิดคำสอนของบิดานั้นไม่ควร คิดแล้วสอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดังเก่า แล้วกลับคิดอีกว่าเมื่อไรเล่าจะได้ช่องอย่างนี้ เราจะตอบแทนเสียให้ทันท่วงทีดีกว่า จึงชักพระแสงออกจากฝักจะประหารพระเจ้าพรหมทัตอีก แล้วมีสติระลึกถึงโอวาทพระบิดายังไว้ได้อีก สอดพระแสงเข้าไว้ในฝักดังเก่า แต่ทำดังนี้อยู่หลายครั้งจนพระเจ้าพรหมทัตบรรทมตื่นขึ้นตรัสถามทีฆาวุกุมาร จึงกราบทูลว่า ถ้าพระองค์ไม่ถือโทษโปรดให้ชีวิตข้าพเจ้าแล้วข้าพเจ้าจึงจะกราบทูลความเรื่องนี้ พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงอนุญาต ประทานความสัตย์แก่ทีฆาวุกุมาร ทีฆาวุกุมารก็ถวายสัตย์แก่

พระเจ้าพรหมทัต ว่าจะไม่ประทุษร้ายกันแล้วจึงได้เล่าเหตุ
ถวายตามที่เป็นนั้นทุกประการ พระเจ้าพรหมทัตก็มิได้มีพระ
หฤทัยรังเกียจ โปรดให้อภัยแก่ทีฆาวุ ให้ขับราชรถกลับคืน
ยังพระนคร แต่นั้นมาพระเจ้าพรหมทัตก็โปรดปรานทีฆาวุ
กุมารยิ่งขึ้น ชุบเลี้ยงให้มียศศักดิ์ฤงคารคล้ายกับลูกหลวง
เอก อยู่ไม่นานนักก็โปรดให้ทีฆาวุไปครองโกศลชนบท ซึ่ง
เป็นที่เดิมของบิดา ครั้นอยู่นานมาพระเจ้าพรหมทัตสวรรคต
ไม่มีพระราชโอรส ทีฆาวุกุมารก็ได้รับราชสมบัติในเมือง
พาราณสี ดำรงพิภพทั้งสองพระนคร เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
สืบวงศ์กษัตริย์ต่อไป

มีข้อความในทีฆาวุชาดกดังนี้ จึงถือว่าการซึ่งประชุม
ทรงคเสนาสีหมู่ และชำระพระธรรมเป็นการสวัสดิมงคลให้
เจริญความสัตย์และระงับเวรแต่โบราณมา เป็นพระราชพิธี
กันทั่วถือนำพระพิพัฒน์สัจจา และการพระราชพิธี เรียกชื่อติด
กันว่าธรรมโอวาทพิธีศรีสัจจปานกาล พระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเพิ่มเติมการพระราชกุศลขึ้นเป็นพิธีสงฆ์
ตั้งที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปราสาทซึ่งเป็นที่ทอดพระเนตรกระบวน
แห่ พระแท่นมณฑลที่ใช้ในการพระราชพิธี ใช้เครื่องช้าง

เครื่องม้าตั้งแทน คือตั้งม้าทองใหญ่เรียงติด ๆ กันไปสามม้า ข้างเหนือตั้งพระที่นั่งกาญจนฉันท์สำหรับทรงพระชัยนำเสด็จพระที่ตั้งในการพระราชพิธีใช้พระชัยเงินองค์น้อย ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเคยใช้อยู่ในการช้างช้างเป็นอันมาก และพระชัยเนาวโลหน้อยมีหม้อน้ำสำริดติดเทียนเล่มหนึ่ง ตั้งใบหนึ่ง หีบเครื่องพิชัยสงคราม ๒ หีบ ใต้กูบวางเครื่องช้างชนักต้น หลังพระที่นั่งกาญจนฉันท์ผูกราวบันไดแล้วพาดพระแสงของ คือ พระแสงเจ้าพระยาแสนพลพ่าย พระแสงของเกราะ พระแสงของหอก พระแสงของอาวุธพระกร พระแสงของ้าวคับเพลิง พระแสงของต่าง ๆ น้อยอย่างละองค์หนึ่งบ้างสององค์บ้าง รวมด้วยกันเป็นพระแสงของ ๑๑ องค์ มีม้ากลางตั้งพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ประดับด้วยเครื่องพระเศวตฉัตร คือธงนารายณ์สองข้าง และตรงกลาง เป็นสามธงด้วยกัน มีราวพาดพระแสงสองข้าง คือพระแสงทวนคู่ ๑ พระแสงตรีตามยาวคู่ ๑ พระแสงง้าวคู่ ๑ พระแสงหอกซัดคู่ ๑ แพนหางนกยูงคู่ ๑ พระแสงซึ่งตั้งพระราชพิธีถือน้ำแล้วเชิญไปตั้งบนพระเศวตฉัตร คือพระแสงศรสาม พระขรรค์ชัยศรี พระขรรค์เนาวโลหะ พระแสงเอียด พระแสงพันปลาผูกประดับพลอยแดง พระแสงทรงเดิมผูกมุก พระแสงผูกทองเกลี้ยง

เครื่องประดับเพชร พระแสงตรเพชร พระแส้หางช้างเผือก พระแสงทรงนพรัตน์ขนพานทองสองชั้น แต่ธารพระกรเทวรูป ธารพระกรคักคิสทิ์ ผูกควบคันพระเศวตฉัตร หีบพระแสงจักรี พระแสงขรรค์ชัยศรี พระแสงขรรค์ชัยกัย พระแสงขันสั้นวางอยู่กับพื้นพระคชาธาร มาข้างตะวันตกตั้งเครื่องม้าพระที่นั่ง คือพระที่นั่งอานเทพประณม ๑ อานครุฑกดัน ๑ อานฝรั่งยกทอง ๒ เบี้น ๔ เครื่อง พระแส้สององค์ ตั้งเต้าลอนทองเหลืองสี่เต้า และยาตรน้ำมนต์ด้วย พระสงฆ์ทสวดมนต์ใช้พระราชาคณะไทยนำ พระครูปริตรไทย ๔ พระราชาคณะรามัญนำ พระครูปริตรรามัญ ๔

เมื่อ แผ่น ดิน พระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกไม่ไคร่ขาด เพราะใกล้พระที่นั่งอนันตสมาคม ทรงจุดเครื่องนมัสการ ทรงศีลแล้ว อาลักษณ์อ่านคำประกาศ คำประกาศนั้นเรียกว่า ขอประกาศแก่พระสงฆ์และเทพยดา ว่าพระเจ้าแผ่นดินได้เถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระราชดำริถึงการแต่ก่อน เคยทำพระราชพิธีซึ่งเรียกว่าขรรคโอวาทพิศรัจบ่านกาล ชำระอาวุธและดื่มน้ำพระพิพัฒน์ ซึ่งเรียกว่าพระราชพิธีธรรมิกมงคล ให้เกียรติยศความสามัคคีซื่อตรงต่อพระเจ้าแผ่นดิน ในหมู่พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง ช่วยกันปรายปรามหมู่ข้าทำมิตรรักษาพระราชอาณาเขต เป็นการ

ย้วยวนใจให้หมู่ทหารทั้งปวงเกิดความกล้าหาญ เคยทำปีละสองครั้งเป็นกำหนด ทรงพระราชดำริถึงพระคุณพระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณสืบมา จึงได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลและให้ตั้งการพระราชพิธี เพื่อจะให้บรมราชพาหนะทั้งปวงเป็นสุขสบายด้วยอำนาจที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล และการพระราชพิธีนั้นตามโหราจารย์ทูลให้ตระกูลทั้งปวงมาสู่พระยารมคือช้างนั้นช้างนั้นออกชื่อพระยาช้างทั้งปวงเต็มตลอดสร้อย จนถึงพระยาปราบไตรจักร พลายปานพลแสน พลายเลี่ยครบ และช้างวิเศษพลายพังอยู่ในกรุง อีกช้างต่อช้างเถื่อนพลายพังทั้งปวงที่อยู่กรุงเก่าและกองนอกหัวเมือง ม้าก็ว่าชื่อม้าระวางบรรดาที่มีอยู่จนตลอดถึงม้าเกราะทองซ้ายขวา ม้าแซงนอกซ้ายขวา แล้วจึงได้ว่าถึงเรื่องนิทานที่มาในขันธกวินัย คือที่ฆาวุชาดกโดยย่อดังได้กล่าวพิสดารมาข้างต้นแล้วนั้น ลงท้ายก็เป็นคำขอพรตามแบบประกาศทั้งปวง แปลกย้างเล็กน้อยตามเหตุผลของพระราชพิธี แล้วพระสงฆ์จึงได้สวดมนต์

รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระสงฆ์รับพระราชทานฉัน ที่หน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ปักปะรำ ปะรำละสามห้อง สี่ปะรำเรียงห่างกันเป็นระยะเป็นที่จตุรงคเสนาสหมู่มายืน วิธีจัดเสนาในเรื่องจตุรงค์สหมู่นั้นจัดตามแบบซึ่งมีมาในวินัย ว่าพระสงฆ์ดูกระบวน

เสนาต้องอาชญาจตุรงค์ มีคำอธิบายว่าเสนานั้นคืออย่างไร จึงได้ชื่อแลว่าจัดทหารเข้ากองเป็น ทัพช้าง ทัพม้า ทัพรถ ทัพพลเดินเท้า ซึ่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตก็ได้ทรงยกมาว่าไว้ในหนังสือนครกัณฑ์อก แห่งหนึ่ง เป็นวิธีจัดทหารเป็นหมู่เช่นกับเซกชัน แล้วรวมเป็นกัมปนี เป็นเรยิเมนต์ เป็นแบ็ตตะเลียนขึ้นไปตามลำดับ แต่ตำราที่ค้นได้กันนี้ คงจะไม่พอตลอดที่จะรู้ได้ทั่วถึงว่าวิธีจัดทหารอย่างโบราณนั้น เขาจัดหมวดจัดกองกันอย่างไร เพราะไม่ประสงค์ที่จะว่าให้เป็นตำราทหาร ประสงค์แต่จะว่า ๆ เมื่อภิกษุดูกองทหารเช่นนั้นเท่านั้น นับว่าเป็นกระบวนเสนาต้องอาชญาจตุรงค์ เหมือนกับกำหนดว่าภิกษุถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของไม่ให้ ตั้งแต่ห้ามาสกหรือสองสลึงเฟื้องขึ้นไปเป็นต้องอทินนาทานปาราชิก แต่ฝ่ายเราที่ต้องการจะยกมาจัดเอาอย่างข้างนั้น ด้วยความประสงค์ที่จะให้เหมือนกับจตุรงคเสนาที่พระมเหสีพระเจ้าทัฒตโกศลได้เห็นนั้นอย่างหนึ่ง และเป็นการพระราชพิธีอยู่ ถ้าเข้ายาลำยาลอยู่บ้าง ก็เป็นมงคลมากขึ้น จึงจัดอย่างย่อ ๆ เพียงเซกชันหนึ่ง ตามที่มีปรากฏชัดเจน แต่ที่แท้พระมเหสีเจ้าทัฒตโกศลคงจะได้ดูรี้วใหญ่ คงจะไม่ใช่ดูย่อ ๆ เช่นนี้เป็นแน่ ถ้ารามรี้วใหญ่ ประชุมทหารหมู่ใหญ่ได้เมื่อใด จะนับว่าเป็นสวัสดิมงคลยิ่งกว่าดูจตุรงค-

เสนานั้นได้เป็นแน่ จตุรงคเสนาที่จัดมาเป็นในเวลาเช้าสำหรับ คือ ประจำหนึ่ง พลช้างสามช้าง ผูกสัปคับเขน มีหมอควาญประจำ บนสัปคับมีทหารขึ้นนกสับนั่งช้างละสองคน พลล้อมเชิงถือดาบ สองมือประจำเท้าช้างละสองคน เป็นแปดคน ประจำที่ ๒ พลม้าสามม้า นายทหารม้าขี่สามคน พลล้อมเชิงถือง้าวสองคน เครื่องม้าผูกแพนหางนกยูง ประจำที่ ๓ พลรถสามรถ รถนั้นเป็นรูปเกวียนทาเขียว ๆ มีเพดาน เทียมโคผูกเครื่องอาวุธต่าง ๆ มีเสนารถคนหนึ่ง สารถีคนหนึ่ง คนล้อมรถถือดาบเชนรถละสี่คน ประจำที่ ๔ พลเดินเท้าสามพวก ๆ ละ ๑๒ คน พวกหนึ่งถือดาบเชลย พวกหนึ่งถือทวน พวกหนึ่งถือศร รวมทั้งสี่ประจำ เป็นคน ๙๓ คนนับเป็นกัมปนีหนึ่ง เมื่อใช้ทั้งสองอย่างปนกันหรือเป็นอย่างละเซกชันในหมู่ทหารพวกหนึ่ง ๆ เมื่อเวลาเสด็จพระสงฆ์แล้วเคยโปรดให้กระบวนเสนาทั้งสี่หมู่นี้เดินไปเดินมาตามถนนหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์

เมื่อเสร็จขนแล้ว พระพฤฒิบาศเชิญหม้อสำริดซึ่งตั้งอยู่ในพระราชพิธี ลงมาอ่านเวทพระอุเทน เบ่าสังข์ถึงเจ็ดลา แล้วเชิญพระแสงซึ่งไปตั้งในพระราชพิธีนั้น ลงชุบในหม้อน้ำในหม้อนั้นสำหรับส่งข้างใน ถวายพระอัครมเหสีและพระสนมกำนัล เสวยและรับพระราชทาน แต่ภายหลังมานี้รวม ๆ กัน

ไปอย่างไรไม่ทราย ด้วยลัทธิถือกันว่ามีครรภ์ กินน้ำมนต์แล้วลูกตกมีหนามาก อีกนัยหนึ่งที่เพื่อกันไปว่า เป็นน้ำล้างศัสตราอาวุธจะเข้าไปขาดลูกขาดเต้า หรือเป็นลูกของท่านไม่ต้องถือน้ำ ดูอุย ๆ อิย ๆ กันอยู่อย่างไรไม่เข้าใจชัด อยู่ในเขตถ้าเวลาถือน้ำใครมีครรภ์ก็ไม่ไปถือน้ำโดยมาก จนคนนอกวังพลอยถือด้วยก็มีซุม ส่วนคนในวังที่เป็นคนดี ๆ ไม่เชื่อถือตำรานั้น เวลามีครรภ์อ่อน ๆ ไปถือน้ำ ก็ไม่มีผู้ใดเป็นอันตรายอย่างใด เว้นไว้แต่เวลาที่มีครรภ์แก่ ไม่งามที่จะเข้าประชุมจึงได้งดเว้นก็มีอยู่บ้าง อีกนัยหนึ่งฟังได้ทรายมาว่ามีผู้ถือกันว่าทารกที่เกิดมาในครรภ์นั้นเป็นสัตว์ไม่มียาป ถ้ามารดามาถือน้ำมีใจบาปคิดประทุษร้าย อย่างหนึ่งอย่างใดก็จะพาให้ทารกที่อยู่ในครรภ์ซึ่งเป็นสัตว์ไม่มียาปนั้น พลอยเป็นอันตรายด้วย ความคิดอันนี้เป็นการผิดมากไปยิ่งกว่าที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นสองอย่างหรือสามอย่าง คือข้อซึ่งว่ามีครรภ์อยู่กินน้ำมนต์มักจะทำให้ลูกตก ที่ถือเช่นนี้ไม่เลือกว่าน้ำมนต์อันใด น้ำพระพิพัฒน์สัตยานั้นว่าเป็นน้ำมนต์ ซึ่งพระสงฆ์ได้สวดปริตรแล้วอย่างหนึ่งเหมือนกันจึงถือด้วย เหตุที่ถือกันขนานนี้คงจะเกิดขึ้นด้วยน้ำสะเกาะ ที่เวลาคลอดลูกขัดข้องไม่สะดวก

ก็มักจะมีผู้หลักผู้ใหญ่หรือมดหมอเสกน้ำสะเดาะให้กิน คาถาที่เสกน้ำสะเดาะนั้นมักจะเป็น ยะโตหัง ภะคินี อะริยายะชาติยา ชาโต เป็นต้น หรือมีคาถาที่เป็นภาษาไทยแต่งอย่างมคธ ซ้ำซายต่าง ๆ ตามลัทธิที่เคยถือมา ก็สวดปริตรทั้งปวง เช่น สิบสองตำนาน เป็นตำนานก็คงมีบทว่า ยะโตหัง ภะคินี ด้วย กลัวจะไม่รั้งรอจะไปช่วยผลักช่วยรนออกมาเสียแต่ยังไม่ถึงกำหนด ก็เอาเถิดว่าเป็นคนขี้เซอเกเซอไป อีกอย่างหนึ่งซึ่งกลัวว่าเป็นน้ำศัสตราวุธจะไปยาดเด็กในท้องนั้นก็เป็นการถือยัถือเอาด้วยความขลาด ให้เสียวไส้ไป ดูก็ไม่กระไรนัก การที่ถือว่าเป็นลูกเป็นเต้าของท่านไม่ต้องถือน้ำนั้น ก็เป็นอย่างซ้ำซายเซอะซะเหลวเละไป เพราะเข้านายลูกเธอเขาก็ต้องถือน้ำด้วยกันทั้งสิ้น ดูก็เป็นเซอะซะไปเสียไม่สู้กระไรนัก แต่ข้อซึ่งกลัวว่ามารดามีใจทุจริตจะพาให้ทารกซึ่งเป็นสัตว์ไม่มีอายุพลอยเป็นอันตรายด้วย จึงไม่ถือน้ำเป็นการทำวินัยกรรมแก้ไขหลีกเลี่ยงนั้นเป็นการโกงมาก และโกงก็ไม่รอดตัวด้วย ใครผู้ใดจะเป็นประกันได้ ว่าคำสายานและน้ำพระพิพัฒน์ที่ได้ถวายสัตย์และดื่มไว้แล้วหกเดือนล่วงมานั้น จะจดสันพิษสงลงในหกเดือนเป็นแน่แล้ว หรือจะมีผู้ใดมารับประกันว่าให้คิดการทุจริตอย่างไรอย่างไรก็คิดไปเถิด แต่ให้เว้นดื่มน้ำพระพิพัฒน์

เสียคราวหนึ่งแล้วจะไม่มีอันตรายอันใดเลย ก็ถ้าหากอันตราย
ที่มีมาพระพิพัฒน์ในเวลามีครรภ์อยู่นั้น จะทำอันตรายแก่ตัว
มารดาซึ่งมีใจทุรติได้ น้ำพระพิพัฒน์ที่มีมาแต่ก่อน ๆ ก็คง
จะตามมาทำอันตรายได้เหมือนกัน จึงเห็นว่าการที่ถืออย่าง
ชั้นหลังนี้ใช้ไม่ได้ ถ้าพูดออกก็เห็นเป็นการโกงไม่งามเลย
มีดอยู่ท่าเดียวแต่เพียงว่าเวลามีครรภ์ไม่สมควรจะเข้าในที่
ประชุม มีความอัปยศเป็นสิ่งที่กว่าอย่างอื่นหมด ก็แต่น้ำซึ่ง
ทำในพระราชพิธีเศวตรัศวสนาน ซึ่งไม่มีผู้บริโภคนี้จะเป็นมา
แต่ครั้งไรก็ไม่ทราบ คงจะเป็นด้วยเหตุที่ถือลัทธิเล็กน้อยเหล่านี้
นั่นเอง ยังคงอยู่แต่ถ้าพระอัครมเหสี พระราชเทวี หรือ
เจ้าของอยู่งานคนใดมีครรภ์ ก็ออกไปที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์
ดูจตุรงคเสนาและรับน้ำสังข์ ซึ่งพราหมณ์พฤฒิบาศมารดให้
เป็นธรรมเนียมสืบมาจนทุกวันนี้ เป็นเสร็จการในเวลาเช้า

ครั้นเวลาบ่ายจึงได้ตั้งกระบวนแห่เดินแห่เศวตรัศวสนาน
ก็อย่างสระสนานนั่นเอง เป็นแต่ย่อเล็ก ๆ ลงพอสมควร คือ

กระบวนแรกช้างห้าชายนำ ๑ ช้างมังกร ๑๕ คู่ ช้างหาง
ไก่ ๕ คู่ ช้างมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๕ คู่ แล้วช้างมังกรอีก ๕ คู่
ช้างถือกลองชนะ ๕ คู่ มีแต่ข้างหน้า ไม่มีข้างกลอง พระที่นั่ง

กาญจนฉัทผูกช้างพลายมงคลทรงพระเทวกรรม เดินข้างช้างแส้หวาย ๑๐ คู่ กระบองกลิง ๖ คู่

กระบวนที่ ๒ ช้างตั้ง เมื่อยังไม่มีทหารช้างก็แต่งกระบวนมีพลล้อมเชิง เหมือนอย่างเช่นที่มายืนหน้าพลับพลาเวลาเช้า แต่ครั้นเมื่อมีทหารช้างแล้ว เปลี่ยนเป็นกระบวนทหาร มีธงแตร ออกหน้า ช้างทหาร ๖ ช้างผูกสัปคับเขน มีทหารประจำกลาง สัปคับ ๒ หมอ ๑ ควาญ ๑ มีทหารเดินเท้าคั่น ๖ ตับ ๆ ละ ๒๔ คน เป็นกระบวนหนึ่ง

กระบวนที่ ๓ ธงห้าชายนำกระบวน ธงสามชายนำรอง ธงมังกร ๕ คู่ ธนูหางไก่ ๑๐ คู่ ธงมังกรคั่นคู่ ๑ ทวน ๑๐ คู่ ธงเสือยืก ๒ คู่ กลองชนะ ๑๐ คู่ ม้าย่ำจากลองแตรงอน ๖ คู่ แตรฝรั่ง ๔ คู่ สังข์คู่ ๑ ช้างพังนำผูกเครื่องสักหลาด แส้หวายข้างช้าง ๘ คู่ กระบองกลิง ๖ คู่ กระถิงเกลือคู่ ๑ ธงถือพระยาช้าง เครื่องยศตาม กล้วยอ้อย มะพร้าวหญ้า หม้อน้ำสอง แส้หางม้าคู่หนึ่ง ช้างพังทูนยาศตามคู่หนึ่ง ต่อนั้นพระยาวานรเผือก คนหามไม้ค้านสอง สัปทนก้านหนึ่ง มโหระเครื่องยศสอง เป็นกระบวนหนึ่ง กระบวนเช่นนี้พระยาช้างมีอยู่กับช้างในเวลานั้น ก็จัดกระบวนขนตามรายตัว

จำนวนคนก็เกือบ ๆ จะเท่ากัน ลดข้างเล็กน้อย แต่พระยาวานรนั้นเฉพาะมีแต่กระบวนช้างเผือกพัง ที่ว่านั้นอยู่ข้างจะเป็นอย่างหมาย แต่ที่จริงนั้นมักจะเห็นเต็มกระบวนอยู่เพียงสองกระบวนหรือสามกระบวน ที่พระยาช้างเหลือกว่านั้นมักจะเดินต่อ ๆ กันมาเปล่า ๆ โดยมาก

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนช้างอย่างโท เครื่องแห่ก็คล้าย ๆ กันกับกระบวนก่อน เป็นแต่ลดน้อยลงไป ใช้กลองชนะเบียวยกแตรสังข์ห้ากลอง คงแต่จ่าปี่ประโคมอย่างที่เรียกว่าสี่ไม้ กระบวนโทนี้ก็เกณฑ์เป็นรายตัวช้างอีก แต่ก็มีกระบวนเดียวเดินต่อ ๆ กันทุกครั้ง

ถัดนั้นจึงถึงพระที่นั่งละคอ ถ้าหน้าแล้งคอเดือน ๕ ผูกเครื่องแถบถักนั้น หน้าฝนคอเดือน ๑๐ ผูกเครื่องลูกพลูแถบกลม ผูกพนาศน์พระที่นั่งทั้งสองคราว

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนพระราชวังบวร ๆ มีช้างพังสีประหลาด ซึ่งพระราชทานไปแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวช้างหนึ่ง แต่งกระบวนอย่างโท ช้างพลายอีกช้างหนึ่ง ผูกพระคชาธาร ปักเฉวตฉัตรห้าชั้น มีคนพ้อนแพนกลางช้าง เป็นสินกระบวนช้าง

ต่อนั้นไปกระบวนม้า มีธงห้าชายนำกระบวน ๑ ธงสามชายนำริ้วคู่ ๑ ธงตะขาย ๑๐ คู่ ธนูหางไก่ ๑๐ คู่ ธงตะขายคั่นทวน ๑๐ คู่ ปี่กลองมลายูเดินหว่างริ้ว กลอง ๔ ปี่ ๒ ฉาย ๔ กลองชนะ ๕ คู่ มีแต่จ่าปี่ กระยองกลิ่ง ๕ คู่ ทหารม้าเกราะทอง ๒๔ เดินสองแถว ตัวนายกรมม้าสวมเสื้อเยียรบับโพกสีชลิยทองนำคู่ ๑ แล้วจึงถึงม้าพระที่นั่งคนชูง ๔ กระถิ่งสอง เครื่องยศ ๒ แส้ ๑ ม้าที่ใช้เดินอยู่ใน ๖ ม้าเป็นกำหนด ม้าพระที่นั่งตัวหนึ่ง มีเจ้ากรมปลัดกรมกรมม้าขี่ม้านำคู่ ๑ ทุกม้า แต่ไม่มีกระบวนธนูและทวน แยกเป็นกระบวนใช้เดินต่อ ๆ กัน มีแต่กระถิ่งเกล็ดเครื่องยศคั่น

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนม้าวังหน้าสองม้า ปลายกระบวนพิณพาทย์ชิ้นสำรับหนึ่ง

สิ้นกระบวนม้าแล้วถึงกระบวนโค ธงเสือยกนำกระบวน ๑ นำริ้ว ๒ ประตัก ๑๐ คู่ ธงเสือยกคั่นคู่ ๑ ตะพด ๑๐ คู่ กลองแขกหว่างกระบวนสำรับหนึ่ง จึงถึงโค ๖ โค คนชูงโคละ ๔ สิ้นกระบวนโคแล้ว กระบวนกระบือเหมือนกันกับกระบวนโค แต่มักจะควบเป็นกระบวนเดียวกันโดยมาก

ต่อนั้นไปเป็นกระบวนรันแตะเทียมโคเหมือนอย่างทีมายน หน้าพลับพลาเวลาเช้าสามรันแตะ ต่อไปจึงเป็นรถพระที่นั่งทรง ที่นั่งรอง ซึ่งใช้อยู่เป็นปรกติ

ต่อไปเป็นกระบวนทหารปืนใหญ่สามยอก มีธง ขลุ่ย กลอง หมดทหารปืนใหญ่แล้ว ถึงทหารปืนเล็ก มีแตรวง ทหาร ๒๐๐ กระบวนเหล่านี้เดินลงไปถึงท้ายข้อมมณีปราการ มีเกยข้างถนนสองเกย เกยข้างตะวันออกราชบัณฑิตคอยประ น้ำพระพุทธมนต์ เกยข้างตะวันตกพราหมณ์สองคนคอยรดน้ำ สังข์ กระบวนทั้งปวงเดินเลี้ยวทางถนนท้ายสนม แต่ทหารปืน เล็กเดินเวียนกลับเข้าไปในสนามมาเป็นรายหน้าพลับพลา

เมื่อเดินกระบวนสิ้นแล้ว ถ้าเป็นเดือน ๕ แต่ก่อนเคยมี ผัดพาพ ปักปะรำสองข้าง คนออกผัดพาพข้าง ขี่ม้าล่อแพนข้าง ยางยักมช้างหนึ่ง ยางยักมีสองช้าง แต่ก่อน ๆ มีทรงโปรยทาน เวลานั้นด้วย ใช้ทรงโปรยด้วยไม้ทานตะวันออกไปถึงกลาง สนาม คนเข้ามาแย่งกันในเวลาผัดช้างดูมันช่างไม่กลัวเกรง กันเลย จนไปมีเหตุขึ้นครั้งหนึ่งกำลังคนเข้าไปแย่งทานอยู่ ครั้งนั้นพระยรมไอยเรศกำลังคลังมันจัด เห็นคนกลุ่ม ๆ อยู่กว่า ผ่าเข้าไปในกลางคน คนก็ต่างคนต่างวิ่งหนีไป แต่คนหนึ่งนั้น

กำลังคว้ามะนาวอยู่ล้มกลาไป พระยมไอยเรศตรงเข้าเหยียบศีรษะแยนกยิ่ แต่นั้นมาก็ไม่ได้ทรงโปรยทานในเวลาผัดช้างต่อไปอีก

เมื่อช้างน้ำมันกลับแล้ว จึงถึงม้าห้อ ม้าห้อนั้นใช้ม้าซึ่งเข้ากระบวนทั้งสิ้น ยกเสียแต่ม้าพระที่นั่ง มีจำนวนกำหนดว่า ๕๐ แต่ม้าในกระบวนก็ไม่ครบ ๕๐ เมื่อห้อไปถึงท้ายพระที่นั่งสุทไธศวรรย์แล้ว ก็เดินขึงม้ากลับมาทางห้างวิสหลุย(๑) มาห้อหน้าพลับพลาอีกจนครบจำนวน ๕๐ เป็นการเกรียวกราวเอิกเกริกสนุกสนานกันมากทั้งผัดช้างและม้าห้อ แต่เดือน ๑๐ เป็นฤดูฝน สนามเป็นหลุมเป็นโคลนไม่ได้มีผัดช้าง ม้าห้อนั้นบางปีก็ได้ห้อ บางปีก็ไม่ได้ห้อ

ครั้นวันเดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ เจ้าพนักงานจัดขายศีรษะไปตั้งสมโภชเวียนเทียนพระยาช้างและช้างวิเศษ ช้างพระที่นั่ง ม้าพระที่นั่ง ทุกโรง เป็นเสร็จการพระราชพิธีเดือนทรัศวสนาน

---

(๑) นายหลุยชาเวีย ภายหลังได้เป็นขุนภาษาบริวัติ เรียกกันในรัชกาลที่ ๔ ว่าวิสหลุย ตั้งห้างขายของที่ตึกแถว ๒ ชั้นของหลวง อยู่ตรงกับมุมวังสราญรมย์ ตึกยังอยู่จนทุกวันนี้

คำตักเตือนสำหรับการพระราชพิธี แต่ก่อน ๆ มาเคยเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ทุก ๆ ครามิได้ขาด แต่ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เพราะที่ประทับห่างที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ จึงไม่ใคร่จะได้เสด็จพระราชดำเนิน แต่ถึงอย่างไรก็ดี ควรที่พระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่จะมาเฝ้าตามปรกติจะเข้ามาแต่เย็นหน่อยหนึ่ง เผื่อว่าถ้าเสด็จออกจะได้เฝ้าหน้าพลับพลาและยืนพลับพลาให้แน่นหนาตามแบบอย่าง การตักเตือนนอกนี้ก็ไม่มีอันใด นอกจากที่จะเตือนกรมยุทธนาธิการว่า ถ้าจัดการรีวิวให้ได้คนมาก ๆ จริง ๆ จะเป็นการสวัสดิมงคลแก่พระนคร และเป็นที่เกรงขามแก่ศัตรูหมู่ปัจจามิตร เป็นเหตุให้ราษฎรมีความสวามิภักดิ์รักใคร่ในพระเจ้าแผ่นดิน ยิ่งกว่ามีพระราชพิธีสระสนานหรือเฉลิมพระชันษาเป็นแท้ ฯ

พิธีสงกรานต์

◎ การซึ่งกำหนดปีใหม่ของไทยเราเป็นสองขยัก คือ เดือนห้าขนค่ำหนึ่งนับว่าเป็นปีใหม่ เพราะเปลี่ยนศอยตามสุริยคติ สองนักษัตร คือชวดฉลูขาลเถาะเป็นต้นเสียชั้นหนึ่ง แต่ยังไม่เปลี่ยนศก คือท้ายศักราช เพราะศักราชนั้นยังไม่ได้ขึ้นปีใหม่ด้วยตามวิธีโหรของเรานับตามโคจรของพระอาทิตย์ ต่อพระอาทิตย์ยกขึ้นราศีเมษเมื่อใด จึงขึ้นศักราชในวันเถลิงศก ในระหว่างซึ่งยังไม่ได้ขึ้นศักราชจึงต้องใช้ปีใหม่ แต่ต้องจดหมายว่ายังเป็นศกเก่าอยู่ การที่ใช้ศกยอก เอก โท ตรี ไปจนกระทั่งถึงสัมฤทธิศกควบท้ายปีลงด้วยนั้น เพราะประสงค์จะจดหมายวันคืนเดือนปีให้สั้น ด้วยเหตุว่าถ้าจะเรียกแต่ปีมะเมียสุริยคติสองศอเมื่อครบสุริยคติสองปีเข้าแล้ว ต่อไปก็จะวนลงเก่า ถ้าจะจำอะไรมาก ๆ ยาว ๆ ก็มักจะชวนให้เลอะเทอะ วิธีนับปีมะเมียสุริยคติสองปีนี้เป็นของคนโบราณนับมีด้วยกันหลายประเทศตลอดจนเมืองจีน เมืองญี่ปุ่น ทั้งตลอดจนถึงเดือนถึงเวลาทุ่มโมง เป็นสุริยคติสองนักษัตรก็มี คนโบราณไม่ใคร่จะสังเกตสังการจำอันใดมากนัก นับแต่พอรู้อยู่ในเวลาที่ต้องการแล้วก็แล้วกัน แต่เป็นวิธีนับง่าย

คนรู้จำได้ซึมซาบใจทั่วถึงกัน เพราะใช้มาช้านานเช่นเมืองจีน เห็นจะได้นับมากว่าสี่พันปีแล้ว จนเหมือนหนึ่งในหัวข้อนี้ ถ้าจะไปถามคนเก่า ๆ ว่าอายุเท่าใด คงจะบอกซื่อตามนักษัตรของปีนั้นทุกคน ที่จะบอกศักราชได้นั้นเกือบจะไม่มีเลยสักคนเดียว เว้นไว้แต่ผู้ที่เป็นโหร ถ้าจะสอบสวนให้รู้ว่าอายุเท่าใด ก็ได้แต่จะต้องคะเนหน้าเอาว่าทรวดทรงสัณฐานจะอยู่สักกี่รอยปีสองปีมาแล้ว หรือบางคนจะบอกได้เองว่าอยู่มากี่รอย เพราะนับสังเกตอันใดไม่ได้เช่นนี้ ครั้นจะนับศักราชก็คู่เป็นการยากที่จะทำกันอย่างยิ่ง และจะต้องเขียนหนังสือยาวไป จึงมีผู้คิดบอกศกลงไว้ข้างท้ายเมื่อปลายศักราช เป็นเศษ ๑ ก็ให้ใช้เอกศก เป็นเศษ ๒ ก็ให้ใช้โทศกไปตามลำดับจนถึงสัมฤทธิศกเป็นสิบปีรอยหนึ่ง ทำให้การที่นับวน ๆ กันอยู่ยาวออกไปอีกได้เป็น ๖๐ ปี จึงจะลงเก้าซ้ำเติม คือชวดสัมฤทธิศกก็คงเป็นชวดสัมฤทธิศก ฉลูเอกศกก็คงเป็นฉลูเอกศก เมื่อจะใช้เขียนหนังสือก็เขียนได้สั้น ๆ ไม่ต้องลงศักราช เหมือนอย่างขึ้นฉลูเอกศกนั้น เลขข้างหน้าพันสองร้อยห้าสิบนั้น เป็นอันจำไว้ในใจไม่ต้องเอามานับลงแต่เศษ ๑ เป็นพอแล้ว ถ้าจะเขียนตามความคาดคะเนว่าเมื่อยังไม่เกิดบอกศกท้ายปีขาน ก็คงจะต้องเขียนว่า ขึ้นฉลูจุล

ศักราช ๑๒๕๑ (การที่ใช้ว่าปีฉลู ๑๒๕๑ เปล่าๆ เช่นนี้เป็นของเกิดขึ้นใหม่เมื่อเลยนฝรั่งในเร็วๆ นี้ แต่ก่อนไม่มีใครนึกใช้กัน) การที่ลงเศษศกข้างท้าย จึงทำให้สันกว่าที่จะออกชื่อศักราชและเขียนตัวเลข แต่ที่ใช้ๆ กันอยู่ลงทั้งเศษศกทั้งศักราชด้วย เช่น กับปีฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๒๕๑ ดูอยู่ข้างจะเผอต้องทำธุระมากอยู่หน่อยหนึ่ง เพราะเหตุที่ชอบเปลี่ยนเอาต้นเดือนห้าเป็นประมาณ เพื่อจะให้ทำง่าย หรือเป็นของนับกันมาเก่าแก่ก่อนที่จะใช้ศักราช ซึ่งตัดเอาพระอาทิตย์ขึ้นราศีเมษเป็นเปลี่ยนปี อันเลื่อนไปเลื่อนมาไม่ใคร่คงที่ เพราะสงกรานต์คือเปลี่ยนศักราชนับตามสุริยคติ ปีเดือนนับตามจันทรคติคลาดเคลื่อนกัน จึงได้ต้องเป็นปีใหม่สองหนต่อมา

ในเรื่องที่เปลี่ยนปีนี้ ตามพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงไว้ในคำประกาศแห่งหนึ่ง ได้นำมาลงไว้ในหนังสือวชิรญาณเล่ม ๒ ฉบับที่ ๑๓ จำนวนเดือน ๑๑ ปี ๑๒๔๗ มีข้อใจความซึ่งว่าด้วยแรกที่จะกำหนดปีนี้ โหราณคิดเห็นว่าฤดูหนาวเป็นเวลาพ้นจากมืดฝนสว่างขึ้นเปรียบเหมือนเวลาเช้า คนโหราณจึงได้คิดนับเอาฤดูหนาวเป็นต้นปี ฤดูร้อนเป็นเวลาสว่างร้อนเหมือนกลางวัน จึง

ได้คิดว่าเป็นกลางปี ฤดูฝนเป็นเวลามืดคลุ้มโดยมาก และฝนพรำเที่ยวไปไหนไม่ใคร่ได้ จึงได้คิดเห็นว่าเป็นเหมือนกลางคืน คนทั้งปวงเป็นอันมากถือว่าเวลาเช้าเป็นต้นวัน กลางคืนเป็นปลายวันฉันใด คนโบราณก็คิดเห็นว่าฤดูเหมันต์ คือฤดูหนาวเป็นต้นปี ฤดูคิมหคือฤดูร้อนเป็นกลางปี ฤดูวัสสานะ คือฤดูฝนเป็นปลายปี เพราะเหตุนั้นจึงได้นับชื่อเดือน เป็น ๑ มาแต่เดือนอ้าย ข้อความอื่นๆ ถ้าผู้ใดอยากจะทราบ จงอ่านหนังสือวชิรญาณทางถึงมาข้างต้นนั่นเถิด ที่ยกมาว่าเดียวนี้เพื่อจะมาพิจารณาให้เห็น ว่าเหตุใดจึงไม่ตรงปีใหม่ที่เดือนอ้ายซึ่งแปลว่าเดือน ๑ มาตรงปีใหม่ต่อเดือน ๕, เดือน ๖ คิดเห็นว่าความที่ตรงเดือนอ้ายเป็นเดือน ๑ คงเป็นการถูกต้องตามกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงไว้ แต่วินัยเดือนเช่นนี้เห็นจะมีมาก่อนที่นับศักราช เป็นเรื่องเดียวกันกับนับเป็นชวด ฉลู ขาล เถาะ ครั้นเมื่อมีผู้ตั้งศักราชขึ้นใช้อาศัยเหตุที่จะเริ่มต้นตั้งศักราช เช่นพระพุทธศักราช นับตั้งแต่วันปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ก็ต้องไปตั้งสงกรานต์เอาในวันวิศาขบูรณมี ซึ่งเป็นหัวรอยเหมือนอย่างกับนับเป็นเดือน ๑ ขึ้นใหม่นั้นอย่างหนึ่ง ด้วยมีเหตุที่จะสังเกตตัวอักระวนคิดอ่าน

ได้ง่ายเช่นกับสงกรานต์ของจุลศักราช กำหนดเอาพระอาทิตย์ขึ้นสู่ราศีเมษซึ่งเป็นราศีดาวฤกษ์ขาดตอนไม่ขนายคายเกี่ยวกับราศีอื่น ๆ เป็นต้นนี้อย่างหนึ่ง เพราะเหตุเหล่านี้จึงได้ทรงชื่อเดือนที่ ๑ เดิมเสีย ให้ไปตกอยู่กลางบ้างหรือปลายบ้างตามแต่จะเป็นไป แต่ชื่อเดือนเช่นนั้นเคยใช้เข้าใจกันสืบมาแล้ว ก็ทรงให้เดือนอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง หรือเปลี่ยนแปลงก็ไม่มีผู้เรียกตาม

ศักราชต่าง ๆ ซึ่งใช้กันอยู่ในประเทศทั้งปวง ย่อมตั้งเอาตามเหตุตามเค้าเหตุซึ่งเป็นต้นจะนับศักราชนั้นอย่างหนึ่ง ตามที่จะคำนวณง่ายนั้นอย่างหนึ่ง ดังเช่นกล่าวมาแล้ว แต่ที่ตั้งต้นอยู่ในฤดูหนาวมีมากกว่าที่ไปตั้งต้นในฤดูอื่น อย่างเช่นต้นฝรั่ง ถึงว่าศักราชเขาใช้ศักราชพระเยซูเกิดก็จริง แต่การนับวันเดือนปีเขาไม่ได้อาศัยเหตุประจบรอบศักราช เหมือนอย่างพระพุทธศักราช เขาใช้กำหนดเอาพระอาทิตย์ขึ้นไปใกล้ที่สุดเป็นอายันต์สงกรานต์ ถึงข้างเมืองจีนก็ใช้เช่นนั้น เป็นแต่เขาจะมีวิธีคำนวณตัดเวลาอย่างไรแปลกไป จึงไม่ตรงกันเข้ากับฝรั่ง เอาคลาดมาจากเวลาที่พระอาทิตย์เป็นอายันต์สงกรานต์ ตกอยู่ในระหว่างที่พระอาทิตย์ยังไม่เป็นสามัญสงกรานต์ เห็นว่าเมื่อเรายังไม่ได้ใช้จุลศักราชคงจะใช้กำหนด

เปลี่ยนปีอาศัยอายันต์สงกรานต์ใกล้เหมือนกัน เพราะเป็นเวลาประสบช่องกับฤดูหนาว ซึ่งนับว่าเป็นเวลาเช้าที่กล่าวมาแล้วเดือนอ้ายจึงเป็นเดือน ๑ แขวนอยู่เป็นพยาน

คักราชเคยใช้มาในกรุงสยามนี้เป็นสามคักราช คือ พระพุทธคักราชซึ่งนับแต่พุทธปรินิพพานมานั้นอย่างหนึ่ง มหาคักราชซึ่งไม่ปรากฏว่าของผู้ใดตั้งนั้นอย่างหนึ่ง จุลคักราชซึ่งว่าเป็นของพระร่วงซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ณ กรุงสุโขทัยตั้งนั้นอย่างหนึ่ง ในคักราชสามอย่างนี้ พระพุทธคักราชใช้ในการซึ่งจะกล่าวถึงพุทธภาษิต หรือการที่เกี่ยวด้วยพระพุทธศาสนา แต่ในส่วนราชการที่คงใช้อยู่บัดนี้ เป็นประกาศใหญ่ ๆ เช่นตั้งกรมก็ยังใช้อยู่ แต่ก่อนมาที่ใช้ในราชการอย่างอื่นอีกก็มีบ้าง เช่นกับพระราชสาส์นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีไปถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสที่ได้สำเนามาแต่ประเทศยุโรปก็ใช้พระพุทธคักราช แต่พระพุทธคักราชก็ไม่ลบล้างเดือนซึ่งนับเป็น ๑, ๒, ๓, ๔ ของเก่ามีประหลาดอยู่แห่งหนึ่งในหนังสือลาโลแบร์ ที่เป็นราชทูตฝรั่งเศสเข้ามาครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่งว่าด้วยเรื่องเมืองไทย ได้จดวันอย่างหนึ่งว่า วันแรมแปดค่ำ

เดือนที่ ๑ (คือเดือนอ้าย) ปี ๒๒๓๑/๒ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๑ เดือนดิเซมเบอร์ คริสต์ศักราช ๑๖๘๗ ตามหนังสือนั้นเขาได้กล่าวว่า "ข้อนี้ดูเหมือนอาการที่ลงวันอย่างนี้หมายความว่าปีนี้เมื่ออยู่ในเดือนนี้ จะเรียกว่าปี ๒๒๓๑ หรือ ๒๒๓๒ ก็ได้" เมื่อจะคิดดูตามข้อความที่เขาว่าเช่นนี้ จะถือว่าแต่ก่อนเขาจะเปลี่ยนปีในเดือนอ้ายตามอย่างเก่า แต่ศักราชไปขึ้นต่อเมื่อถึงกำหนดสงกรานต์ของศักราชนั้นจะได้ บ้างดอกกระมัง แต่ในหนังสือนี้ไม่ได้ว่าถึงจุลศักราช กล่าวแต่ถึงพุทธศักราช สงกรานต์ของพุทธศักราชอยู่ต่อวันวิศาขบูรณมีแล้วเปลี่ยนที่เดือนอ้าย ครั้นจะเปลี่ยนศักราชไปเป็น ๒๒๓๒ ที่เดียวก็ยังไม่ถึงสงกรานต์ของพุทธศักราช จึงเขียนเป็นสองแปลงไว้ แต่ที่ไปมีเลข ๒ อยู่ข้างปลายอีกตัวหนึ่งนั้นดูกระไรอยู่ หรือจะเป็นเขียนควงอย่างไทย ๆ เขียนเช่นนี้ ๒๒๓๑/๒ แต่วิธีเครื่องหมายควงเช่นนี้แปลกกันไปกับฝรั่ง เมื่อเวลาแปลจะเข้าใจผิดไปด้วยเครื่องหมายควงของไทย ถ้าขมวดหัวโต ๆ จะอ่านเป็นเลขสองไปได้บ้างกระมัง เพราะเลข ๒ โบราณเขียนขมักใช้หางลา ๆ คล้ายกับคำที่เราใช้คำซ้ำอยู่เดียวนี้ เช่น "ต่าง ๆ" ถ้าเป็นเช่นนั้นเลข ๒ ข้างปลายนั้น ก็จะเป็นทางที่

เข้าใจผิดของผู้แปลได้ ถ้าลงศักราชเป็นสองแปลงเช่นนี้ ก็เป็นอันตรงกันกับที่ใช้เขียนการ์ดกันอยู่ในเร็ว ๆ นี้อย่างหนึ่ง เช่น ๑๒๔๘—๙ แต่วิธีเขียนเช่นนี้เป็นเอาอย่างฝรั่งโดยความเข้าใจโก้นิด ๆ ของคนชั้นใหม่ ๆ คือจะหมายความว่าตั้งแต่เดือน ๕ ขึ้นค่ำหนึ่งมา ศักราชยังเป็น ๔๘ อยู่ไม่ยกเป็น ๔๙ แต่คงจะเป็น ๔๙ เมื่อถึงวันเถลิงศกแล้ว ถ้าจะเขียน ๑๒๔๘/๙ ก็จะเข้าใจได้เหมือนกันหรือง่ายกว่า เพราะคู่ไทยแท้ขึ้น ถ้าคำที่ลาโลแย้ร์ได้กล่าวไว้นี้เป็นคำแน่นอน และเราอ่านเข้าใจถูกต้องตามเนื้อความที่เขาหมาย ก็คงจะเป็นนัยเปลี่ยนปี เช่นเดือนอ้าย ใช้ศักราชสองแปลงไปจนวิศาขบรณมีของเปลี่ยนขึ้นศักราช ถ้าเช่นนั้นก็จะต้องเข้าใจว่า การซึ่งนับเวลาเปลี่ยนปีอยู่ในเดือน ๕ นั้นจะเป็นภายหลังพระนารายณ์มหาราช

แต่มหาศักราชนั้น ไม่มีข้อความปรากฏว่าผู้ใดตั้ง และสงกรานต์ของมหาศักราชนั้นจะเป็นเมื่อใด เมื่อไปสอบค้นดูในหนังสือ ซึ่งใช้มหาศักราชเช่นคำจารึกเสาศิลาเมืองสุโขทัย ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงแปลทั้งสองด้าน ซึ่งได้ลงพิมพ์ใน

หนังสือวชิรญาณเดือน ฉบับที่ ๓ จำนวนเดือน ๒ ปี ๑๒๔๖ หน้า ๒๓๙ นั้นแล้ว มหาศักราชในนั้นก็แก่มาก สอบดูกับจุลศักราชถึงเวลาที่พระเจ้าอู่ทองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียแล้ว ไม่เป็นที่สันนิษฐานแน่นอนอย่างไรได้ มหาศักราชไม่มีผู้ใดที่จะรู้วิธีใช้ชัดเจนอย่างไร นอกจากที่จะรู้เกณฑ์ยวก สอบที่ไหนก็เลอะทุกแห่ง แต่ตามการประมาณดูเห็นว่าจะเป็นศักราชที่ใช้กันอยู่ในตอนแผ่นดินสยามข้างใต้ ซึ่งในเวลานั้นเขมรมีอำนาจปกแผ่เข้ามามาก จะเป็นอันเดียวกันกับพระนครวัดนครธม ซึ่งเป็นคราวเล่นปราสาทศิลาตลอดเข้ามาจนเมืองพิมาย เมืองเพชรบุรี เมืองราชบุรี เมืองสงห์ ข้างแควแม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี เมืองนครชัยศรี หรือเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ครั้นภายหลังพวกชาวสยามข้างเหนือซึ่งต้องอ่อนน้อมต่อชาวสยามข้างใต้ ได้พระร่วงเป็นผู้มีสติปัญญาเกิดขึ้นเห็นปรากฏชัด เช่นกับสานชะลอม (คือสานครหรือกะละออมยาชัน) ตักน้ำไปส่งส่วย ไม่ต้องใช้ตุ่มใช้ไห ซึ่งเป็นภาชนะอันหนักอย่างแต่ก่อนเป็นต้น ก็มีความนิยมยินดีควบคุมพวกพ้องได้มีกำลังมากขึ้น คิดขับไล่พวกเขมร ซึ่งมีอำนาจปกแผ่เข้ามาในแผ่นดินสยามข้างใต้ให้อยู่ในอำนาจได้ ตั้งเมืองหลวงขึ้นข้างฝ่ายเหนือแล้ว จึงมาคิดเห็นว่าคงจะใช้มหาศักราชอยู่ตามเดิม ก็จะเหมือน

หนึ่งเป็นพยานให้เห็นอยู่ว่าเคยอยู่ในอำนาจพวกข้างใต้ ด้วย มหาศักราช นั้นจะตั้งขึ้น ตามกำหนดบรรดาภิเษก ของพระเจ้าแผ่นดินข้างใต้องค์ใดองค์หนึ่ง หรือจะเป็นบรรพบุรุษพวกฝ่ายเหนืออยู่ในอำนาจเองก็ไม่ทราบ จึงเป็นทรงเกียจด้วยศักราชนั้นยกเลิกเสีย ตั้งจุลศักราชขึ้นใช้แทน แต่มหาศักราชจะเปลี่ยนบ้างเมื่อใดไม่ได้ความชัดนัน สงสัยว่าบางทีก็จะเปลี่ยนย้ายอาศัยพระอาทิตย์สุดข้างใต้ เป็นอายันต์สงกรานต์คล้ายกับเมืองจีน หรือเปลี่ยนต้นเดือนอ้าย จึงไม่เป็นการประหลาดอันใดที่จะต้องมีผู้กล่าวไว้ เพราะเดือนอ้ายยอกหนึ่งชัดเจนอยู่แล้ว มหาศักราชนั้นถ้าจะนับมาจนถึงบัดนี้เป็น ๑๘๑๑ แต่ยังติดใจสงสัยเกณฑ์ยวกที่พวกโหรจำไว้กลัวว่าจะเละเทะเสีย หรืออย่างไรก็ไม่ทราบ เพราะสอบอันใดไม่เห็นถูกต้องเลย บางอาจารย์ก็ว่า ๖๕๐ บางอาจารย์ก็ว่า ๕๖๐ แต่ในแสดงกิจจานุกิจตั้งเกณฑ์ไว้ถึง ๗๖๐ เละเทะบ้วนเปี้ยนกันอยู่แล้ว บางทีจะตกพันเสียอีกตัวก็จะได้(๑)

ส่วนจุลศักราชนั้น ในพงศาวดารเหนือของเรากล่าวว่าพระร่วงซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม ณ กรุงสุโขทัยเป็นผู้ตั้ง

(๑) เกณฑ์มหาศักราชสอบได้แน่นอนเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้แล้ว

ฝ่ายพม่าเขาก็ว่ามีเจ้าแผ่นดินของเขาองค์หนึ่งชื่อสังฆราชาเป็นผู้ทรงขึ้น แต่ศักราชนั้นได้ใช้ทั่วไปทั้งเมืองไทย เมืองพม่า เมืองมอญ เมืองเงี้ยว เมืองอาสัม ที่เรียกว่าไทยใหญ่ เมืองลาวทรงเฉียง ทรงกาว หรือพุงขาว พุงดำ เมืองเขมร ถ้าจะคิดดูว่าข้อซึ่งต่างคนต่างเถียงกันเช่นนี้ ถ้าต่างคนต่างนับเหตุจะตรงกันได้ หรือจะกล่าวว่าเมืองใดตกอยู่ในอำนาจเมืองใดที่ยังคัดให้ใช้ตามกันได้ ก็จะต้องตกอยู่ในยังคัดกันช้านาน จนเกือบจะรวมเป็นชาติเดียวกัน ถ้าไม่ฉะนั้นก็คงจะกลับใช้ศักราชอันเสีย เมื่อเวลาตั้งตัวแข็งเมืองขึ้นได้ คือเช่นพระร่วงไม่ยอมใช้มหาศักราชหรือพม่าไม่ยอมใช้ศักราชซึ่งพระเจ้าปราสาททองลบ ถ้าจะคิดเทาเกลี่ยไกล่ดูอีกอย่างหนึ่งจะเป็นอย่างนี้ได้บ้างดอกกระมัง คือจะมีโหรหรือพราหมณ์ผู้รู้วิชาโหรผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่คนทั้งปวงนับถือมาก เที่ยวไปเที่ยวมาอยู่ในประเทศทั้งปวงไม่ได้อยู่ในอำนาจผู้ใดประพฤติตัวเป็นพระกลาง ๆ เมื่อคิดเห็นวันนับเดือนวันคืนอย่างใหม่ขึ้นได้ จะเที่ยวชี้แจงแก่เจ้าแผ่นดินทั้งปวงให้ลงเห็นชอบเป็นอันหนึ่งอันเดียว ยอมเปลี่ยนใช้จุลศักราชพร้อมกันทุกเมืองก็ดูเหมือนจะเป็นได้ ด้วยการที่จะคิดเห็นว่าจะมีการประชุม คองเกรส อย่างเช่นในประเทศฝรั่งเศสประชุมกันในระหว่างประเทศทั้งปวง ตั้งกฎหมายแบบอย่างอันใดลงแล้วถือ

ใช้ทั่วกันไปนั้น ในประเทศตะวันออกข้างฝ่ายเรานี้ไม่ได้ และไม่เคยมีตัวอย่างที่เล่ายอกกันมาเลย การซึ่งพม่า ลาว ไทย เขมร นับวัน คืน เดือน ปี เคลื่อนคลาดกันอยู่ข้างนั้น ก็เป็นแต่ผลของวิธีที่หนุนออกมาสอดวารผิดกันไป อย่าว่าแต่ประเทศซึ่งตั้งอยู่ห่างกันจะเป็นเลย แต่ในกรุงเทพ ฯ นี้เองก็ได้เคยเกิดวันคืนหลีกเลี่ยงกันด้วยตำราลงอธิกวาร ไม่ต้องกันเมื่อไม่สู้ช้านักนี้ครั้งหนึ่ง ประดิทินที่เถียงกันอยู่ก็ยังพอจะหาพบได้ ส่วนการที่จะลงต่อไปข้างหน้าก็ยังมีข้อเถียงกันอยู่ ดังเช่นได้กล่าวไว้ในประกาศใช้วันคืนซึ่งได้ออกใหม่ครั้งนี้ แต่ถึงว่าวันคืนจะหลีกเลี่ยงกันตั้งแต่วันหนึ่งถึงเดือนหนึ่งสองเดือน ศักราชก็ยังมีเวลาใช้ตรงเท่ากันจึงเห็นว่าน่าที่จะมีครูผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้แนะนำให้ตั้งขึ้น พม่าและไทยเป็นมหานครใหญ่ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ต่างคนต่างไม่ยอมที่จะรับว่าทำตามกัน เพราะความจริงก็เป็นต่างคนต่างตั้ง เป็นแต่ร่วมอาจารย์เดียวกัน คำที่ว่านี้เป็นแต่อนุมาน แต่เห็นว่าพอจะยุติด้วยเหตุผลได้ ครั้นเมื่อเรียงหนังสือนี้แล้ว ได้พยายามอ่านความเห็นของผู้ซึ่งแปลพงศาวดารพม่าเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อว่าถึงสังฆราชาตั้งศักราช เขาเห็นว่าท่วงทีกิริยาที่คิดใช้ทั้งปวงในเรื่องศักราชนี้คล้ายกับชินดูมาก เห็นจะมีโหรชินดูผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามาช่วยคิดอ่านแนะนำในการตั้งศักราช

ความเห็นของเขาเช่นนี้เป็นอันลงกันกับความคิดเดาเช่นได้กล่าวมาแล้ว ถ้าพม่าได้โหรฮินดูผู้ใดเป็นครู ก็คงเหมือนผู้นั้นเองจะเป็นครูของไทยด้วย เพราะเหตุว่าจุลศักราชนี้ไม่ปรากฏว่าต้องกันกับศักราชเก่า ๆ ซึ่งใช้อยู่ในประเทศอินเดียที่เป็นหลายศักราชนั้น ถึงแม้ว่าแขกแผนที่คิดจะเป็นอย่างฮินดู ก็คงจะมาคิดตัดคิดลบตั้งขึ้นใช้ใหม่สำหรับประเทศที่ใกล้เคียงอินเดีย ถึงว่าพระร่วงและสังฆราชาจะไม่เป็นผู้ตั้งศักราชขึ้นได้เอง โดยสำพังพระองค์ ก็คงจะเป็นผู้มีวิชาความรู้และสติปัญญาพอที่ผู้ที่มาแนะนำนั้นจะชี้แจงให้เข้าพระทัยเห็นดีได้ง่ายกว่าเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ จนอาจจะเล่ายอกชี้แจงวิธีคำนวณทั้งปวงได้ถ้วนถี่ จึงปรากฏว่าเป็นผู้ตั้งศักราชอยู่แต่สองประเทศ ไม่มีเจ้าแผ่นดินในเมืองอาสัม เมืองมอญ เมืองเงี้ยว เมืองลาว เมืองเขมร องค์อื่นที่ได้อ้างว่าเป็นผู้ตั้งศักราชอีก เป็นแต่ใช้ขึ้นเงี้ยบ ๆ ตามที่เห็นชอบในคำแนะนำนั้น ผู้ที่คิดตั้งจุลศักราชขึ้นนั้น เป็นผู้มีความรู้มากคิดประกอบเหตุผลโดยรอบคอบ ถึงแม้ว่าแขกคำนวณวันนี้จะยังไม่ละเอียดถึงที่ ก็เป็นอย่างดีมากกว่าจะรู้เคลื่อนคลาดได้ก็ช้านาน แต่เพราะเหตุที่เห็นช่องดาวฤกษ์ว่าอยู่ที่ราศีเมษดังเช่นกล่าวมาแล้ว จึงได้ย้ายปีใหม่มาเสียไม่เอาตามอายันต์สงกรานต์ใต้ เปลี่ยนมาเอาสามัญสงกรานต์ขาเข้า

คือเวลาพระอาทิตย์กลับมาตรงศูนย์เป็นเวลาสงกรานต์ เพราะฉะนั้นสงกรานต์จึงได้เลื่อนเข้ามาอยู่ในเดือนห้าหรือเดือนหก ไม่เร็วกว่าเดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ไม่เกินเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ ออกไป สงกรานต์คงอยู่ในระหว่างเดือนหนึ่งนั้น เพราะเหตุดังนี้ ใหม่จึงได้เป็นสองครั้ง คือเปลี่ยนชื่อครั้งหนึ่ง เปลี่ยนศักราชครั้งหนึ่ง

แต่การที่ตัดสงกรานต์ตามตำรานี้ ถึงว่าเป็นการละเอียดมากอยู่แล้วก็ยังไม่ถูกแท้ได้ เพราะบัดนี้คิดคติโคจรของพระอาทิตย์ ตามตำราที่โหรอย่างไทยคิดเป็น ๓๖๕ วัน ๖ โมง ๑๒ นาที ๓๖ วินาที เพิ่มอธิกมาส อธิกวารแล้วก็ยังไม่พอ ยังมีเศษน้อย ๆ สะสมกัน เมื่อนานมาวันซึ่งคิดตามสุริยยาตรว่าพระอาทิตย์ยกนั้นก็เคลื่อนคลาดจากที่พระอาทิตย์ยกจริง ๆ ไปเหมือนอย่างในบัดนี้ วันสงกรานต์ก็เคลื่อนกับอาทิตย์ยกที่จริงแท้ถึง ๒๑ วันล่วงมาแล้ว แต่เพราะเคลื่อนทีละน้อยไม่ถึงเปลี่ยนฤดูกลับร้อนเป็นหนาวจึงไม่ใคร่มีผู้ใดรู้สึก แต่ถ้านานไปอีกหลายพันปีก็คงจะกลับร้อนเป็นหนาวได้ เพราะฉะนั้นจึงได้มีวินัยวันขึ้นใหม่ ซึ่งได้ออกประกาศไปให้ใช้ ซึ่งเห็นว่าเป็นอย่างใกล้กับความจริงที่สุดที่จะเป็นได้ ถ้าวันเช่นนี้ใช้ทั่วไปได้ทุกประเทศ ก็คงจะไม่เกิดเหตุที่เคลื่อนคลาดเดือนวันกัน เช่น

เมืองไทย เมืองพม่า เมืองลาว เมืองเขมร เคลื่อนกันอยู่ในขณะนี้ ด้วยวิธีที่จะลงอิฐสุรทินเป็นการง่ายอย่างยิ่ง ไม่เหมือนวิธีลงอิฐมาแต่ก่อนแต่ก่อน ซึ่งเกือบจะว่าไม่มีตำราใดจะตัดสินเป็นเด็ดขาดลงได้ และจะนับย้อนหลังขึ้นไปให้พ้นปูมได้โดยยาก ซึ่งพรรณนามาด้วยสงกรานต์นี้ เพราะเห็นว่าวิธีนับอย่างใหม่เป็นการง่าย และเป็นการใกล้จริงคงจะอยู่ยืนยงแพร่หลาย วิธีนับอย่างเก่าจะมีแต่ยากไปทุกวัน บางทีจะลืมต้นสายปลายเหตุเสียไม่มีผู้ใดจดจำไว้ เพราะด้วยเวลานี้ต่างคนต่างเข้าใจอยู่ด้วยกันหมด จะจดจำไว้ก็เป็นการจุกจิก ๆ ครั้นนานไปเมื่อสิ้นชั้นผู้ที่เข้าใจชำนิชำนาญก็จะเลยสูญเสีย ไม่มีผู้ใดรู้เรื่องเหมือนอย่างมหาศักราช

แต่การซึ่งขนานชื่อว่าสงกรานต์นี้ มีเรื่องราวเป็นนิทานประกอบเกิดขึ้นด้วยความอุตริไม่ได้ของคนที่มักจะคิดเล่าสู่กันมา นำมาลงไว้พอฟังเล่นสนุก ๆ ยรรยาเด็ก ๆ ทั้งปวงคงจะได้ยินเล่าให้ฟังแทบจะทั่วทุกคน เรื่องราวนั้นก็ลงเค้าเดียวกัน ว่าพระมหาสงกรานต์นั้นไปพนันกับใครมักจะขอกว่าก็ไม่รู้ ถามปัญหาว่าเวลาไรราศีอยู่ที่ใด ผู้ที่เรียกว่าใครก็ไม่รู้นั้นทายถูกพระมหาสงกรานต์จึงเด็ดศีรษะให้ศีรษะนั้นตกถึงแผ่นดินก็เกิดเป็นไฟลุกขึ้น นางลูกสาวเจ็ดคนจึงผลัดกันมารับพานซึ่งรองศีรษะชูไว้

บหนึ่งออกเวรทหนึ่งคอยเข้าเวรบหนึ่ง ออกเวร ๖ บ และมีคำทำนายทพูดกันอยู่โดยมากว่าถ้าปีใดกินถั่วกินงาแล้วกร้องกันว่า "เออยนข้าวปลาจะบริบูรณ์" ถ้าปีใดกินเลือดแล้วล้นหัวดก ๆ ไป ครางออด ๆ แอด ๆ ว่า "ยนจะตกินหัวล้างข้างแตกมาก" ถ้าปีใดถอยนกว่ายนนพาจะคะนอง นัยหนึ่งว่าถ้าหลับตาแล้วคนมักจะเห็นตาแดงมาก นัยหนึ่งว่าถ้าลืมตาแล้วคนมักจะเห็นตาแดงมาก ถ้าจะถามไล่เลียงเอาแน่นอนให้เล่าให้ตลอดเรื่อง ก็มักจะยอกจำไม่ได้ไปแทบทุกคน เว้นแต่อย่างไรไม่ทราย ช่างเชื่อถือกันแน่นหนามั่นคงทั่วทุกคน สุดแต่ถ้าถึงสงกรานต์แล้วเย็นโฉษกันไปได้จนตลอดทั้งสามวัน ย่นตุย ๆ ตับ ๆ เออ ๆ ออ ๆ ไปแล้วต้องอธิบายต่อ ว่าเรื่องสงกรานต์นมีมาแต่เมื่องจีน เมืองจีนเขาเห็นก่อน ถ้าวันใดจะสงกรานต์แล้วเขาตระเตรียมช่างเขียนไปคอยอยู่ที่ริมทะเลหลาย ๆ คนด้วยกัน พอเวลาเช้ามืดพระสงกรานต์ขึ้นจากทะเลพอแลเห็นเขาก็วาดรูป คนหนึ่งวาดรูปตัวนาง คนหนึ่งวาดรูปพาหนะ อีกคนหนึ่งวาดรูปบริวาร พูดเหมือนอย่างพระยะโฮวาสร้างโลก เพราะการที่พระยะโฮวาสร้างโลกนั้นมนุษย์คนเดียวต้องสร้างเสียวันยังค่ำ แต่สัตว์ทั้งหลายนั้นด้วยโกฏิด้วยล้านสร้างวันเดียว เท่ากันกับสร้างคน ๆ หนึ่งฉันใด เจ็กที่วาดรูปพระมหาสงกรานต์นก็เหมือน

กัน ตัวนางมหาสงกรานต์คนเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง พาหนะตัวเดียวช่างเขียนคนหนึ่ง ยืนวารแสนโกฏิเขียนคนเดียวเหมือนกัน แต่ว่าช่างเถอะอย่าทักเลย ที่ต้องเขียนหลายคนออกไปเช่นนั้น เพราะเวลาที่เห็นนั้นน้อยนัก ถ้าผู้ที่จะคอยเขียนพริบตาลงเมื่อไรก็ไม่เห็นพระสงกรานต์แล้ว ถ้าคนกระพริบตาถี่ๆ เห็นจะให้เขียนช่างไปคอยเขียนไม่ได้ แต่ถ้าเวลานี้พวกจีนจะลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูปมาห้อยสักเครื่องหนึ่งไปตั้งไว้ พอสงกรานต์ขึ้นมายืนปราดเดียวก็จะได้รูปเทวดาอันวิเศษมาขายมีกำไรมากกว่าที่ลงทุนซื้อเครื่องถ่ายรูปหลายร้อยเท่า เรื่องสงกรานต์มาแต่เมื่อไรนั้นยังไม่ได้เค้ามูลว่าเกิดขึ้นด้วยเหตุใดเลย จะไต่ถามผู้ที่เล่าหาต้นเหตุก็จดไม่ติด เพราะเรื่องนี้แล้วไม่รู้ว่าเป็นอย่างไร ผู้ใดเล่าขึ้นถ้าไปซักถามแล้วโกรธทุกคน ดูเป็นขนคางของคนแก่โดยมากทั้งๆ ไป แต่พิเคราะห์ดูเห็นว่าท่านผู้ที่เล่าและที่โกรธนั้น ก็เห็นจะไม่รู้เหมือนกัน และคงจะเคยถามมาแต่เมื่อเด็กๆ และถูกโกรธมาแล้วเหมือนกัน จึงได้เอาอย่างมาโกรธบ้าง ว่าเป็นประเพณีที่เป็นผู้ใหญ่แล้วต้องโกรธ เพราะฉะนั้นเรื่องสงกรานต์เห็นที่เมื่อจะนาน เห็นจะเป็นขนคางของคนแก่แต่โบราณสืบมา จนไม่มีผู้ใดรู้ว่าต้นเหตุมาจากอันใด

ที่ว่ามาข้างต้นนี้ตามคำเล่าขอก ส่วนที่จารึกแผ่นศิลา
ประจำรูปเฉียนไว้ที่วัดพระเชตุพน อ้างว่าเรื่องมหาสงกรานต์นี้
มีพระยาลฝ่ายรามัญ ว่าเมื่อต้นภัทรกัลป์อันนี้ เศรษฐีคนหนึ่ง
ไม่มีบุตรบ้านอยู่ใกล้กับนักเลงสุรา นักเลงสุรามีบุตรสองคน
มีผิวเนื้อเหมือนทอง วันหนึ่งนักเลงสุรานั้นเข้าไปกล่าวคำ
หยาบช้าต่อเศรษฐี เศรษฐีจึงถามว่าเหตุใดจึงมาหมิ่นประมาท
ต่อเราผู้มีสมบัติมาก นักเลงสุราจึงตอบว่า ถึงท่านมีสมบัติ
ก็ไม่มีบุตร ตายแล้วสมบัติจะสูญเปล่า เรามีบุตรเห็นว่าประเสริฐ
กว่าท่าน เศรษฐีมีความละอายจึงบวงสรวงพระอาทิตย์พระ-
จันทร์ถึงอิธิฐานขอบุตรถึงสามยักมีได้มีบุตร อยู่มาถึงวันนักขัตฤกษ์สงกรานต์ พระอาทิตย์ยกขึ้นสู่ราศีเมษ เศรษฐีจึงพา
บริวารไปยังต้นไทรอันเย็นที่อยู่แห่งฝูงนกทั้งปวงริมฝั่งน้ำ จึงเอา
ข้าวสารล้างน้ำเช็ดครั้ง แล้วหุงขนบูชาพระไทร ประโคม
พิณพาทย์ถึงอิธิฐานขอบุตร พระไทรมีความกรุณาจึงเหาะไป
เฝ้าพระอินทร์ขอบุตรให้เศรษฐี พระอินทร์จึงให้ธรรมบาลเทว-
บุตรลงมาปฏิสนธิในครรภ์ภรรยาเศรษฐี เมื่อคลอดแล้วจึงให้
ชื่อว่าธรรมบาลกุมาร ปลูกปราสาทเจ็ดชั้นให้อยู่ใต้ต้นไทร
ริมฝั่งน้ำนั้น กุมารเจริญขึ้นรู้ภาษานก แล้วเรียนไตรเพทจบ
เมื่ออายุได้เจ็ดขวบ ได้เป็นอาจารย์บอกมงคลการต่าง ๆ แก่

มนุษย์ทั้งปวง ในขณะนั้นโลกทั้งหลายนับถือท้าวมหาพรหม และกบิลพรหมองค์หนึ่ง ว่าเป็นผู้แสดงมงคลแก่มนุษย์ทั้งปวง เมื่อกบิลพรหมทราบจึงลงมาถามปัญหาธรรมบาลกุมาร สามข้อ สัญญาไว้ว่าถ้าแก้ปัญหาได้จะตัดศีรษะบูชา ถ้าแก้ไม่ได้จะตัดศีรษะธรรมบาลกุมารเสีย ธรรมบาลกุมารผัดเจ็ดวัน ครั้นล่วงไปได้หกวันก็ยังคิดไม่เห็น จึงนึกว่าพรุ่งนี้จะตายด้วยอาญาท้าวกบิลพรหมไม่ต้องการ จำจะหนีไปซุกซ่อนตายเสียดีกว่า จึงลงจากปราสาทไปนอนอยู่ใต้ต้นตาลสองต้น มีนกอินทรีสองตัวผัวเมียทำรังอาศัยอยู่บนต้นตาลนั้น ครั้นเวลาค่ำนางนกอินทรีถามสามีว่าพรุ่งนี้จะได้อาหารแห่งใด สามีบอกว่าจะได้กินศพธรรมบาลกุมาร ซึ่งท้าวกบิลมหาพรหมจะฆ่าเสีย เพราะทายปัญหาไม่ออก นางนกถามว่าปัญหานั้นอย่างไร สามีจึงบอกว่าเช้าศีรษะอยู่หน้า มนุษย์ทั้งหลายจึงเอาน้ำล้างหน้า ข้อหนึ่งเวลาเที่ยงอยู่อก มนุษย์ทั้งหลายจึงเอาเครื่องหอมประพรมทอก ข้อหนึ่งเวลาอัสดงศีรษะอยู่เท้า มนุษย์ทั้งหลายจึงเอาน้ำล้างเท้า ธรรมบาลกุมารได้ยินดังนั้นก็กลับไปปราสาท ครั้นรุ่งขึ้นท้าวกบิลมหาพรหมมาถามปัญหา ธรรมบาลกุมารก็แก้ตามที่ได้ยินมา ท้าวกบิลมหาพรหมจึงตรัสเรียกเทวธิดาทั้งเจ็ด อันเป็นบริวารกินรีมาพร้อมกัน แล้วบอกว่าเราจะตัดเศียรบูชาธรรมบาล

กุมาร ถ้าจะตั้งไว้ยังแผ่นดิน ไฟก็จะไหม้ทั่วโลกธาตุ ถ้าจะทิ้งขึ้นยนอากาศฝนก็จะแล้ง ถ้าจะทิ้งในพระมหาสมุทรน้ำก็จะแห้ง จึงให้บุตรทั้งเจ็ดนั้นเอาพานมารับศีรษะ แล้วก็ตัดศีรษะส่งให้นางทุงษผู้บุตรใหญ่นางทุงษจึงเอาพานรับพระเศียรบิดา แล้วแห่ทักษิณรอบเขาพระเมรุ ๖๐ นาที แล้วก็เชิญประดิษฐานไว้ในมณฑปถ้ำคันธุลิเขาไกรลาส บูชาด้วยเครื่องทิพย์ต่าง ๆ พระเวสสุกรรมก็นฤมิตโรงแล้วด้วยแก้วเจ็ดประการ ชื่อภควดี ให้เป็นที่ประชุมเทวดา เทวดาทั้งปวงก็นำเอาเถาฉมูนาคมาล้างในสระอโนดาตเจ็ดครั้ง แล้วแยกกันสังเวยทุก ๆ พระองค์ครั้นถึงครบกำหนด ๓๖๕ วัน โลกสมมติว่าปีหนึ่งเป็นสงกรานต์ นางเทพธิดาเจ็ดองค์ของผลัดเวรกันมาเชิญพระเศียรท้าวกบิลมหาพรหมออกแห่ประทักษิณเขาพระเมรุทุกปี แล้วกลับไปเทวโลก ที่ทำรูปในวัดพระเชตุพนมีใจความดังนี้

ข้อซึ่งอ้างว่าเรื่องนี้มีในพระบาลีดูไม่มีเค้ามูลอันใดที่จะเกี่ยวข้องเข้าไปได้ในพระพุทธศาสนาแต่สักนิดหนึ่งเลย แต่การที่อ้างไว้ว่าพระบาลีฝ่ายรามัญนั้น ประสงค์จะให้รู้ว่าเป็นการชั้นเดิม ด้วยมีเรื่องราวตัวอย่างที่ได้ฟังเล่าขอกมาว่าพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเก็บหนังสือประเทศต่าง ๆ แต่งเป็นภาษามคธสุดแต่อ้างว่าเป็นบาลีหรืออรรถกถาฎีกาโยชนา

อย่างใดไม่ว่า มีอยู่แล้วให้มาถวายเทศนาเวรในคราวรอบใหญ่ ตลอดทุกอย่าง แต่พระที่มาถวายนั้น ถ้าเป็นเรื่องสัพเพเหระ เช่นนี้มักจะใช้เปรียญมอญ เปรียญลาว เปรียญเขมร ครั้งหนึ่งเปรียญรามัญถวายเทศน์เรื่องสุวรรณเศียร เรียกชื่อว่าสุวรรณเชียน ท่านก็ทรงล้อเรื่องหนังสือรามัญเป็นเชียนไปทั้งนั้น ว่าที่สุดจนเรื่องเงาะกับนางรจนาก็มีในบาลีฝ่ายรามัญเช่นนี้ ก็ได้ถวายเทศน์ในท้องพระโรงเหมือนกัน แต่ไม่ทรงเชื่อถืออันใด เป็นเหมือนหามาเล่านิทาน แล้วตำรัสล้อ ๆ เล่น คำว่ารามัญท้ายคำยาลนั้น ถ้าจะแปลตามสำนวนทุกวันนี้ ก็ตรงกับคำช่างเถอะ ซึ่งโปรดให้ไปเขียนไว้ที่ตามศาลาข้างหลังวัด ก็เพราะทรงเห็นว่าเป็นเรื่องที่คนรู้ชมทรายทั่วถึงกัน พอจะได้ไปอ่านเอาออกันให้เป็นที่สนุกรื่นเริงของผู้ที่ไปมาเที่ยวเตร่ในวัดเท่านั้น

เมื่อพิเคราะห์เรื่องราวตามที่ว่า ก็เห็นว่านิทานนั้นจะเกิดขึ้นเมื่อภายหลังตั้งจุลศักราช เป็นไปตามนิสัยของคนโบราณไม่ว่าชาติใดภาษาใด ตลอดจนฝรั่ง มักจะคิดจะเขียนเรื่องที่นึกเดา ๆ ขึ้นในใจให้เป็นที่พิศวงงงงวย ไม่ได้นึกว่าผู้ใดจะขัดคอเมื่อภายหลัง เพราะในเวลานั้นถ้าผู้ใดขัดคอก็ตวาดเอาเสียก็แล้วกัน แต่ที่คำเช่นนี้ยืนยาวมาได้ก็ด้วยอาศัยความรู้ของชนแต่ก่อนยังมีน้อยอยู่ ได้ลงเชื่อถือมั่นคงเสียแล้วก็รับเป็นผู้โกรธผู้ตวาดแทน

กันต่อ ๆ มาจนถึงทุกวันนี้ เรื่องที่เล่าว่านักเลงสุรามีลูกสองคน ผิวพรรณเหมือนทอง เด็กสองคนนั้นมีบุญสมภารประการใด ก็ดูหายเงียบไปไม่กล่าวถึง แต่นัยหนึ่งเล่ากันตามซึมทราบว่า นักเลงสุรานั้นเองเป็นผู้ทายปัญหาออก เมื่อพระมหาสงกรานต์กับกบิลมหาพรหมมาถามปัญหา ลูกเศรษฐีแก้ไม่ออก ผ่ายเข้าขี้เมา เมาเหล้าเดินโซเซไปนอนใต้ต้นไม้ จึงได้ยินนกอินทรีพูดแล้วมาบอกให้ลูกเศรษฐีอีกต่อหนึ่ง ลูกเศรษฐีจึงเอาไปทายว่าเช่นนั้นเพราะไม่รู้เรื่องที่ลูกเศรษฐีรู้ภาษานกเป็นการวิเศษกว่าคนทั้งปวง หมายว่าสัตว์พูดภาษาคนได้ ตามแบบที่เล่านิทานกันเป็นอันมาก ก็เมื่อจะว่าตามทางแก้ปัญหากัน ธรรมบาลกุมารจะได้ยินนกพูดก็ดี หรือคนขี้เมามาบอกก็ดี ก็ไม่ใช่ความคิดของตัวคิดเอง เอาไปหลอกพระพรหมว่าเป็นความคิดของตัวนั้นเป็นการมุ่งแท้ ส่วนพระพรหมนั้นเล่าก็มฤทธิ์ตาทิพย์จะเล็งจะเอียงฟังดูว่ามันจริงจังอย่างไรบ้าง ก็ไม่เล็งไม่เอียง ใจเขายอมให้ง่าย ๆ ดูง่ามเต็มที ในการที่จะตัดหัวว่าตกถึงแผ่นดิน ไฟก็จะไหม้เป็นต้นนั้น ในเรื่องราวที่ว่านี้เป็นเอาพานรองแล้วตั้งไว้ในมณฑปที่ถ้ำคันธมูล แต่ตามซึมทรายเล่ากันว่านางอัคคานั้นต้องมาถือชูอยู่เสมอ เพราะจะตั้งลงไปที่แผ่นดินกลัวไฟจะลุกฮือขึ้น เมื่อว่าไปตามจริง เรื่องเดิมจะชามากกว่าที่

พวกชฎิลทรายเล่า เพราะตั้งที่พานแล้ว เอาพานตั้งบนมณฑป มณฑปตั้งที่แผ่นดิน ดูก็ไม่ห่างไกลอะไรกันนัก ใครจะเรียกว่าตั้งกับแผ่นดินหรือตั้งอยู่กับอะไร ถ้าไม่เรียกว่าตั้งอยู่กับแผ่นดินแล้ว คนเราเมื่อขึ้นอยู่บนเรือน ก็นับว่าไม่ได้อยู่บนแผ่นดินเหมือนกันหรือว่าหัวนั่นเหมือนไฟ แผ่นดินเหมือนดินดำ ต่อเปลวถึงกันจึงจะลุก ถ้าเช่นนั้นเอาไม้เสียบไว้อย่างเช่นที่เขาตัดหัวคนโทษก็เห็นจะได้ หรือถ้าแผ่นดินไม่ร้อนไฟเหมือนดินดำนัก เอาใบไม้หรือกระดาษรองเสียสักนิดหนึ่งวางที่ไหนก็จะวางได้ พออย่าให้แตะลงกับแผ่นดินเย็นแล้วกัน ท่านพวกชฎิลทรายจะออกเห็นกระไรกระไรอยู่ จึงได้เข้าไปช่วยไปเสียตามอย่างหัวอินทรชิต คือให้นางลูกสาวมาถือพานชูไว้ ที่จะเหาะลอยอยู่เสมอด้วย ดูค่อยแยบคายขึ้น แต่ไม่เล่าว่าเจ็ดนางลูกสาวนั้นเป็นเมียพระอินทร์ ส่วนท่านดาราเดมนั้นจะกลัวพระอินทร์หึงเมียหรืออย่างไรจึงต้องให้กลับขึ้นไปเสีย เอาแต่พานตั้งทิ้งไว้ แต่ที่แท้ถึงโดยจะให้อยู่ตามเรื่องชฎิลทรายว่า ก็คงจะไม่สู้กระไรนัก ด้วยพระอินทร์ท่านไม่สู้จะหึงหวง จึงปล่อยให้อยู่ชั้นจาตุมหาราชิกาไม่พาขึ้นไปดาวดึงส์ เรื่องเกาฉมูนาดที่สำหรับเอาไปเซ่นศพนั้นดูเย็นกร่ำไม้แห้ง ๆ ไม่น่ากิน จึงได้คันหาดูได้ความจากในฎีกาสงกรานต์อย่างเก่าซึ่งโหรถวาย มีอธิบายยืดยาวออกไป

เมื่อเอาไปล้างน้ำสระอโนดาตเช็ดครั้งแล้วเถาฉมุนาคนั้นละลายออกเป็นเหมือนน้ำมันเนย ทำนองกระเป็นเฉาก๊วยหรือเยลลี่ แต่เฉาก๊วยต้องเข้าไฟ เยลลี่ต้องแช่น้ำแข็ง ยังธุระมากไปกว่าหน่อยหนึ่ง เปลือกสัมโอหรือเปลือกมังคุดซึ่งเด็ก ๆ คั้นเล่นแล้วแช่งเป็นวุ้นเข้าเองเห็นจะใกล้กว่า ถ้าหวาน ๆ หน่อยหนึ่งก็เห็นจะพอเหวยได้ ดูก็น่ากินอยู่ เทวดาทำบุญสุนทันเลยงดกันด้วยเถาฉมุนาคคันนี้ จึงได้คุ้มกันอันตรายอันจะเกิดแต่สงกรานต์ได้ หน้าตาถ้าคันธุลีนั้นคล้ายถ้าทวัดย้านถ้าเมืองกาญจนบุรีแต่เดียวนี้ศาลาทลายเสีย ถ้าทำศาลาเสียให้ดีแล้วจะเป็นถ้าอย่างมีเนยเอเซอของถ้าคันธุลีได้ทีเดียว พอเล่นขันถ้าคันธุลีกันอย่างขันพระยาทวัดยางว้าได้

ซอนางเทพธิดามหาสงกรานต์ และคำทำนายต่าง ๆ ตามตำรานั้นแต่ก่อนโหรถวายฎีกาสงกรานต์ มีว่าด้วยตำราเหล่านี้ตลอดคอตั้งต้นว่าพระอาทิตย์จะยกจากราศีมีนขึ้นราศีเมษในวันนั้นเวลานั้น ทางโคณวิถีใกล้พระเมรุมาศ ขณะนั้นมีนางเทพธิดาองค์หนึ่งทรงนามอย่างนั้นมาแต่จาตุมหาราชิกา ทรงพาหุรัดทัดดอกอันนั้น อาภรณ์แล้วด้วยอย่างนั้น ๆ ภักษาหารอย่างนั้น พระหัตถ์ขวาทรงสิ่งนั้น พระหัตถ์ซ้ายทรงสิ่งนั้น ทำอาการอย่างนั้น มาด้วยพาหนะอย่างนั้น เป็นมรรคนายกนำ

อมรคณาเทพยดาแสนโกฏิมารับเคียรท้าวกบิลมหาพรหม อันใส่พานทองประดิษฐานไว้ในถ้ำคันธอุฬิที่เขาไกรลาสแดนหิมวันตประเทศ ขณะนั้นเทพยดากระทำคารวาบูชายาควิธีตามวิสัยจารีตโบราณ แล้วแห่ทักษิณาวรรตเขาพระเมรุราชคำรบหกสิยนาที แล้วก็เชิญเข้าประดิษฐานในถ้ำคันธอุฬิดังเก่า ต่อนั้นไปก็ว่าด้วยเรื่องเถลิงมหาศกและทำบุญสุนทานอะไรของเทวดาแล้วจึงบอกวันนั้นเป็นมหาสงกรานต์ วันนั้นเป็นวันเนา วันนั้นเป็นวันเถลิงศกคือพระยาวัน ศักราชขึ้นในเวลานั้น ๆ ต่อนั้นไปจึงว่าด้วยผลทำนายยกศัพท์มาว่า พสุ อาทิตย์ สามัญ สงกรานต์เป็นสามประการดังนี้ แล้วก็อธิบายไม่ออกว่าแปลว่ากระไร ไถลไปว่าอธิบายเป็นสามัญทั่วประเทศในสกลชมพูทวีปเป็นแต่ยกขึ้นมาอวดเล่นครั้ง ๆ เท่านั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงในเรื่องข้อนี้ว่าไม่รู้แล้วยังยกขึ้นมาว่าได้ทรงอธิบายไว้ในประกาศที่ได้อ้างถึงมาแต่ก่อนชัดเจนแล้ว จะยกมาว่าในที่นี้ก็จะยืดยาวไป จะขอเดินความในหมายสงกรานต์ที่พูดถึงยังคันต่อไป เมื่อว่าด้วยสงกรานต์สามอย่างแล้วจึงบอกเกณฑ์พฤณศาสตร์ คือฝนจะตกมากน้อยเท่าใดตามอย่างหนึ่ง เกณฑ์อาราธิคุณ บอกน้ำท่าจะมากน้อยเท่าใดตาม

ข้อย่างหนึ่ง เกณฑ์ขัญญาหาร ยอกข้าวในภูมินา จะได้กี่ส่วน เสียกี่ส่วนตามข้อย่างหนึ่ง ยอกเข้าพรรษาออกพรรษาอย่างหนึ่ง ลงท้ายก็ยอกเวลาสรงมุรธาภิเษกในวันเถลิงศก ฎีกาเช่นนี้ว่าแต่ก่อนโหรยืนมหาดเล็ก มหาดเล็กมาอ่านถวายแต่ในชั้นหลังตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โหรถวายพร้อมด้วยประดิทินทองในวันแรมสิบห้าค่ำ แต่ฎีกานั้นทรงแก้เสียหมด ให้คงยอกแต่ว่าวันนั้นเป็นวันสงกรานต์พระอาทิตย์ยก วันนั้นเป็นวันเนา วันนั้นเป็นวันเถลิงศก เสด็จสรงมุรธาภิเษกเวลานั้น แต่ฉากรูปสงกรานต์เคยเขียนแขวนที่ท้องพระโรงแผ่น ๑ แขวนที่ม้าตายข้างหน้าแผ่น ๑ ที่ศาลาในพระบรมมหาราชวังแผ่น ๑ ทรงเห็นว่าคนยังชอบใจอยากรู้กันอยู่มาก จึงโปรดให้คงแขวนไว้ตามเดิม ถึงในประกาศสงกรานต์ไม่ทรงด้วยเรื่องนี้ ตัดเสียว่าให้ไปดูรูปฉากที่แขวนนั้นเถิด

นางสงกรานต์ตามตำรานั้น ถ้าวันอาทิตย์ชื่อทงษ ทัดดอกทับทิม เครื่องประดับปทมราค ภักษาหารผลมะเดื่อ อาวุธขวาจักร ซ้ายสังข์ พาหนะครุฑ

วันจันทร์ชื่อโคราค ทัดดอกกัปปิ เครื่องประดับมุกดา ภักษาหารน้ำมัน อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายไม้เท้า พาหนะเสือ

วันอังคารชื่อรากษส ทัดดอกบัวหลวง เครื่องประดับโมรา ภักษาหารโลหิต อาวุธขวาตรีศูล ซ้ายธนู พาหนะสุกร

วันพุธชื่อมัณฑา ทัดดอกจำปา เครื่องประดับไพฑูรย์ ภักษาหารนมเนย อาวุธขวาเข็ม ซ้ายไม้เท้า พาหนะลา

วันพฤหัสบดีชื่อกริณ ทัดดอกมณฑา เครื่องประดับมรกต ภักษาหารถั่วงา อาวุธขวาขอ ซ้ายบ่วง พาหนะช้าง

วันศุกร์ชื่อกิมิทา ทัดดอกจงกลนี เครื่องประดับบุษราคัม ภักษาหารกล้วยน้ำ อาวุธขวาพระขรรค์ ซ้ายพิณ พาหนะกระบือ

วันเสาร์ชื่อมโหทร ทัดดอกสามหาว เครื่องประดับนิลรัตน์ ภักษาหารไร อาวุธขวาจักร ซ้ายตรีศูล พาหนะนกยูง

พิเคราะห์ดูชื่อเสียงนางทั้งเจ็ดคนนี้ อยู่ข้างจะเป็นยักษ์ ๆ ความประสงค์เห็นจะอยากให้ดุให้กลัวกัน ก็สมกับที่เกณฑ์ให้อยู่ชั้นจาตุมหาราชิกา ด้วยเข้าใจว่าชั้นนั้นเป็นยักษ์มาก และยังมีคำเล่ายอกกันอย่างซื่อมซายว่าที่ข้างจีนเขาเห็นรูปพรรณสัณฐานและศัสตราวุธนั้นน่ากลัวยิ่งกว่าที่เขียนนี้ แต่เขากลัวคนจะตกใจจึงได้เขียนลดหย่อนลงเสีย ไม่สู้ให้น่ากลัวเหมือนอย่าง

ทมาจริง ๆ เห็นจะเป็นเหตุออกจากเรื่องซ่อนเองเป็นต้น แต่เครื่องประดับและดอกไม้ที่ดนั้นทำนองจะแต่งตามวัน วันอาทิตย์ วันจันทร์ วันอังคาร ก็ดูถูกต้องเรียบร้อยมา แต่วันพุธ วันพฤหัสบดีนั้นไขว้กันไปไพฑูรย์ควรจะอยู่วันพฤหัสบดี มรกตควรจะอยู่วันพุธ เห็นจะเป็นด้วยหลงพ้นเพ้อน ถึงดอกไม้ดอกกำปาก็ดูเหมือนจะเป็นของวันพฤหัสบดี ดอกมณฑาจะเป็นของวันพุธ แต่ลืมดอกกระดังงาดอกขจรเสียหรือจะไม่รู้จัก จึงเห็นสามกลีบที่หุ้มดอกมณฑาเขียว ๆ อยู่พอใช้ได้ แต่วันศุกร์นั้นประสงค์คำขุยอย่างเดียว ยราคัมนั้นจะมากเกินไป ถ้ายกเสียก็จะลงร่องรอยกันติดลอดจนวันเสาร์ แต่พาหนะและอาหารกับทั้งอาวุธนั้นไม่มีเค้ามูลว่าจะได้ร่องรอยมาจากอันใด อยู่ข้างจะเป็นอันไรเดเยอล อันอิเดเยอล อันดริงเกเยอลทั้งสิ้น

ในท่านทั้งเจ็ดท่านนี้ อยู่ข้างจะทรงพาหนะนั้นแข็ง ๆ ด้วยกันทุกองค์ สู้คนขม้าเซอคัสได้ เสด็จมาแล้วไม่ขี่ตามปรกติเลยทรงแผลงท่าต่าง ๆ ไป คือพระอาทิตย์ยกตั้งแต่เช้าจนเที่ยง ไม่ว่าองค์ใดมานั้นทั้งสิ้น แต่ไม่ต้องทรงถืออังเหยินเหมือนเซอคัสตั้งแต่เที่ยงไปจนค่ำนั่งทั้งสิ้น ตั้งแต่ค่ำไปจนเที่ยงคืน นอนลืมตาทั้งสิ้น ตั้งแต่เที่ยงคืนไปจนรุ่งนอนหลับตาทั้งสิ้น เพราะเหตุนางมหาสงกรานต์เล่นเซอคัสท่าต่าง ๆ

คนละสี่ท่า สี่ท่าเช่นนี้จึงเป็นสยบแปดท่าเปลี่ยนกันไป จนคนทั้งปวงฉากเขียนนั้นเห็นมีแปลก ๆ เสมอ น่าเชื่อว่าจีนเขาเขียนมาแต่เมืองจีนก่อนจริง เพราะว่าถ้าเขียนไว้เป็นตำราสำหรับแขวนวน ๆ กันไปแล้วก็คงจะเหมือนกันบ้าง ๆ หรือเป็นระเบียบเรียบร้อย นี่แปลกกันถึงสี่สยบแปด และลัก ๆ ลั้น ๆ เช่นนี้เห็นจะครั้งก็พอเหลือที่จะจำได้ และวันใดเป็นวันมหาสงกรานต์ วันใดเป็นวันเนา วันใดเป็นวันเถลิงศกคือพระยาวัน และสงกรานต์ยืนนั่งนอนตนนอนหลับมีคำทำนายต่าง ๆ ในคำทำนายนั้น ถ้าวันใดถูกวันมหาสงกรานต์หรือวันเนาแล้วเป็นการไม่ติดขัดสันเป็นแต่เปลี่ยนกันทักไปตามวัน คือวันอาทิตย์ทักบ้านทักเมือง วันจันทร์ทักนางพระยาและเสนาบดี วันอังคารทักอะไรต่ออะไรต่อไปให้เป็นห่วงแม่ม่ายไร้ทานจะทุกข์จะร้อนต่าง ๆ ตามวิสัยคำทำนายของโหร อรรมดาคำทำนายของโหรแล้ว มักจะห่วงอะไรขัน ๆ อยู่สองสามสิ่งพอใจพูดถึงร่ำไป คือทารกอย่างหนึ่ง แม่ม่ายอย่างหนึ่ง หมอยาอย่างหนึ่ง เรือสำเภาอย่างหนึ่ง ผีมาแขกอย่างหนึ่ง ปวดท้องอย่างหนึ่ง โรคในศีรษะอย่างหนึ่ง ถึงว่าจะไม่มีใครวานให้ช่วยดูช่วยแลให้ เขาให้ดูแต่เฉพาะตัวเขาก็พอใจ่นถึงพวกเหล่านี้จะเป็นทุกข์บ้าง จะได้ลาภบ้าง เป็นห่วงช่วงใยกันอย่างยิ่ง เรื่องคำทำนายวัน

สงกรานต์วันเนาน้ จนพวกซ้ยซายไม่มีใครจำได้ ว่าวันใด เป็นสงกรานต์ วันใดเป็นวันเนา จะมีเหตุผลอย่างใดที่เป็นการทั่ว ๆ ไป เพราะกลัวสะท้านเกินไปเลยจนกลายเป็นตำราว่า ถ้าวันเกิดของผู้ใดต้องวันเนา ให้เอาดินปั้นเท่าหัวไปถมโคนโพ ให้ตัดไม้ไผ่ทะลุปล้องเสียเอาเยียกรอกในนั้นไปค้ำต้นโพ ได้ถามว่าเยียนั้นสำหรับทำอะไร ผู้ใหญ่บอกว่าสำหรับให้เย็นทาน เมื่อถามเข้าไปอีก ว่าไม้ค้ำโพนั้นเพื่อจะค้ำไว้มิให้กิ่งโพหัก เป็นการปฏิสังขรณ์ต่ออายุก็ชอบอยู่แล้ว แต่ที่เอาเยียไปกรอกไว้ให้เย็นทานในปล้องไม้นั้นด้วย ใกเจาะช่องไว้สำหรับให้คนล้วงหรือไม่ ถ้าไม่เจาะช่องไว้จะมีต้องไปแย่งเอาไม้ที่ค้ำโพไว้นั้น มาล้วงเอาเยียหรือ ก็ได้คำตอบว่าเขาก็ปลดไม้นั้นมาเทเอาเยีย ได้ถามต่อไปว่าผู้ที่เทเอาเยียนนมีอะไรยังคับ ที่เย็นการจำเป็นต้องให้เอาไม้นั้นขนค้ำโพอีกหรือไม่ ก็ว่ามันเทเอาเยียแล้วมันก็ทิ้งไม้ไว้ ได้ค้านว่าถ้าเช่นนั้นจะมิไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่ต้นโพเลยหรือ ถ้าจะให้ทานต่างหากค้ำโพต่างหากจะดีกว่าคอกกระมัง พอเย็นขึ้นเท่านี้ก็เป็นประหารขนด โกรธฉิวขึ้นมาทีเดียว ย่นตบตับไปว่าไม่ทำให้ผิดอย่างบุรมบุราณเขาไปได้ เลยไม่ต้องเล่าอะไรกันอีกต่อไป การที่คนกลัววันสงกรานต์วันเนายังทำเช่นนี้โดยมาก แต่ถ้าวันใดถูกวันเถลิงศก คือพระยา

วันแล้วอยู่ข้างเรียมตลอดทั้งนั้น วันอาทิตย์เป็นเจ้าแผ่นดิน วันจันทร์เป็นนางพระยาและพระสนม วันอังคารเป็นอำมาตย์ วันพุธเป็นข้าพเจ้าเองของท่านโหร วันพฤหัสบดีเป็นพระ วันศุกร์เป็นพ่อค้า วันเสาร์เป็นทหาร จะคิดทั้งหลายแหล่ ในส่วนที่เล่นเซอคัสนั้นเล่าถ้วน ๆ นั่ง ๆ แล้วเอาเป็นไม่ดี ถ้าเหยียดยาวไปแล้วเป็นใช้ได้ แต่ที่จะพรรณาพิสดารไปนั้น ดูก็วุ่นวายเรื่อรำนัก ไม่น่าจะมาว่าในหนังสือนี้ แต่ส่วนเกณฑ์พรุณศาสตร์ เกณฑ์อาราธิคุณ เกณฑ์ธัญญาหาร ซึ่งมีในท้ายฎีกาของโหร ดูเป็นการคนละเรื่องอยู่ ไม่สู้เกี่ยวกันกับเรื่องสงกรานต์นัก จึงหาได้เก็บเอามาว่าในที่นี้ไม่ ฯ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๒๐ ธันวาคม ๒๕๐๖

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ — ๓

พระราชหัตถเลขา คือจดหมายซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งเอง (บางทีทรงเขียนเองด้วย) และลงพระนามด้วย พระราชหัตถ์ในจดหมายนั้น มิได้ถึงผู้หนึ่งผู้ใดเข้าใจว่า เป็นของเกิดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าว่าในทางวรรณคดีและในทางโบราณคดี ย่อมเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านเป็นอันมาก พระราชหัตถเลขาเหล่านี้ โดยมากทรงพระราชนิพนธ์เพื่อแสดงพระราชปรารภส่วนพระองค์เฉพาะแก่ผู้ซึ่งทรงวิสาสะสนิทสนม คืออย่างที่เรียกกันว่า จดหมายไปรเวต นอกจากนั้น เรื่องที่ว่าด้วยขนบธรรมเนียมยุโรปในสมัยนั้น รู้กันในประเทศนี้อย่างที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ไม่มีผู้อื่นจะรอบรู้ยิ่งกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราย ท่านผู้สนใจในการค้นคว้า และนักศึกษา โปรดหาหนังสือชุดนี้ไว้เป็นสมบัติเพื่อประโยชน์ในการศึกษา และประดับห้องสมุดของท่าน

พงศาวดารไทยใหญ่ เล่ม ๑ — ๒

พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิป-ประพันธ์พงศ์ เป็นหนังสือที่น่าอ่านน่าศึกษามาก ประกอบด้วยเรื่องราวของชนชาติไทย สมัยศึกตำบรรพ์ และมนุษย์ที่ร่วมชาติกับชาวสยามในสมัยโบราณ แต่ละตอนให้ความสนุกตื่นเต้นตลอดจนความรู้เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ การปกครองบ้านเมืองเมื่อตกอยู่ในอำนาจของพม่าและอังกฤษ ตลอดจนลักษณะการแต่งกาย ศาสนา ขนบธรรมเนียมของไทยใหญ่ การเทียบภาษาและคำพูดระหว่างลาว ไทยใหญ่ และชาวไทยปัจจุบันนี้

ถ้าท่านต้องการจะทราบว่า เดิมไทยเรามีภูมิลำเนาอยู่ที่ไหน แยกออกไปอยู่ถิ่นใดบ้าง และนักปราชญ์ฝรั่งให้ความเห็นเกี่ยวกับตำนานชาติไทยไว้อย่างไร ฯลฯ ท่านควรจะอ่านพงศาวดารไทยใหญ่ และอย่าลืมหาไว้ประดับห้องสมุดของท่าน

สมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดไชยชุมพลชนะสงคราม
จังหวัดกาญจนบุรี

องค์การค้าของคุรุสภา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา
นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๒๐ ธันวาคม ๒๕๐๖